

Uniwersytet Rzeszowski
Kolegium Nauk Humanistycznych

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 4(29)/2023

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2023

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski),
Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski),
Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie),
Damian GUZEK (Uniwersytet Śląski w Katowicach),
Agnieszka HESS (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze),
Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie),
Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy),
Jozef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo),
Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt),
Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie),
Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki),
Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie),
Henrietta NAGY (Milton Friedman University Kodolányi János University),
Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Paweł SARNA (Uniwersytet Śląski w Katowicach),
Maros SIP (Uniwersytet Preszowski)

ADRES REDAKCJI:

Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2023

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <https://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 10,5, ark. druk. 11,75, złec. red. 94/2023
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

ANDRZEJ PIECZEWSKI

Poland's institutional cycles. Remarks on the historical roots of the contemporary institutional matrix 5

ALIAKSANDRA SIDARAVA

Belarus – institutional cycles and the historical roots of the contemporary institutional matrix 22

SZYMON KAZUSEK

Spław wiślany w 1662 roku (w świetle rejestru celnego komory nowodworskiej) 39

MAŁGORZATA SKOTNICKA-PALKA

Problemy dzieci wymagających szczególnej opieki w Drugiej Rzeczypospolitej na przykładzie działalności ks. Henryka Szumana, ks. Wacława Bliźnińskiego i m. Elżbiety Róży Czackiej 68

KAMIL KOWALSKI

Polityka antykryzysowa administracji Herberta Hoovera w latach 1929–1932 88

JANUSZ KALIŃSKI

Pierwszy kryzys gospodarki centralnie kierowanej w Polsce (1953–1956) 107

ROBERT CIBOROWSKI, MARIAN ZALESKO

Analiza ekonomiczno-historyczna jako narzędzie wyjaśniania procesu rozwoju gospodarczego. Perspektywa austriackiej szkoły ekonomii 124

ANETA KARGOL-WASILUK, ELŻBIETA ZALESKO

Nadzór korporacyjny jako czynnik modernizacji przedsiębiorstw na przykładzie spółek Skarbu Państwa (w perspektywie transformacji systemowej) 141

ARKADIUSZ MACHNIAK

Sytuacja w Afganistanie w latach 2021–2023 po wycofaniu międzynarodowej koalicji antyterrorystycznej 165

SPRAWOZDANIE

AGNIESZKA KAWALEC

Międzynarodowa konferencja naukowa „Galicyjski tygiel. Inteligencja w zaborze austriackim (1772–1918)”, Rzeszów 21–22 września 2023 r.	181
Wykaz recenzentów 1(26)/2023 – 4(29)/2023	185

Andrzej Pieczewski¹

Poland's institutional cycles. Remarks on the historical roots of the contemporary institutional matrix²

Abstract

The aim of this article is to identify and evaluate institutional cycles (periods with a permanent predominance of dominant institutions that determine the entire political-economic system) in Poland's history and assess them in terms of the predominance of inclusive or extractive political and economic institutions. The Polish lands lying at the edge of Western civilisation were in the orbit of the influence of both West and East. It adopted institutions from both sides while creating its own, original organisations. Ultimately, Western institutions prevailed. However, over the course of Poland's more than 1,000-year history, extractive institutions predominated, making the country backward in relation to the West. The article applies theory derived from new institutional economics and historical analysis to explore Poland's institutional cycles.

Key words: Poland, institutional cycles, institutional matrix, inclusive and extractive institutions

Introduction

Institutions, as formal and informal norms of human behaviour, are important for sustainable economic and civilisational development (Fiedor 2015). Institutional cycles are periods in a country's history in

---

¹ Dr hab. Andrzej Pieczewski, Professor at the University of Lodz, Department of History of Economics, Institute of Economics, Faculty of Economics and Sociology, University of Lodz, 41 Rewolucji 1905 r. Street, 90-214 Lodz, e-mail: andrzej.pieczewski@uni.lodz.pl, nr ORCID: 0000-0002-0643-1157.

² Artykuł powstał w ramach projektu finansowanego przez NCBR nr SzN/I/39/BaP/2022 "Białoruś i Polska. Od historycznych korzeni systemów polityczno-gospodarczych do planowania instytucjonalnego rozwoju".

which there is the relative dominance of a particular set of underlying institutions that define a country's institutional matrix. According to Kirdina (2003), the institutional matrix is a set of underlying, dominant institutions at a given time on three levels: political, economic and ideological. Acemoglu and Robinson (2008, 2013) identified inclusive and extractive political and economic institutions, the dominance of which determines the ability of the economic system to achieve its goals. According to them, 'inclusive economic institutions... are those that allow and encourage participation by the great mass of people in economic activities that make the best use of their talents and skills' (Acemoglu and Robinson 2012: 144). When a conflict arises over economic institutions, the events that occur will depend on which interest group wins in the political sphere. Political institutions are a key factor for the outcome of this contest—they shape the rules governing the incentives and initiatives in politics. Inclusive political institutions allow and encourage as many citizens as possible to participate in the governing process. In contrast, extractive political institutions limit or exclude most of society from this process. There is a strong synergy between economic and political institutions (Acemoglu and Robinson 2012: 73–83). Analysing the relationship between political and economic institutions, Acemoglu and Robinson (2019) assigned a decisive role to legal and political institutions. Economic institutions are critical in determining the effectiveness of an institutional system, and political institutions determine what economic institutions a country will have. In their recent work, they focused especially on understanding the realm of politics (Acemoglu and Robinson 2019).

The enumeration and attempted characterisation of institutional cycles in the history of Polish lands is, by its very nature, a synthesis. It is not possible to present all the roots of the current institutions. Therefore, the ensuing work will not be free of simplifications, generalisations and errors. However, I have tried to extract the most important political and economic institutions and the features of culture that influenced its development and prospects. In this case, the reference point for assessing Poland is the West. I have tried to show which institutions moved Poland closer or further away from the West.

The geographical location was important for the formation of institutions in these lands. The Roman historian Pomponius Mela drew the border between Europe and Asia precisely on the Vistula River (Matera 2015: 55–72), but the Roman Empire did not reach Poland's territory. The institutions of Greco-Roman civilisation came to Poland through intermediaries. The location, harsh climate, and shorter growing seasons than in Western and Southern Europe contributed to the lower popula-

tion density, which was reflected in the economy, cities and culture. The peripheral character in relation to the West was evident from the very beginning of the establishment of Polish statehood. In addition, Polish lands lay at the meeting point of two worlds: Germanic vs. Slavic and Roman Catholic vs. Orthodox.

Poland in the Middle Ages

First institutional cycle (X–XII)

I consider the baptism of Poland (966) to be the beginning of the first institutional cycle, which was of colossal importance in shaping the social, political and economic system. By accepting Christianity, Poland entered the circle of European civilisation (Morawski 2011: 11). From that time onwards, the process of importing and implementing Western institutions began: Christian religion in the Roman Catholic vein, Latin as the language of religion, law and legal customs, feudalism as an economic and political model and Western culture. It was a set of identifiers and meta-rules common to Western civilisation. Their adoption set Poland on a certain trajectory of development for centuries, marking the framework of its social system and human imagination. These meta-rules implemented by the adoption of Western Christianity would later have a significant impact on the differentiation of Poland in relation to its eastern neighbours, who adopted the Eastern version of Christianity (Winięcki 2012: 202–212).

The first cycle included the feudalisation of the agricultural system. In Poland, a fief hierarchy was not formed, but the ruler took over from the territorial and tribal communities' sovereignty with regards to land ownership. Subsequently, the rulers passed on this property to knights, nobles and the church. Thus formed, feudal property was free from interference by a ruler – in other words, private property was formed. Characteristic for Polish lands, along with the granting of land by the ruler was the granting of immunities excluding or limiting the prince's right to tax peasants and his judicial power over his subjects living on the feudal lord's property (Skodlarski 2007: 29–32). This process strengthened the position of the nobility towards the ruler, and later, the peasants became more dependent on feudal lords (peasant freedom significantly decreased). The feudal system took ownership of the land, leaving the serfs to work it (hereditary or temporary). The settlement of peasants was carried out under so-called Polish law. Peasant obligations were replaced

by an annuity in kind (Skodlarski 2007: 32–40). In general, there was a great diversity of laws and rules and of peasants, from free people to slaves (Modzelewski 1987).

During this period, an ecclesiastical structure was established, and the church slowly took root in local communities, hence becoming a transmitter of Western culture. The first monasteries in Poland also appeared, including the Cistercian Order (first half of the twelfth century), which contributed to the transfer of knowledge, agricultural technology and educated personnel (Morawski 2011: 13–15). The feudal system, which followed the lines of the Western model, was taking shape: Poland became a hereditary monarchy.

In general, the institutions shaped during this period, both political and economic, should be considered inclusive. Western institutions were introduced to Polish lands, and they incorporated Polish lands into the orbit of Western civilisation.

Second cycle (XIII–XV)

This period saw deeper institutional adaptation of the West. From the thirteenth century onwards, rulers and feudal lords encouraged colonists from Germany to settle in Poland. This settlement took place under so-called German law, a coherent set of laws and customs containing elements of civil and criminal law. Thus, more developed forms of political and legal systems were implemented, contributing to the growth of peasant self-reliance and the introduction of a Western legal culture (Skodlarski 2007: 41–43). It also contributed to the flourishing of cities. Around 700 new towns were founded in Poland between the thirteenth and fifteenth centuries, which had a considerable positive impact on all aspects of political, economic and cultural life (Bogucka, Samsonowicz 1986: 84).

In 1347, a law reform (*Statuty wiślickie*) was implemented that replaced custom-based law with legal principles based in large part on Roman law. The rights and duties of the various states comprising society were also identified and defined. This was a very important step confirming the adoption of a Western legal culture derived from Rome, which, compared with tribal culture where the will of the ruler was the law, was a step forward (Samsonowicz 1971).

Jews became a distinct nation. They flowed into Poland *en masse*, escaping from Western Europe as a result of the pogroms caused by the Black Death. They were granted privileges in Poland (1334, 1364, 1367)

and settled there; they contributed to the development of cities, the ethnic diversity of the Polish lands and consequent multiculturalism (Tomaszewski 2001).

Significant for the intellectual and cultural development of the Polish lands was the establishment of the Jagiellonian University (1364), which opened access to Western science and educated the country's elite for centuries.

Poland began to flourish in the last century of the Middle Ages and the gap with the West narrowed. By the end of the fourteenth century, Poland was united with the Grand Duchy of Lithuania, and Western legal solutions were introduced to the Grand Duchy of Lithuania. Poland opened up to the East, while colonisation pressure from the West decreased. During this time, Poland and Lithuania entered a period of political greatness (Morawski 2011: 28). The Eastern direction would come to dominate Polish political interests.

In general, the institutions at the time should be assessed as inclusive. However, in 1374, King Louis of Hungary and Poland bestowed on the nobility the privilege of reducing the land tax in return for the nobility's agreement to change the rules of succession to the Polish throne. In 1382, the king died without leaving a male descendant. The lords of Kraków decided whom his daughter, Jadwiga, would marry. The grateful chosen candidate, the Lithuanian Duke Władysław, (later King Władysław Jagiełło), bestowed numerous privileges on the Polish nobility. This strengthened the nobility politically, and the political system began to evolve in an unprecedented direction.

The modern era

Third cycle (XVI)

In this cycle, the most important role was played by the specific development of political institutions that gave direction for the next three centuries (Piatkowski 2018: 46–55). Jagiełło became the first elected king of Poland. The fact that power would be assumed by his descendants was no longer taken for granted. Successors had to court the nobility by granting numerous privileges, which strengthened the nobility to the point of political monopoly. From the moment when the last king of the Jagiellonian dynasty died childless (1572), the Polish nobility democratically elected kings, and Poland became an electoral monarchy (Jędruch

1998: 72–114). Between 1388 and 1573, the nobility obtained more than twenty important privileges (Piatkowski 2018: 65–67). The characteristic feature of this system was the complete equality of the members of the landowning class. A free democracy and property rights prevailed only within the nobility (six to eight percent of the population). In practice, the election of a king was a political bargain in which power was given away for further privileges, leading to even greater freedom and domination by the nobles. Over time, the aristocracy effectively took control of the political process. The main features of this system became the political monopoly of the nobility and the decentralisation of power— that is, the weak position of the king.

The nobility's political monopoly allowed it to effectively subjugate the peasants and create a system of economic exploitation known as the manor farm economy. Hence, the peasants were gradually deprived of their rights and personal freedom. In 1518, the king relinquished jurisdiction over disputes between feudal lords and peasants, so the peasants were left under the jurisdiction of their lords. Their land was taken away from them, and the size of their annuity— that is, serfdom—was increased. A refeudalisation of social relations was taking place. The peasants had no political rights. Contemporary literature has even talked of this time as 'Polish slavery' (Janicki 2021). In 1538, burghers were forbidden to buy land outside the city, and in 1550, the nobility was forbidden to participate in city trade (Jędruch 1998: 66). Towns lost part of their independence and were subordinated to the nobility. In this cycle, Poland went in the opposite direction to the West (so-called agrarian dualism).

In the sixteenth century, the Reformation came to Poland. The intellectual ferment it caused had a positive impact on the development of the Polish language, science and culture. In Poland, however, it did not have a mass character (Małłek 2012).

Both the political and economic system contained a decisive preponderance of extractive institutions.

Fourth cycle (XVII–XVIII)

This cycle developed in the aftermath of the institutions that had been established in the previous period. Although Poland entered the modern era as a political power, the power of the king was increasingly weak and Poland resembled a loose association of magnate quasi-states. The enslavement of peasants reached its peak. Serfdom increased to six

days a week. The economic system in the Polish countryside prevented the progress and economic development of the country as a whole: it restricted social mobility almost completely, prevented increases in labour productivity, innovation, motivation to invest, urban development, destruction of the ethos of work and discouragement of education of the masses – in a word, it effectively limited the possibilities of utilising the vast human capital locked in the feudal corset (Leszczyński 2020, Pobłocki 2021). The nobility was conservative. Oligarchic political structures that provided a monopoly on power, ensuring the nobility's control over resources, were a perfect example of the synergy of extractive political and economic institutions.

The intellectual ferment that the Reformation brought contributed to criticism of Poland's social system. Many reformist ideas arose, including the social views of the Polish Brothers, which were modern for the time. However, the Counter-Reformation was effective. In the indigenous Polish lands, Catholicism remained the dominant religion, and in the eastern borderlands, it remained the religion of the nobility. The lack of religious competition contributed to intellectual stagnation (Tazbir 1996).

Being an eminently agricultural country with a feudal social structure, Poland strengthened its position as a peripheral country to Western Europe. Complete political weakness eventually led to the First Partition of Poland between Russia, Prussia and Austria-Hungary. However, the group of reformers was too small and weak to make effective reforms. In 1795, Poland disappeared from the map of Europe.

Poland without the state

Fifth cycle (XIX – the beginning of XX)

Throughout the nineteenth century until 1918 (with the exception of the Duchy of Warsaw 1807–1813, founded by Napoleon), Polish lands were ruled by three partitioners. Most modern capitalist institutions were established after the partitions and against the will of most of the nobility.

The modern institutions of the capitalist economy and modern society differed in terms of formal and legal details and, above all, the timing of their introduction, depending on the partitioning power. Even in the brief episode of the existence of the Duchy of Warsaw (1807–1813), modern law was implemented in the form of Napoleon's codices (civil

and criminal), and serfdom was abolished. The existence of the Duchy, however, did not last long. In the Kingdom of Poland (part of the Russian Empire) during a period of relative autonomy (1815–1830), Polish reformers promoted modern legal and administrative solutions and industrialisation, actively involving state resources because they saw industrialisation as a way out of backwardness (Morawski 2011: 97–106). The abolition of serfdom and enfranchisement of peasants took place at the earliest in the Prussian partition (1807/1808), then in the Austrian partition (1848/1848) and at the latest in the Russian partition (1861/1864) (Skodlarski 2007: 116–124). Gradually, basic modern institutions were introduced in all parts of Poland: personal freedom, equality of civil rights (Jews did not gain civil rights until 1862 in the Russian lands (Ziomek 1998: 96)) and free competition. In general, the earliest modern capitalist institutions were introduced in western Poland – in the Prussian partition. Next, reforms were experienced in southern Poland – the Austro-Hungarian partition. Last was central and eastern Poland – the Russian partition, where the extreme authoritarian rulers of Russia naturally delayed reforms that would deconstruct the feudal system (Pieczeński 2019: 112–130).

It should be added that the peasants under Austrian and Russian rule were among the last in Europe to be enfranchised. Nevertheless, the institutional conditions that gave rise to the capitalist system were finally put in place. The second half of the nineteenth century saw accelerated economic development.

During the nineteenth century, the Polish nation was formed, and a modern Polish culture created. Initially, this process involved the nobility and, later, the peasant masses. The nobility, as a superior and educated stratum, dictated the tone of these processes (Jedlicki 2002). At the same time, the nobility could not cope with the new conditions of the emerging capitalist economy. The land estates were in debt and went bankrupt, and the nobility moved to the cities, forming the new intelligentsia. The result was the emergence of a specific culture (Kizwalter 1991). Polish culture, being stuck in the feudal past, was not conducive to capitalism. It was characterised by praise for traditional village life, accompanied by isolationism and dislike of cities, dislike of the bourgeoisie, anti-intellectualism, dislike of all novelties, contempt for the rule of law and a disregard for education, hence being almost the complete opposite of bourgeois values (Piatkowski 2018: 72–79).

The Industrial Revolution reached Polish lands and led to accelerated economic growth. After enfranchisement, social mobility increased, the population in existing towns grew, and new urban centres were es-

tablished. The economy and society, from being predominantly agricultural, were transformed into an agricultural-industrial model. Polish nobility did not naturally transform into a bourgeoisie. It began to be formed by Jewish entrepreneurs and foreign arrivals (mainly from Germany and other Western countries). The Polish nobility engaged only sporadically in capitalist activity (Skodlarski 2007: 171).

The period of partitions further diversified the development of Polish lands. The wealthiest part of Poland belonged to Prussia, the next to the Russian Empire, and the poorest the Austro-Hungarian part. The greatest rate of economic growth was recorded in the Russian partition (Bukowski, Koryś, Leszczyńska, Tymiński, Wolf 2019). Despite significant differences, I consider *en masse* the institutions introduced by the partitioners to transform society and the economy towards capitalism to be inclusive.

Independent Poland in the interwar period

Sixth cycle (1918–1939)

In 1918, Poland gained independence. In the political process, a constitution, which was relatively forward-thinking for the time, was adopted, ensuring the right to life, liberty and property for all without distinction regarding origin, nationality, language, race or religion, though Catholicism was privileged. Hence, the formal institutions put in place can be considered inclusive (Bębnowski, Matera 2018). Unfortunately, the old oligarchic structures in which the landowning class protected its interests were largely restored, and the new bureaucratic and military elites adapted to this arrangement. In 1926, Pilsudski and his supporters staged a coup d'état, ending the very brief period of parliamentary democracy. The oligarchic political structures were consequently strengthened (Porter-Szucs 2021: 175–186).

At the beginning of the Polish state, almost 70% of its citizens lived in the countryside, which was poor, illiterate (Landy-Tołwińska 1961) and overpopulated (so-called agrarian unemployment), while vast areas of the land lay fallow in the noble latifundia. The implementation of reform was at first delayed and brought about no significant change in the structure of land ownership. (Jeziński, Leszczyńska 1998: 265–270). This was not in the interests of the elites. As a result, most peasants continued to live in abject poverty, limiting the demand for industrial goods;

this hampered the development of domestic industry and blocked the development of local markets. Entrepreneurship was constrained by numerous barriers, including a lack of capital, monopolies and bureaucracy. Cartels and monopolies accounted for two-thirds of all industrial production (Piatkowski 2018: 96–100). In addition, during the Great Depression, Polish industry and banking became highly stratified, giving political power an even greater direct influence over the country's economic resources (Skodlarski 2007: 301–302).

WWII and real socialism

The seventh cycle (1939–1989)

The great equalisers of social opportunity and income tend to be shocks of violence (wars, revolutions causing political transformations or collapses of states) and deadly pandemics (Scheidel 2017). The Second World War, the collapse of the Polish state and the introduction of communism were such shocks that radically changed the country's institutional matrix. Poles had little or no influence on what was happening to them (Leder 2014). First and foremost, Poland suffered enormous losses in human capital (especially as a result of the Holocaust and the repression of the intelligentsia) and its borders were changed (moving from East to West). This was followed by large-scale population relocation from the East and from the centre of prewar Poland to the West (Kosiński 1968). Poland became an almost mononational state. Above all, the communists carried out a great social and economic revolution, taking the land belonging to the nobility and distributing it among peasants (1944–1948) (Skodlarski 2007: 371–375).

The communists took over political power in the country (the presence of the Red Army in Poland was not insignificant), and held a monopoly on power. Radical systemic changes were then launched, transforming the Polish economy towards real socialism (nationalization of industry and wholesale supply). Private ownership in Polish agriculture was defended and survived until the end of communism (more than 80% of agricultural land belonged to private family farms). This made Poland an exception in the Soviet bloc and had a positive impact on systemic transformation in the 1990s. A free market and free competition were replaced by central planning. The state took control of prices and wages. In parallel, the industrialisa-

tion and the fight against illiteracy were pushed for. The Sovietisation of culture had begun.

Poland's institutional matrix took the form of a socialist country. In the political dimension, there was an authoritarian system with a definite predominance of extractive institutions: monopolisation of power by one party, limited personal freedom and a lack of media freedom. In the economic dimension, socialist economics prevailed, as characterised by the lack of private ownership of the means of production (except for agriculture and small crafts), the absence of economic freedom, the replacement of the free market and competition by central planning and control of prices and wages. All of these main features of the system can be counted as extractive institutions. In the ideological sphere, communism reinforced a number of pathologies embodied in the *Homo Sovieticus* pattern. However, socialism succeeded in removing the oligarchic institutions that had prevailed in Poland since the Middle Ages, abolished illiteracy, raised the level of education of society and reduced the level of social inequality. It levelled the playing field and increased the level of opportunities for social advancement for broad masses of people (Piatkowski 2018: 124–139).

Polish transition and EU membership

The eighth cycle (1989–now)

Communism came to an end in Poland as a result of peaceful change. The vast majority of society was convinced that socialism had failed and that Poland had to follow the path set by the West. This was when Poland's transformation began in the political sphere. In 1989, partially free parliamentary elections were held (the communists retained a specific block of seats). Thus, Poland became the first country in the Eastern bloc in which the political opposition had an influence on the government. Subsequently, Poland rapidly transformed the political system of an authoritarian country into a liberal democracy. Almost simultaneously, the process of transformation of the economic system began—named after its creator, the 'Balcerowicz Plan'—which was later dubbed 'Shock Therapy' because of its speed and radicalism. This process was completely opposite to the direction of the 1944–1949 transformation (Kaliński 2009: 11–24). Poland quickly established the institutional foundations of a market economy: private ownership of the means of production, free competition, an economy open to the

world, a strong and convertible currency and a reduction in the role of the state in the economy. After the initial transformation slump, Poland's economy began to develop dynamically and quickly made up for the centuries-long backwardness in comparison to the West (Skodlarski 2012: 537–543). The implementation of such radical changes was based on a strong public conviction of their necessity, making the systemic transformation possible and successful (Pieczeński, Sidarava: 2022: 168–198).

There was also almost universal agreement in society and among political elites of all options that Poland's strategic orientation should be the West. As early as 1991, Poland signed an association agreement with the European Union (then: European Economic Community). It then began negotiations to join NATO. The process of integration with the West was of colossal importance, and there was an intensive importation of modern, inclusive Western formal institutions. Poland was also free to open up to Western culture. It received—and continues to receive—substantial financial assistance from European funds. Poland became a full member of NATO in 1999 and of the EU in 2004, thus returning to the orbit of Western influence, which created the conditions for development in every sphere that had not been seen for centuries.

Poland took advantage of the extremely favourable conditions, made the transformation and began to develop and catch up with its civilisational backwardness in relation to the West. Poland's transformation has been described as a great success. Polish culture was also changing, albeit slowly, becoming increasingly secular, liberal and European (Piatkowski 2018: 255–260).

Poland's institutional matrix has changed radically as a result of the transition and process of integration with Western structures. The extractive political and economic institutions of real socialism have been replaced by inclusive modern institutions from Western Europe. The least progress has been made in the evolution of culture, which is natural because, at its core, it consists of informal institutions of incredible durability. The political sphere is also not one of Poland's strengths and can be seen as a barrier to development.

Conclusion

I have distinguished eight major institutional cycles in the 1,000-plus-year history of the Polish state. The first cycle (tenth–twelfth centuries) and the second (thirteenth–fifteenth centuries) were of great

importance in shaping Poland's institutional matrix for the next millennium. This time period was associated with the adoption of Western-type Christianity, Western feudal and legal customs and Latin script. The institutions adopted, compared with the tribal customs in place earlier, should be considered inclusive. The third cycle (sixteenth century) was of great importance in determining the further trajectories of Poland's development. Political monopoly was gained by the Polish nobility, and the role of the king was diminishing. The nobility, using its political monopoly, subjugated the other states and then appropriated the country's economic resources (land ownership). The peasants lost their personal freedom, which led to the refeudalisation of the country. In the fourth cycle (seventeenth–eighteenth centuries), Polish political, economic and cultural institutions consistently developed in the opposite direction to those in the West. Poland's institutional matrix was dominated by extractive institutions, which eventually led to the total collapse of the Polish state (late eighteenth century). In the fifth cycle (nineteenth century and early twentieth), Polish lands came under the rule of three partitioners (Prussia, Austria-Hungary and Russia), finding themselves influenced by three different institutional environments and political cultures. This cycle saw revolutionary institutional changes: enfranchisement of the peasants (against the will of the nobility) and the introduction of a capitalist economy. The sixth cycle covered the interwar period. After regaining independence, initially, a democratic political system arose but the most of inclusive institutions gave way after the coup in 1926. Radical changes took place in the seventh cycle (1939–1989) because of the losses caused by WWII and forcible introduction of socialism. The communists completely changed Poland's institutional matrix, replacing the free market with state regulation and private ownership of the means of production with state ownership (most agriculture remained in private hands). Freedom disappeared, and the political system was a dictatorship. Poland's institutional matrix was dominated by extractive institutions. However, communism eliminated illiteracy and levelled the playing field. The eighth cycle (from 1989 to the present day) is related to the attainment of freedom, the transformation and Poland's entry into NATO and the EU. In this cycle, liberal democracy became the political system, and the economy was based on the free market and private property. Polish politicians and society almost unanimously turned towards the West. The EU accession process forced the implementation of modern inclusive institutions in every sphere. Poland embarked on a path of growth and rapprochement with the West.

An analysis of the institutional cycles shows that Poland's history has been dominated (apart from the exceptional first and second cycle and the contemporary one) by extractive institutions. Inclusive institutions were introduced with great difficulty and delay in relation to the West. For a synthetic summary of Poland's institutional cycles, see the Appendix.

Appendix. Synthetic summary of Poland's institutional cycles.

Załącznik. Syntetyczne podsumowanie cykli instytucjonalnych w Polsce

Cycle number, century/years	Characteristics (key features of the system or event)	Evaluation of the underlying institutions of the institutional matrix
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
First cycle (tenth–twelfth)	Adoption of the Western version of Christianity and basic principles of the feudal system.	Political, economic and culture institutions generally inclusive (but delayed).
Second cycle (thirteenth–fifteenth)	Settlement on the German law, replacing custom-based law with legal law, influx of Jews, establishing Jagiellonian University, privileges of the nobility.	Generally all institutions highly inclusive. In the political sphere, privileges of the nobility contribute to the future monopolisation of politics by the nobility (extractive).
Third cycle (sixteenth)	Monopolisation of politics by the nobility, Poland an elected monarchy, subordination of other social groups to the nobility, refeudalisation, Reformation.	Turning point: extractive political institutions (monopoly of power of the nobility) leads to the creation of extractive economic institutions. Intellectual ferment caused by the Reformation: inclusive.
Fourth cycle (seventeenth–eighteenth)	Decentralisation and weakening of the state, depriving peasants of most of their rights ('quasi-slavery'), victory of the Counter-Reformation. Collapse of the state: Poland disappears from the map of Europe.	Preservation of oligarchic political and extractive economic institutions. In the cultural sphere: the Counter-Reformation prevails, conservatism dominates.

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Fifth cycle (nineteenth–beginning of twentieth)	Poland located in three different institutional environments (Prussia, Russia, Austria-Hungary). Radical changes of institutions: enfranchisement of peasants, introduction of capitalist institutions made at different times and rules. Nation-building processes.	Economic institutions inclusive but highly delayed, political institutions: Extractive. Culture: various currents, conservatism dominates.
Sixth cycle (1918–1939)	In the beginning, liberal democracy, a modern constitution, land reform. After the coup d'état (1926): authoritarianisation of power, slowing down of reforms. Monopolisation and stratification of the economy.	Prevalence of extractive institutions in politics and the economy. The reproduction of oligarchic patterns. Different currents in culture. Conservatism still dominant. 'The Extended Middle Ages'.
Seventh cycle (1939–1989)	The great loss of human capital and then introduction of the institutions of real socialism: negation of the free market, central planning, price and wage controls and state ownership of the means of production (except for most agriculture). In politics: communist authoritarian rule. Attempted Sovietisation of culture.	In politics and economics: extractive institutions dominate. In culture: Polish conservatism resists Sovietisation. Positives: abolished illiteracy, equalisation of social opportunities.
Eighth cycle (1989–)	Transformation to liberal democracy, free market and private property. Accession process and Poland's entry into NATO and the EU. Importation of modern institutions from the West. EU financial assistance. Unfettered access to Western culture.	Political and economic institutions: definitely inclusive. Culture: Changes towards liberalisation and Westernisation. Conservatism still dominates.

Literature

- Acemoglu D. and Robinson J.A., 2008, *Persistence of Power. Elites and Institutions*, "American Economic Review", 98 (1).
- Acemoglu D. and Robinson J.A., 2012, *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, London.
- Acemoglu D. and Robinson J.A., 2013, *Economics versus Politics: Pitfalls of Policy Advice*, "Journal of Economic Perspectives", 27 (2).
- Acemoglu D. and Robinson J.A., 2019, *The Narrow Corridor. States, Societies and the Fate of Liberty*, New York.
- Bębnowski D., Matera R., 2018, *Wybrane instytucje włączające w Drugiej Rzeczypospolitej do 1926 roku*, „Przegląd Zachodni” 3 (368).
- Bogucka M., Samsonowicz H., 1986, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław.
- Bukowski M., Koryś P., Leszczyńska C., Tymiński M., Wolf N., 2019, *Urbanization and GDP per capita: New data and results for the Polish lands, 1790–1910*, „Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History”, April, DOI: 10.1080/01615440.2019.1580171.
- Fiedor B., *Instytucje formalne i nieformalne w kształtowaniu trwałego rozwoju*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania”, 40 (2), DOI: 10.18276/sip.2015.40/2-07.
- Janicki K., 2021, *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*, Poznań.
- Jedlicki J., 2002, *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobraźni XIX wieku*, Warszawa.
- Jezierski A., Leszczyńska C., 1998, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa.
- Jędruch J., 1998, *Constitutions, Elections and Legislatures of Poland, 1943–1993. A Guide to Their History*, New York.
- Kaliński J., 2009, *Transformacja gospodarki polskiej w latach 1989–2004*, Warszawa.
- Kirdina S., 2003, *Institutional matrices and institutional changes*, "Economic Transformation and Evolutionary Theory of J. Schumpeter. The 5th International Symposium on Evolutionary Economics", Pushchino, MPRA Paper No. 29691, posted 29. March 2011, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/29691/> (dostęp: kwiecień 2023).
- Kizwalter T., 1991, *Nowatorstwo i rutyny. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec procesów modernizacji (1840–1863)*, Warszawa.
- Kosiński L., 1968, *Migracje ludności w Polsce w latach 1950–1960*, Warszawa.
- Landy-Tołwińska J., 1961, *Analfabetyzm w Polsce i na świecie*, Warszawa.
- Leder A., 2014, *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej*, Warszawa.
- Leszczyński A., 2020, *Ludowa historia Polski. Historia wycisku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa.
- Małek J., 2012, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń.
- Matera R., 2015, *Polskie Kresy Wschodnie kresami Europy? Wybrane interpretacje historyczne, geograficzne, ekonomiczne i polityczne*, „Sensus Historiae” 19 (2).
- Modzelewski K., 1987, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław.
- Morawski W., 2011, *Dzieje gospodarcze Polski*, wyd. 2, Warszawa.
- Piatkowski M., 2018, *Europe's Growth Champion. Insides from the Economic Rise of Poland*, Oxford.
- Pieczewski A., 2019, *Samodzierżawie a rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego w ujęciu Jana Gottlieba Blocha*, Łódź.

- Pieczewski A., Sidarava A., 2022, *Belarusian vs. Polish transformation. Two paths of institutional change*, "UR Journal of Humanities and Social Sciences" 1 (22), DOI: 10.15584/johass.2022.1.8.
- Pobłocki K., 2021, *Chamstwo*, Wołowiec.
- Porter-Szucs B., 2021, *Calkiem zwyczajny kraj. Historia Polski bez martyrologii*, Warszawa.
- Samsonowicz H., 1971, *Złota jesień polskiego średniowiecza*, Warszawa.
- Scheidel W., 2017, *The great leveler. Violence and the history of inequality from the Stone Age to the twenty-first century*, Princeton-Oxford.
- Skodlarski J., 2007, *Zarys historii gospodarczej Polski*, Warszawa.
- Skodlarski J., 2012, *Historia gospodarcza*, Warszawa.
- Tazbir J., 1996, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław.
- Tomaszewski J., 2001, *Żydzi w Polsce: dzieje i kultura. Leksykon*, Warszawa.
- Winiecki J., 2012, *Transformacja postkomunistyczna. Studium przypadku zmian instytucjonalnych*, Warszawa.
- Ziomek W., 1998, *Udział przedsiębiorstw żydowskich w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach 1860–1917*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, nr 63.

Cykle instytucjonalne w historii Polski – uwagi na temat korzeni współczesnej matrycy instytucjonalnej

Streszczenie

Celem artykułu jest identyfikacja i ocena cykli instytucjonalnych (okresów o trwałej przewadze pewnych instytucji decydujących o charakterze całego systemu polityczno-gospodarczego) w historii Polski. Autor podejmuje próbę ich oceny pod kątem przewagi włączających lub ekstraktywnych instytucji politycznych i gospodarczych. Ziemie polskie leżące na skraju cywilizacji zachodniej znajdowały się w orbicie wpływów Zachodu i Wschodu. Przyjmowały instytucje z obu stron i tworzyły własne, oryginalne. Przeważały instytucje zachodnie. W ciągu ponad 1000-letniej historii Polski dominowały jednak instytucje wykluczające, czyniąc kraj zacofanym w stosunku do Zachodu. W artykule zastosowano teorię wywodzącą się z nowej ekonomii instytucjonalnej oraz analizę historyczną.

Słowa kluczowe: Polska, cykle instytucjonalne, matryca instytucjonalna, instytucje włączające i wykluczające

Aliaksandra Sidarava¹

Belarus – institutional cycles and the historical roots of the contemporary institutional matrix

Abstract

One modern area of academic research involves searching prerequisites for the formation and functioning of specific institutional models within countries. The purpose of the article is to identify and analyze the main institutional cycles in the formation of the socio-economic systems of Belarus. This will help determine the effect of historical dependence on the trajectory of development and allow the identification of the origins of the country's modern institutional matrix. The novelty of the study of institutional cycles and their dynamics lies in its interdisciplinary nature. The author has adopted the theory within New Institutional Economics, particularly the achievements of North, Acemoglu, and Robinson. The research methods include a historical analysis and a comparative analysis.

Key words: Belarus, institutional cycles, institutional matrix, formal and informal institutions

Introduction

Approaches to analyzing the underlying factors that have significantly influenced the formation of the institutional system are hotly debated. Natural-climatic, geographical, cultural, and a variety of other factors that have exerted a strong influence on the development of a unique institutional system are often mentioned (Горичева 2000: 5–16). There is an ongoing debate about how interconnected institutions initially form within a system and what factors determine the overall direction of development and the emergence of specific types of institutions.

---

¹ Dr Aliaksandra Sidarava, Zakład Geografii Wsi i Rozwoju Lokalnego, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Polska Akademia Nauk, ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa, e-mail: a.sidarava@twarda.pan.pl, nr ORCID: 0000-0003-1803-5650.

Institutional systems are shaped by a combination of exogenous (external) and endogenous (internal) factors. Exogenous factors that contribute to system formation include external challenges, ethno-confessional diversity, and the influence of more powerful systems. These factors determine the system's ability to "absorb" or reject new elements and define the sphere of political, economic, and cultural influence, which in turn affects the societal development trajectory. Endogenous factors encompass the socio-cultural environment, geopolitical position, climatic factors, and religion.

The first prototypes of basic institutions can be found in the proto-institutional cycle. Within this cycle, the most significant primary determinant was an exogenous factor: the natural-climatic factor, which shaped the foundational elements of mentality and later became crucial in determining the formation of specific institutional structures. Geography and climate played pivotal roles in shaping initial stable informal connections that eventually evolved into fundamental political and economic institutions.

Two primary components of the natural-climatic factor can be distinguished: 1) the "severity" or "mildness" of the climate, which influenced the duration of the agricultural cycle, and 2) soil fertility and the potential for extensive or intensive modes of production. This factor determines fundamental characteristics of political and economic mentality, such as collectivism or individualism, high or low power distance, internal or external control, and attitudes towards uncertainty avoidance, work, and wealth.

The institutional cycle represents the period of a country's development during which the system operates based on interlocking basic institutions that form the core of the country's institutional framework. The basic institutions that emerge within these cycles subsequently define the country's institutional matrix. The institutional core serves as the central element in each local institutional matrix. It connects four distinct local environments into a cohesive system: material and technological, natural and climatic, national and demographic, and cultural and religious (Бессонова 2006: 130–143).

Two types of institutional matrix emerge as a result of specific institutional cycles, each characterized by a predominant set of institutions. The first is characterized by institutions of pluralism, democracy, self-government, and independence in the political sphere. In the cultural and ideological sphere, market economy institutions, freedom of choice, and individualism prevail. The second type is marked by institutions of centralized and authoritarian governance in the political sphere. In the economic sphere, institutions of a planned economy and distribution domi-

nate. In the cultural and ideological sphere, institutions of collectivism are predominant (Кирдина 2005: 75–101).

In this research, the following criteria will be employed to analyze institutional cycles and basic institutions at various stages of development in Belarus: the self-government of cities, the system of power relations, property institution, consolidation and the existence of property rights, religion, the institution of exchange, and the principle of distribution of wealth. By utilizing these criteria, the research aims to provide insights into the institutional cycles and basic institutions in Belarus through different stages of development.

Institutional cycles: the effect of the historical track in the development trajectory of Belarus

First cycle

The proto-institutional cycle in Belarus primarily encompasses the primitive communal system and its decline, spanning a period approximately from the 3rd century B.C. to the 7th century A.D. This period corresponds to the presence of East Slavic tribes such as the Polochans, Dregovich, Krivichi, and Radimichi. During this time, the emergence of key characteristics of informal institutions and the formation of early formal institutions were largely influenced by the natural-climatic factor. The region's rather harsh climate, including long cold winters, short summers, abundant precipitation, strong winds, and vulnerability to natural forces, compelled people to come together and form groups. The challenging natural environment served as a catalyst for cooperation and collaboration, leading to the establishment of communal systems and basic institutional structures. The need for collective survival and resilience in the face of harsh conditions played a significant role in shaping early institutions within the proto-institutional cycle of Belarus (Бусько 2003: 42–49).

Consequently, the community emerged as the primary medium for the coordination of economic activities within the territory of modern Belarus. This fostered a collective mindset and laid the groundwork for collectivism. The need for mutual assistance and survival in challenging conditions fostered an understanding that the collective interest outweighed individual concerns. Everyone relied on the group for support. Therefore, within the communities of present-day Belarus, the distributive function held significant importance from the outset.

The agrarian way of life, the intricacies of farming, and the high dependence on external circumstances necessitated the involvement of all community members. This predominantly fostered an extensive mode of production and cultivation, establishing the foundation for traditionalism. The preference for stability, aversion to rapid changes, adherence to established patterns, rejection of uncertainty, and a conservative approach to perception were all shaped by these circumstances. The combination of communal cooperation, distribution of resources, and reliance on traditional agricultural practices became deeply ingrained in the social fabric and economic mentality of the communities in the territory of modern Belarus during this period (Бартаева 2010: 103). Meanwhile, the abundance of shallow rivers, plains, and diverse terrain provided a sense of interconnection with nature. Nature began to be perceived as a sacred force. It defined the feeling of dependence on the forces of nature and subordination to them, and it also determined the Belarusian people's contemplation, tranquility, and dislike for making quick decisions (Коршук 2008: 22–28).

The first institutional cycle spans from the eighth century to the first half of the thirteenth century, a period during which the initial state formations, namely the Polotsk and Turov principalities, were being established. The foundational framework of the Belarusian state began to take shape during this period, throughout which basic institutions were solidified. In the political sphere, there was a centralization of power with certain limitations and elements of self-government. The supreme ruler served as the guardian of property and provided protection against external aggression. In the economic sphere, extensive public, official, and private property were present. The supreme ruler acted as the guarantor of property rights, and the state played an active role as an economic agent. Relations were characterized by a distributive nature. Public service property was inherited. In the realm of mentality and ideology, collectivism and tolerance prevailed. It can be concluded that the Belarusian lands were initially characterized by extractive institutions, albeit in a milder form (Ксензова, Ксензов 2013: 145–156).

During this period the first institutions were being formed, and statehood began to take shape in the lands of modern Belarus. The following key developments can be highlighted:

1. The princely-vetch system emerged, which curtailed the power of the supreme duke and involved the broader population in decision-making. The vetch, a general assembly of adult men, possessed the authority to depose and appoint a duke.

2. The formation of patrimonial and manorial landholdings took place. The patrimonial system revolved around the consolidation of private property and the recognition of inviolable rights, including the right to pass property down through inheritance. The manorial system, on the other hand, was based on service property granted by the prince in exchange for loyal service. Patrimonial landholdings could be inherited, gifted, purchased from other feudal lords, or provided as "fodder" from the prince as a reward for faithful service (known as estates).
3. The community, with its distributive role, continued to be the primary form of coordinating economic activity. However, over time, communities gradually came under the influence of feudal lords, who acquired landholdings in two main ways: firstly, "from below" by gaining control over community lands, and secondly, "from above" through fiefdoms and estates.

During this transformative period, the development of these institutions and power dynamics laid the foundation for the evolving social and economic structure in the region that would shape the subsequent historical trajectory of Belarus.

The second cycle

The second institutional cycle spanned from the middle of the 13th century to the second half of the 16th century, a period of flourishing and strengthening of Belarusian statehood within the framework of the Grand Duchy of Lithuania (GDL). The formation of the GDL was relatively peaceful, based on voluntary agreements and compromises. During this period, the communal system and the enslavement of peasants began to disintegrate. The absolute monarchy, which was consolidated during the reign of Grand Duke Vytautas, was limited by the privileges of Prince Alexander in 1492 and 1506, which curtailed the power of the Grand Duke. This marked the establishment of a class-representative monarchy. Additionally, in 1505, the *Nihil novi* (Radom) Constitution was adopted, requiring the consent of the Sejm for the appointment of the Grand Duke. The power of the Grand Duke was constrained, and the Sejm gained extended authority in making important political and economic decisions. At the same time, the nobility's power over the peasants greatly increased, resulting in a trend toward complete enslavement.

During this period, a significant amount of land was granted for service, both by the Grand Duke to his subjects and the church, as well as by large feudal lords to their vassals. The amount of state land continual-

ly expanded. Meanwhile, the nobility was granted privileges of private land ownership rights and tax immunity. The power of the Duke became limited, with the nobility gaining the right to elect the Duke and make decisions regarding matters such as war, peace, and taxes. This coincided with the complete enslavement of the peasants. In 1447, the gentry received guarantees of private land ownership and tax immunity. An important step was the introduction of Magdeburg Law, which gave towns the right of self-government and autonomy. Magdeburg Law gave towns the right to make their own decisions in certain judicial, economic and political matters. The collection of various duties, such as *panchyna*, *chinch*, tribute, and others, played a main role.

The *pomestno-votchin* system was a feudal land tenure system where land was granted to vassals (*pomestniki*) by the ruling authority (such as a prince or noble) in exchange for military or other services. The *pomestniki* were responsible for managing and cultivating the land, often with the labor of dependent peasants. The community gradually lost its basic functions and came under the authority of the feudal lords. After 1557 came the introduction and consolidation of the *folwark* (manorial) system, which was an agricultural system characterized by large estates or farms, usually owned by landlords, where peasants worked as tenants or hired laborers. It was a means of increasing the State treasury revenue, transferring the peasants mainly to the *chinch* (a cash tribute), introducing market relations and involving the peasants in them, and destroying the peasant community. It took place mainly in the west of the country, and later in the east (but not everywhere) due to the wars with the Moscow principedom. Benefit distribution was predominantly based on the distributive principle, while the introduction of the manorial system contributed to the growing importance of sale and purchase relations.

An important aspect to consider was religion, with the majority of the population adhering to the Orthodox faith. In 1385, the Union of Krevo was established between the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland. This dynastic union was formed when the Lithuanian Grand Duke Jogaila married the Polish Queen Jadwiga, subsequently becoming King of Poland. The union also initiated the spread of Catholicism among the nobility of the Grand Duchy of Lithuania. (Чернявская 2008: 195–206; Чернявская 2010: 67–71). In this institutional cycle, inclusive institutions began to strengthen, while extractive ones remained in place. This was largely due to the strengthening of links with the Kingdom of Poland. Thus, the formation of the GDL represented a unique consolidation of an institutional matrix with its initial basic institutions.

The basic institutions of the GDL emerged within the context of a clash between Byzantine and Western European civilizations. The first Christians in this region were baptized in accordance with the Eastern rite, indicating the development of socio-cultural institutions of the Eastern (redistributive) type. Simultaneously, the presence of major trade routes from Western and Central Europe facilitated the spread of market economic institutions.

An important factor that influenced the formation and evolution of social system institutions was the presence of external threats. The lands that became part of the GDL faced threats from both the East and the West. These external threats led to the incorporation of the Slavs and Balts, who were experiencing the disintegration of their feudal systems, into the GDL. This stimulated their civilizational advancement and facilitated the establishment and consolidation of a centralized state with dominant distributive institutions. One example of this was the prince granting offices and lands from state funds to the new elite as a reward for their loyal service and refusal to compete with the sovereign in terms of dynastic lineage or wealth. However, a consequence of this dual influence on the GDL was that both the Orthodox Church and the Catholic Church, which played ideological roles in the feudal state, became large landowners.

Overall, exogenous factors had a tremendous impact on the formation of the GDL's institutional system. The Teutonic Order compelled the GDL to adopt Western methods of warfare, weaponry, and technology. Close economic ties with neighboring Western powers, such as Poland and the Holy Roman Empire, also facilitated the transfer of technology, as evidenced by the adoption of Western European cultural patterns in monumental architecture, weaponry, luxury goods, and everyday life. The active growth of cities and the development of commodity-money relations gradually led to changes in political institutions, such as the introduction of Magdeburg Law, which regulated economic activity, property rights, social and political life, and the class status of townspeople by a special system of legal regulations. These things were not found in the neighboring principality of Moscow, for example.

An important aspect was the religious situation in the GDL. Prior to the Union of Krevo (1385), the GDL had two distinct religious regions: the north-western part of the state, which remained pagan, while the rest comprised Orthodox Christians. After the Union, Catholicism gained prominence, and later, in the 14th century, Judaism and Islam also became prevalent. The Reformation movement, which was propagated by citizens of German origin and students from European universities, did

not resonate as widely among the masses as it did in Germany. However, it did gain popularity among Belarusian-Lithuanian magnates and intellectuals due to its democratic principles. In order to maintain a balance between all religious denominations, the Statute of 1588 enshrined the institution of religious tolerance (Барахвостов 2020: 11–15).

A notable characteristic of the second institutional cycle was the adoption of the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (GDL), which were pioneering legal documents in Europe. The Statutes of 1529, 1566, and 1588 played a significant role in shaping the legal framework. During this period, inclusive institutions began to be established, driven by the prevailing external threats. However, the influence of inclusive institutions remained important, given the widespread prevalence of Orthodoxy.

The third cycle

The third institutional cycle was essentially a continuation of the second and was motivated by the need to unify with a stronger neighbor, Poland, to counter the threat from the Duchy of Moscow. The Statute of 1588 was ratified in conjunction with the Union of Lublin in 1569. It legally affirmed the separation of the Grand Duchy of Lithuania from Poland and introduced principles such as the unity of law, the principle of justice, the universality of law, and the presumption of innocence (Гуржий 1989: 157–163).

In Poland, non-municipal (private) ownership was already more advanced than in the GDL. As there was more fertile land, individual families were able to independently utilize parts of the material and technical environment for economic purposes without needing to cooperate with other members of society. They could maintain efficiency and, importantly, dispose of the results obtained on their own. During this time, the emerging state institutions in Poland focused less on organization and more on maintaining effective interaction between separate economic and social entities. Economic relations in Poland were also influenced by exogenous factors, but they had more positive characteristics.

In general, the institutional framework in Poland was initially more inclined towards inclusive institutions compared to the already established matrix of the GDL. Therefore, the unification of the GDL with the Polish Kingdom triggered a period of turbulence and imbalance in the institutional system of the GDL. With the reduction of external threats, elements of the Polish institutional framework were transplanted, and the

development of market institutions was stimulated. The Polish political system at that time represented a noble electoral democracy, and its institutions began to actively influence the political system of the GDL. The expansion of Catholicism, which had closer associations with Western culture compared to Orthodoxy, also gained momentum. In Poland, the supremacy of freedom and law prevailed, primarily benefiting the nobility, while the lower classes had limited power. In order to gain more rights, the Belarusian nobility actively converted to Catholicism.

Among the political institutions in the market, local self-government also played an important role, specifically urban self-government in the form of magistrates and nobility self-government. The peculiarities of the political sphere determined the transformation of the socio-cultural subsystem within the institutional matrix of the GDL as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. There was an active expansion of Catholicism, which was more inclined towards subsidiary principles compared to Orthodoxy. The ideas of the supremacy of liberty, previously unknown in the GDL before the union with Poland, were disseminated. However, it was understood as granting exclusive rights only to the nobility, while society began to stratify into the nobility-wielding "freedmen" and the powerless lower estates. Furthermore, the Belarusian nobility, aiming to enjoy the same privileges as their Polish counterparts, chose the path of voluntary Polonization. Other social strata were also Polonized under the influence of the Catholic Church (Ксензов 2010: 2–9).

An important role in the development of economic institutions was played by the 1557 Voloki Statute, a state legal document (statute) that implemented the Volok system in the GDL. The reform aimed to regulate taxes and duties that peasants had to pay in exchange for land usage without considering the size of the attached land. The volok became the unit of taxation, resulting in increased funds in the state treasury. A distinctive feature of this reform was its orientation towards establishing raised barns, which produced goods for sale, introducing market elements. The folwark system was primarily prevalent in the fertile western lands of the Grand Duchy of Lithuania (Колмыков, Черкашина 2014).

Thus, the Polish-Lithuanian Commonwealth provided the clearest example of the interaction and interdependence of the subsystems within the institutional matrix. The third institutional cycle served as a continuation of the second, defined by reinforcing inclusive institutions driven by external factors, particularly external threats, and convergence with the institutions of the Polish institutional system.

The fourth and fifth cycles

The transition to the fourth institutional cycle began with the weakening of the Polish-Lithuanian Commonwealth due to external threats. The strengthening of the Russian Empire led to three partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the annexation of Polish and GDL lands. The institutional matrix of the Russian Empire primarily consisted of extractive institutions with centralized power and a lack of political and economic freedoms. Orthodox Christianity held a dominant position as the leading religion. Unlike the institutional system in the GDL, the Russian Empire did not tolerate religious diversity. The aim of the Russian government in the newly acquired territories was full integration and homogenization with the Russian interior. This process went comparatively more smoothly in the GDL lands than in Poland, despite significant problems and contradictions.

At the time of the Partition, the institutional matrix of the GDL was characterized by the simultaneous presence of two strong institutions: the distributive principle of land ownership formation and the (proto)federal principle of the state structure. The western regions experienced the notable influence of trade capital, along with the substantial presence of large landowners and powerful magnates, all of which played a decisive role in shaping the functioning of state bodies. These factors distinguished the institutional matrix of the GDL from the Russian matrix, which was dominated by redistributive principles.

Within the Russian Empire, cities lost their autonomy rights, which had previously allowed for independent regulation of economic activity, property rights, and the political life of citizens. Many townspeople were equated, with peasants, and oppression of the peasantry, increased during this period. Property rights were guaranteed through loyal service to the emperor, and, upon annexation, the Belarusian nobility was granted the same rights as their Russian counterparts, contingent on taking an oath. Much Belarusian land was transferred to the Russian nobility, and the Belarusian nobility was deprived of their political rights. The Emperor held absolute power, and administration was carried out through decrees, the establishment of state ministries and institutions, the collection of various duties (such as rents and tribute), the state register of revenues and expenditures, as well as the keeping of records for fees and dues of landlords and monasteries. Lands were distributed based on loyalty to the Emperor, and forced orthodoxy was promoted. The distribution of benefits primarily followed the distributive principle (Бессонова 2014: 73–86; Бессонова 2013: 50–54; Бессонова 2012: 122–144; Огурцов

1994: 52; Радаев 1996: 69–76; Дряхлов, Давыденко 1997: 143–149; Голубович 2007: 63–80).

The fifth institutional cycle encompassed the Soviet period, characterized by the prevalence of extractive institutions under the leadership of the Plan. During this period, the formation of institutions occurred within the planned system of the Soviet Union. From 1917 to 1930, the policy of war communism was implemented, followed by the adoption of the New Economic Policy (NEP), collectivization, and industrialization policies (Огурцов 1994: 52; Радаев 1996: 69–76; Дряхлов, Давыденко 1997: 143–149).

According to the Soviet constitutions, the republics were proclaimed independent entities. However, in practice, the policies in all areas of the individual republics were tightly controlled by Moscow. Power was centralized within the Communist Party, which made policy decisions across all spheres of society. The central government dictated all political, economic, and social decisions, leaving little room for autonomy or independence. All members of the party, as well as all individuals within the state, were required to adhere to the party's ideology.

Under Soviet rule, property became national or state property, and property rights were solely assigned to the state, which had full control over all property. The state could temporarily lend property to private entities but maintained complete oversight and accountability. Only a small number of private owners remained, and their presence was highly limited.

Starting from the 1930s, the Soviet Union implemented active policies of collectivization and dekulakization. Collectivization aimed to radically restructure the agricultural sector. The Soviet Union considered the rural areas a vital source of funds for rapid industrialization. During this period, two interconnected processes took place. First, there was the dekulakization of the peasantry. This involved targeting and eliminating the wealthier peasants, known as kulaks, through various means, such as forced confiscation of their property, exile, or execution. The aim was to remove a perceived class enemy and redistribute their resources. Secondly, the creation of kolkhozes (collective farms) occurred. Peasants were compelled to join collective farms, where they worked collectively and shared the land, livestock, and resources. The state exerted significant control over these collective farms, dictating production targets, resource allocation, and distribution of outputs.

Both dekulakization and the establishment of kolkhozes were part of the broader Soviet policy of collectivization, which sought to transform agriculture into a centralized, state-controlled sector, supporting the

goals of industrialization and the consolidation of power. The main aim of the policy of dispossession was to liquidate the village bourgeoisie to further provide the collective farm with a material base.

The main forms of organizations in the Soviet Union were state enterprises, state organizations, collective farms, and service properties. The principle of equalization and distribution played a significant role, with an emphasis on ensuring a more equitable distribution of resources and wealth among the population. This principle guided various aspects of the Soviet system, including the allocation of goods and services. Meanwhile, religion was replaced by faith in the Communist Party, which was seen as a paternal figure that made decisions on behalf of its "children" in all aspects of life.

Economic relations were primarily structured around a planned mechanism, where production was submitted to the state for distribution, and resources were allocated according to a planned system, although there were also elements of small-scale commodity relations present within the economy. Non-cash exchange was facilitated through the State Bank. The planned economic mechanism ultimately did not, however, effectively promote efficiency in the economy.

The Soviet Union faced several key problems, including low productivity across all sectors, a virtually non-existent private sector with private enterprise considered a criminal offense, a marginal role for commodity-money relations, and a command-administrative system that dominated the economy. The development of industries was disproportionately focused on the military industrial complex and heavy industry, resulting in imbalances. Additionally, there were issues of latent inflation and constant shortages of goods.

As a result, by the 1960s, there was a recognized need for economic reform and the introduction of market institutions to improve efficiency. In 1965, the Kosygin reform was implemented, aiming to introduce market incentives into the planned economy of the USSR. The reform included measures such as new economic management methods, increased economic independence of enterprises, and the use of innovative material incentives. The goal was to enhance the efficiency of the economy through the introduction of market institutions. However, the reform was eventually abandoned due to the authorities' reluctance to fully embrace market mechanisms and implement comprehensive economic system reforms in all areas. The problems in the political and economic spheres continued to intensify, leading to the beginning of perestroika and, ultimately, the collapse of the Soviet Union (Литвиненко 2010).

Features of Belarus' basic institutions in the sixth institutional cycle

The sixth institutional cycle for Belarus began in the 1990s. Here are some of the key developments:

Economic institutions: Belarus has maintained a predominantly state-controlled economy, with the government owning a large share of key industries such as energy, transportation, and manufacturing. According to the World Bank, in 2020, the state sector accounted for 70% of the economy, with private sector activities mostly limited to retail and wholesale trade, construction, and some services. Belarus has struggled with persistent economic challenges, including low productivity and a lack of foreign investment. According to the World Bank, Belarus's GDP per capita in 2020 was \$6,678, significantly lower than the average for Eastern Europe and Central Asia (\$10,492). The economy has also been affected by a significant external debt burden and high inflation, which was around 10% in 2020 (*World Bank* <https://databank.worldbank.org/>).

Property rights are a crucial aspect of a market economy as they help establish the legal framework for private ownership and entrepreneurship. In Belarus, property rights have been relatively weak due to the extensive state control of the economy. For example, according to the 2023 Index of Economic Freedom by The Heritage Foundation, Belarus performs poorly in the property rights category, with a score of only 31.2 out of 100 (*Belarus, 2023 Index of Economic Freedom* <https://www.heritage.org/index/country/belarus>).

The financial sector is dominated by state-owned banks, with limited competition or access to credit for small and medium-sized enterprises (SMEs). According to the World Bank, in 2019, the ratio of bank credit to GDP was only 27.5%, indicating limited access to finance (*World Bank* <https://databank.worldbank.org/>).

Political institutions: The political institutions under the rule of President Alexander Lukashenko have been characterized by a highly centralized power structure, limited development of civil society, significant repression of political opposition and dissent, and high levels of corruption. In this essay, a detailed analysis of the political institutions in Belarus during the Lukashenko period will be provided, examining key areas such as power distribution, civil society development, repression, corruption, freedom of speech, and others, with reference to statistical data and credible sources.

Elections in Belarus have been criticized as lacking in transparency and fairness. For example, the 2020 presidential election, in which

Lukashenko was declared the winner with over 80% of the vote, was marred by allegations of vote-rigging and a crackdown on opposition candidates and protesters (*Freedom in the World 2023* https://freedom-house.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf).

Power Distribution: The power structure in Belarus has become highly centralized, with the president holding significant control over the government, judiciary, and other institutions. According to the 2022 Democracy Index by The Economist Intelligence Unit, Belarus is a highly authoritarian regime. It has been characterized by a lack of checks and balances, with limited separation of powers and minimal autonomy for local and regional authorities.

Civil Society Development: The development of civil society has been limited under the Lukashenko regime, with restrictions on the formation of independent organizations and civil society groups. According to the 2022 Human Rights Watch report on Belarus, the government has regularly harassed and detained members of civil society groups, including human rights defenders, journalists, and opposition figures. The report also notes a lack of respect for freedom of association, assembly, and expression (*Human Rights Watch report 2022* <https://www.hrw.org/world-report/2022/country-chapters/belarus>).

Repression: The repression of political opposition and dissent has been a defining feature of the Lukashenko regime. According to the 2020 Freedom in the World report by Freedom House, Belarus is ranked as "not free," with a score of 13 out of 100, indicating a highly repressive political environment. The government has used tactics such as arbitrary arrests, detentions, and physical violence against opposition figures, journalists, and civil society activists. The crackdown on opposition following the disputed presidential election in 2020 led to widespread protests and international condemnation.

Corruption: The lack of transparency and accountability in government institutions has contributed to high levels of corruption in the country.

Ideological institutions: In the ideological sphere, under Lukashenko's rule, a cult of World War II and nostalgia for the Soviet past began to develop. The Belarusian government has emphasized a nationalist and pro-Russian ideology, with a focus on preserving national culture and identity. The government has also been critical of Western liberal values and has pursued closer ties with Russia and other post-Soviet states. For example, Belarus is a member of the Eurasian Economic Union, a regional economic bloc comprising Russia, Belarus, Kazakhstan, Armenia, and Kyrgyzstan. (Maszkiewicz 2012).

Social institutions: Belarusian society has experienced significant changes under Lukashenko's rule. According to the World Bank, in 2019, the government spent 5.7% of GDP on education, resulting in high levels of literacy and access to education services. However, the education system has also been criticized for promoting a narrow, pro-government curriculum and limiting critical thinking (*GDP Belarus, World Bank* <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>).

The media is heavily controlled by the state, with independent journalists facing harassment and censorship. According to Reporters Without Borders, Belarus ranks 158th out of 180 countries in terms of press freedom (*Belarus. Reporters without Borders* <https://rsf.org/en/country/belarus>).

Conclusion

The historical development path has a significant impact on a country's institutional development. The historical trajectory of a country shapes its institutional landscape, setting the foundation for the development of both formal and informal institutions. Historical path dependence can influence the alignment or divergence between formal and informal institutions. In some cases, formal institutions may reinforce and support existing informal institutions, leading to a harmonious and stable institutional framework. In other cases, there may be a dissonance between them, creating challenges and conflicts within the system.

In Belarus' institutional trajectory of development, six institutional cycles can be identified that have shaped the structure of and interaction between formal and informal institutions. An important determinant of the country's development has been the influence of external factors, particularly the influence of the institutional environment of neighboring countries. At different stages of development, Belarus' institutional environment has been influenced by both the institutional matrix of the Polish Kingdom and the Russian Empire. The institutional matrix of Belarus reflects a combination of inclusive and extractive institutions. By the time the institutional restructuring of Belarus' system began, well-defined extractive-type institutions had been established. While formal inclusive institutions were implemented rapidly, informal institutions remained at the same level. This ultimately led to the election of President Lukashenko in 1994.

The basic economic institutions in Belarus during the Lukashenko period have been characterized by high transaction costs, weak property rights, mixed macroeconomic stability, limited financial sector development, low productivity in the real-estate sector, and limited market rela-

tions. While some progress has been made in key areas, such as the manufacturing sector, the overall state control of the economy has limited the development of a market-oriented economy in Belarus.

The political institutions during the Lukashenko period have been characterized by a highly centralized power structure, limited development of civil society, significant repression of political opposition and dissent, high levels of corruption, and restricted freedom of speech. An authoritarian system has developed in the political base of institutions, based on the strict total control of one person over all spheres. There are strong barriers to equal and free participation in the electoral system and to the involvement of the wider population in public administration. While there some efforts have been made to improve political and civil liberties, the overall situation remains concerning, with ongoing violations of human rights and a lack of progress toward democratic reform.

Literature

Belarus, 2023 Index of Economic Freedom, <https://www.heritage.org/index/country/belarus> (access: 12.03.2023).

Belarus's GDP per capita in 2020 World Bank, <https://databank.worldbank.org/> (access: 13.03.2023).

Belarus. Reporters without borders, <https://rsf.org/en/country/belarus> (access: 13.03.2023).

GDP Belarus, World Bank, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (access: 21.03.2023).

Freedom in the World 2023, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf (access: 13.03.2023).

Human Rights Watch report 2022, <https://www.hrw.org/world-report/2022/country-chapters/belarus> (access: 07.05.2023).

Maszkiewicz M., *State Ideology in Belarus* (June 11, 2012), <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2081845> (access: 11.04.2023).

Барахвостов П., 2020, *Формирование и эволюция институциональной матрицы Великого княжества Литовского: уроки истории*, *Весті БДПУ*, Серія 2, п. 3.

Батраева, О., 2010, *На культурном пограничье: Беларусь как социокультурный тип в контексте восточного славянства*, *Беларуская думка*, п. 2.

Бессонова О., 2006, *Общая теория институциональных трансформаций как новая картина мира*, *Общественные науки и современность*, п. 2.

Бессонова О., 2012, *Институциональная матрица для модернизации России*, *Вопросы экономики*, п. 8.

Бессонова О., 2013, *Рыночно-раздаточная парадигма*, *Личность и культура*, п. 1.

Бессонова О., 2014, *Институциональный кризис и эволюционные возможности его преодоления*, *Общественные науки и современность*, п. 2.

Бусько И., 2003, *Специфика ментальности белорусов в контексте современной социокультурной ситуации*, *Вестнік ГрДУ*, Серія 1, п. 3.

Голубович В., 2007, *Экономическая история Беларуси*, под ред. В.И. Голубовича, Минск: Современная школа.

- Горичева, Л., 2000, *О культурно-исторической целостности национально-государственного хозяйства*, Историко-экономический научный журнал, nr 7.
- Гуржий А., 1989, *Третий Литовский статут в памятниках украинского права второй половины XVII–XVIII вв. Третий Литовский статут 1588 года: материалы респ. науч. конф., посвященной 400-летию Третьего Статута*, Вильнюс: Вильнюсский ун-т.
- Дряхлов Н., Давыденко Н., 1997, *Социокультурные ценности россиян: вчера, сегодня, завтра*, СОЦИС, nr 7.
- Кирдина С., 2005, *Теория институциональных матриц (пример российского институционализма)*, Постсоветский институционализм.
- Колмыков А., Черкашина Е., 2014, *Севооборот как основа эффективного использования пахотных земель*, Современные проблемы науки и образования, nr 4.
- Коршук А., 2008, *Ключавыя каштоўнасці беларускай культуры*, Беларускі гістарычны часопіс, nr 8.
- Ксензов С., 2010, *Концептуальные подходы к сценариям изменений цивилизационных и малых базовых институциональных матриц*, Вестник Полоцкого университета, Сер. D, nr 10.
- Ксензова В., Ксензов С., 2013, *Особенности эволюции и современного состояния институциональной среды экономики Беларуси в контексте концепции X-матрицы*, Journal of Institutional Studies Journal of Institutional Studies, vol. 5, nr 1.
- Литвиненко В., 2010, *Подлинная история СССР*, Москва: Эксмо.
- Огурцов А., 1994, *Национальный менталитет и история России*, Вопросы философии, nr 1.
- Радаев В., 1996, *Хозяйственный мир России: советское общество*, Российский экономический журнал, nr 4.
- Чернявская Ю., 2008, *Белорусское самосознание: парадокс как путь к генеалогии*, Всемирная литература, nr 4.
- Чернявская Ю., 2010, *Белорусы. От «тутэйшых» – к нации; под общ. ред. А.Е. Тараса*. Минск: ФУАинформ.

Białoruś – cykle instytucjonalne i historyczne korzenie współczesnej matrycy instytucjonalnej

Streszczenie

Jednym z nowoczesnych obszarów badań naukowych jest poszukiwanie przesłanek kształtowania i funkcjonowania określonego modelu instytucjonalnego kraju. Celem artykułu jest identyfikacja i analiza głównych cykli instytucjonalnych w kształtowaniu systemów społeczno-ekonomicznych Białorusi. Pomoże to określić wpływ czynników historycznych na trajektorię rozwoju administracyjnego kraju oraz ustalić, skąd pochodzi współczesna matryca instytucjonalna Białorusi. Szczególną cechą badania cykli instytucjonalnych i ich dynamiki jest interdyscyplinarny charakter problemu. Autor prowadzi analizę z perspektywy nowej ekonomii instytucjonalnej, zwłaszcza odwołując się do osiągnięć D. Northa, D. Acemoglu i J. Robinsona. Zastosowane metody badawcze to analiza historyczna, analiza porównawcza.

Słowa kluczowe: Białoruś, cykle instytucjonalne, matryca instytucjonalna, formalne i nieformalne instytucje

Szymon Kazusek¹

Spław wiślany w 1662 roku (w świetle rejestru celnego komory nowodworskiej)

Streszczenie

W artykule omówiony został spław wiślany w 1662 r. na podstawie jedyne zachowanego rejestru komory celnej na Wiśle z drugiej połowy XVII w. Przedstawiona analiza sezonowości żeglugi wiślanej dowiodła, że znany z literatury spław z tzw. pierwszą wodą nie odgrywał kluczowej roli w handlu. Zależał on istotnie od pory letnich i jesiennych deszczów w żegludze z nurtem rzeki, a także od rytmu potrzeb konsumenckich. Dowiedziono zależności pomiędzy wielkością transportu wodnego a kategorią społeczną uczestnika spławu oraz porą sezonu żeglugowego. Wykazano dominujący udział szlachty w spławie z nurtem Wisły oraz mieszczan w spławie w górę rzeki. Opiszano strukturę taboru wodnego, a także preferencje w zakresie jego wykorzystania, w tym także w zależności od pory roku kalendarzowego. Przedstawiono strukturę własności jednostek pływających, zwracając uwagę na dominację szlachty. Podkreślono rolę Warszawy i innych, w tym nadwiślańskich, miast w handlu spławnym. Scharakteryzowano pełną strukturę spławianych towarów, a także środowisko uczestników spławu, dostrzeżono rolę dopływów Wisły w handlu spławnym. Porównując badane zjawisko ze spławem w latach 1605–1651 oraz w 1766 r., dowiedziono wyjątkowego znaczenia handlu wiślanego tuż po potopie szwedzkim.

Słowa kluczowe: spław wiślany, żegluga śródlądowa, handel, XVII wiek, kupcy, Rzeczpospolita, Wisła

Wstęp

Dzieje spławu wiślanego wielokrotnie stanowiły przedmiot badań historycznych. Z omówionego ostatnio dorobku polskiej historiografii w tym zakresie (Kazusek 2022: 5–15) na szczególną uwagę zasługują

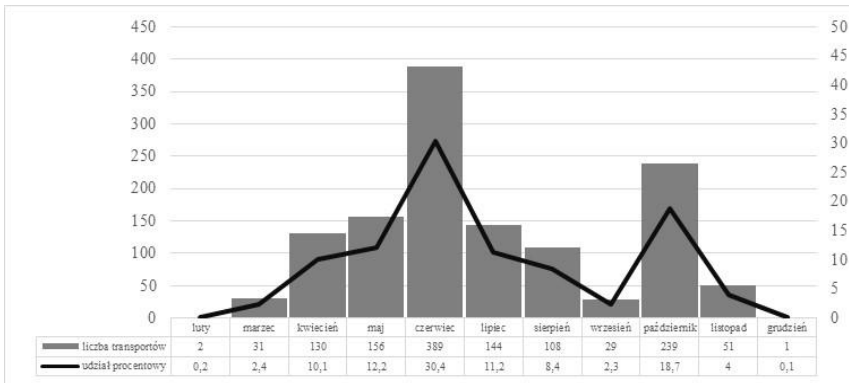
¹ Dr hab. Szymon Kazusek, Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, e-mail: szymon.kazusek@ujk.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-5430-2544.

wyniki badań przedstawiające zjawisko spławu wiślanego w szerszym kontekście handlu Rzeczypospolitej. Do tych należą m.in. opublikowane dwa artykuły Stanisława Hoszowskiego o spławie zbożowym w 1662 r. (Hoszowski 1978: 155–162; Hoszowski 1981: 5–25), których podstawę źródłową stanowił rejestr celny komory wodnej w Nowym Dworze z 1662 r. (ANK, ASR, 173). Obfitość informacji zawartych we wspomnianej księdze celnej pozwoliła S. Hoszowskiemu jedynie częściowo opracować niektóre aspekty handlu zbożowego (Hoszowski 1981: 9). Choć badacz zapowiedział dalsze analizy oraz publikację ich wyników, plany te nie zostały zrealizowane. W 2011 r. do rąk czytelników została oddana krytyczna edycja wspomnianego rejestru celnego, w której wstępnie dokonano charakterystyki manuskryptu (*Registr...* 2011: XVII–XXV). Intencją piszącego te słowa jest kontynuacja badań nad handlem wiślanym w 1662 r. w świetle opublikowanego rejestru, zważywszy, że część wniosków zaprezentowanych przez S. Hoszowskiego wymaga nowego spojrzenia, uzupełnienia, a także korekty. Kilkakrotne omówienie charakteru i treści manuskryptu, jego edycja, a także ograniczenia wydawnicze zwalniają z ponownego omówienia tych szczegółowych zagadnień.

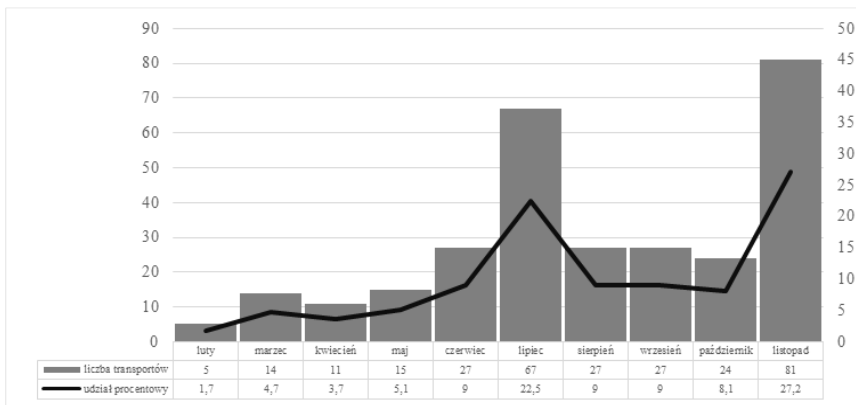
Sezonowość żeglugi i tabor wodny w aspekcie społecznym

Analizie poddano łącznie 1280 transportów z nurtem Wisły oraz 21 podwód w związku z organizowanymi transportami. Pierwsze o nich wzmianki bez datacji dziennej pochodzą z lutego, datowane od 9 marca, zaś ostatnia z 4 grudnia. Żeglugę w dół rzeki rejestrowano przez 147 dni, zaś w kierunku przeciwnym przez 84. Apogeum transportów z nurtem rzeki przypadło na czerwiec (30,4%), drugim miesiącem z największą liczbą dostaw był październik (18,7%). Ruchu statków nie odnotowano tylko w styczniu (wykres 1). Zaskakujący jest niewielki udział transportów w kwietniu i maju. Zdaje się to przeczyć tezie o dominacji spławu z tzw. pierwszą wodą i potwierdza rosnące zainteresowanie względnie tanim transportem wodnym w porze letnich i jesiennych deszczów. Niewielki udział transportów w marcu i kwietniu może w tych konkretnych okolicznościach świadczyć o trudnej sytuacji hydrologicznej i niekorzystnych warunkach żeglugowych w pierwszych tygodniach po ustąpieniu kry lodowej.

Wykres 1. Liczba transportów i ich udział procentowy w spławie w dół Wisły
 Chart 1. The number of transports and their percentage share in rafting down the Vistula
 Źródło: *Regestr...* 2011.

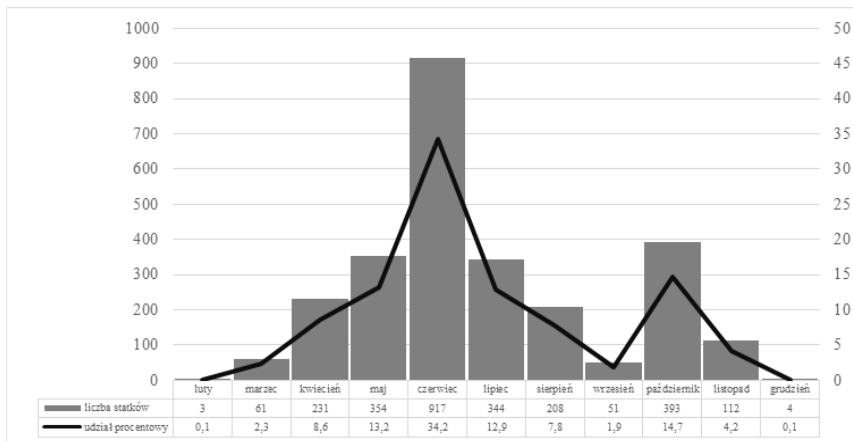

Wykres 2. Liczba transportów i ich udział procentowy w spławie w górę Wisły
 Chart 2. Number of transports and their percentage share in rafting up the Vistula
 Źródło: *Regestr...* 2011.

Na spławie w górę rzeki odnotowano łącznie 298 transportów oraz jedną podwodę przy transporcie. Ruch statków rozpoczął się już w lutym, jednak dostawy te były na tyle nieregularne, że pisarze nie rejestrowali przewozu towarów pod datami dziennymi. Precyzyjną datacją wprowadzono z dniem 13 marca. Ostatnia wzmianka o spławie w górę rzeki została odnotowana 30 listopada. Najwięcej rejsów odnotowano w listopadzie (27,2%) oraz lipcu (22,5%). W styczniu i grudniu ruch statków nie był obserwowany (wykres 2). Relatywnie wysoki udział transportów w październiku i listopadzie w obydwu kierunkach dowodzi

korzystnych warunków żeglugowych w czasie jesiennych deszczów i rosnących potrzeb transportowych w okresie poprzedzającym zimową przerwę żeglugową.

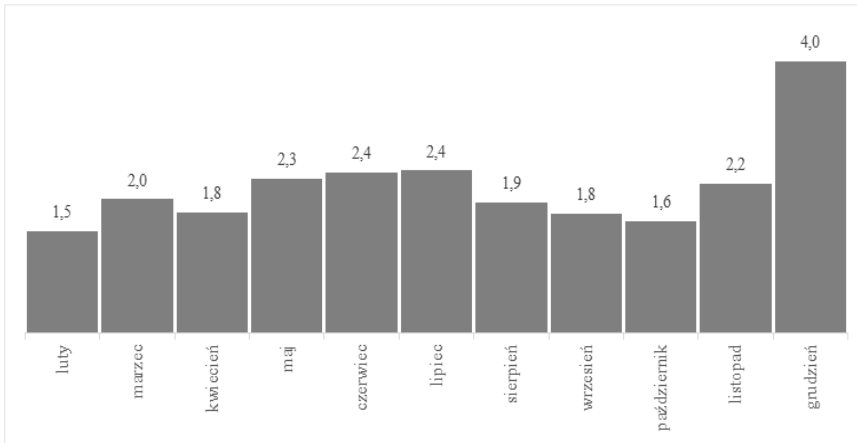
Przejdźmy do analizy ruchu statków. Łącznie na spławie w dół Wisły zarejestrowano 2678 jednostek pływających, z których aż 917 w czerwcu (34,2% ogółu). Znacznie niższe, ale porównywalne ilości statków przepłynęły w maju, lipcu i październiku (odpowiednio 13,2%, 12,9% i 14,7% ogółu), (wykres 3). Cechą charakterystyczną rejestrowanych transportów był ich niewielki rozmiar (wielkość flotylli) mieszczący się zasadniczo w przedziale 1,5–2,4 statku (wykres 4). Statystycznie na transport prowadzony w okresie od maja do lipca oraz w listopadzie składało się 2,2–2,4 jednostki pływającej, zaś dla całego sezonu żeglugowego średnia wyniosła 2,1. Wielkość transportów w grudniu opartą na jednej wzmiance (4 statki) można uznać za nie w pełni miarodajną. Treść zapisek ze spławu „górnego” nie pozwala na udzielenie odpowiedzi na pytanie o tabor wodny. Należy przypuszczać, że znaczna część jednostek notowanych na spławie „dolnym” powróciła w górę rzeki, na co wskazują nazwiska uczestników spławu. Warto w związku z tym oszacować natężenie ruchu żeglugowego w górę rzeki, wykorzystując ustaloną średnią wartość jednostek pływających w transporcie w dół rzeki. Na podstawie przeprowadzonych obliczeń można stwierdzić, że na oszacowany tabor wodny zarejestrowany na komorze nowodworskiej mogły się składać łącznie około 623 jednostki (wykres 5).

Wykres 3. Liczba statków i ich udział procentowy w spławie w dół Wisły

Chart 3. Number of ships and their percentage share in rafting down the Vistula

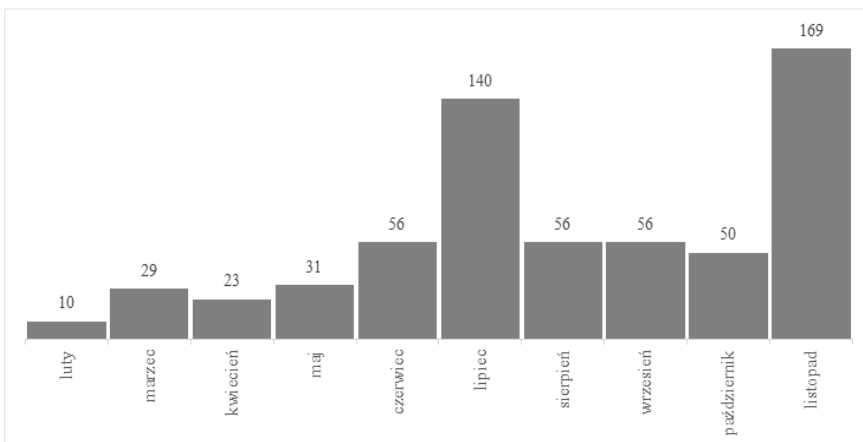
Źródło: *Registr...* 2011.

Wykres 4. Liczba statków w jednym transporcie w spławie w dół Wisły

Chart 4. Number of ships in one transport in rafting down the Vistula

Źródło: *Registr...* 2011.

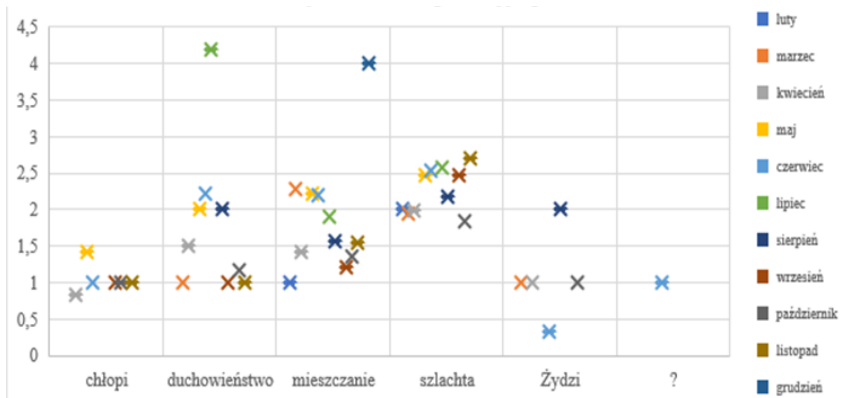
Wykres 5. Szacunkowa liczba statków w spławie w górę Wisły

Chart 5. Estimated number of ships in rafting up the Vistula

Źródło: *Registr...* 2011.

Czy na średnią wielkość transportów w dół Wisły miała wpływ pozycja społeczna uczestnika spławu? Zasób materialny bez wątpienia przesądzał o możliwościach wykorzystania transportu wodnego. Średnia wielkość transportu należącego do chłopów wyniosła 1,2 statku, mieszczan – 1,8, duchowieństwa – 2,0, szlachty – 2,3, a Żydów zaledwie 0,9 jednostki w transporcie. Jak bardzo wspomniane dysproporcje różnicują się, jeśli weźmiemy pod uwagę sezonowość spławu? Największe

transporty organizowane przez chłopów przepływały w maju (średnio 1,4 statku), mieszczańskie w marcu (2,3 statku, pomijając wspomniany niefortunny jedyny transport z grudnia), należące do duchowieństwa w lipcu (4,2 statku), szlacheckie w listopadzie (2,7 statku), zaś organizowane przez Żydów w sierpniu (2 statki), (wykres 6). Choć prawidłowości nie sposób tu dojrzeć, to należy podkreślić, że najmniejsze zróżnicowanie wielkości transportów u badanych grup społecznych można dostrzec w okresie od maja do lipca.

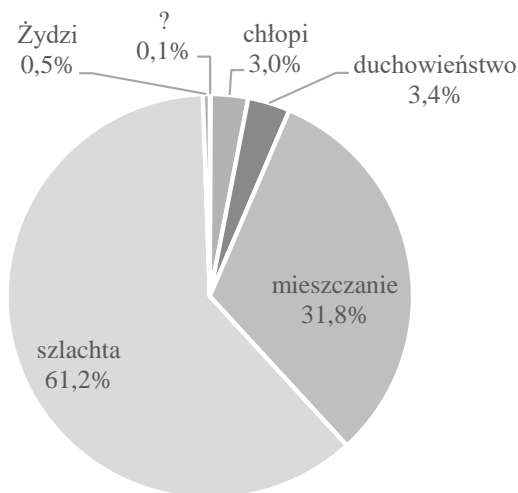

Wykres 6. Średnia liczba statków w transporcie w dół Wisły a kategoria społeczna właściciela transportu na przestrzeni sezonu żeglugowego

Chart 6. The average number of ships transported down the Vistula and the social category of the transport owner during the shipping season

Źródło: *Regestr...* 2011.

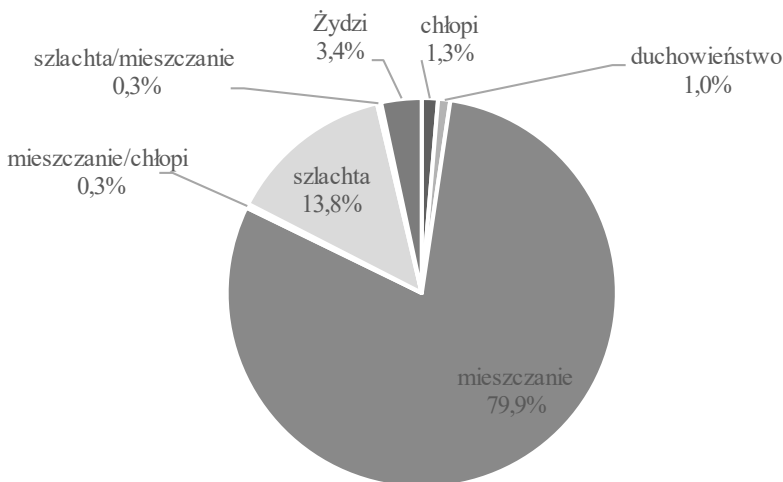
Jaki był status społeczny właścicieli transportów towarów? Przyjmując za kryterium własność transportu, należy stwierdzić, że w spławie w dół Wisły ponad 61% transportów zorganizowali przedstawiciele szlachty, zaś dalszych ponad 31% mieszczenie. Aktywnością na zbliżonym i niewielkim poziomie wykazywali się duchowni i instytucje kościelne oraz chłopci. Udział Żydów w spławie w dół rzeki był znikomy (wykres 7). W żegludze w górę Wisły dominowali już mieszczenie z blisko 80-procentowym udziałem w transportach, następnie zaś szlachta z prawie 14-procentowym udziałem. Spław organizowany przez Żydów stanowił ponad 3% ogółu. Z kategorii duchowieństwa odnotowano tylko trzy dostawy. Marginalne znaczenie miały też przewozy organizowane wspólnie przez uczestników z dwóch różnych grup społecznych (wykres 8).

Wykres 7. Status społeczny właściciela transportu podczas spławu w dół Wisły

Chart 7. Social status of the transport owner during rafting down the Vistula

Źródło: *Registr...* 2011.

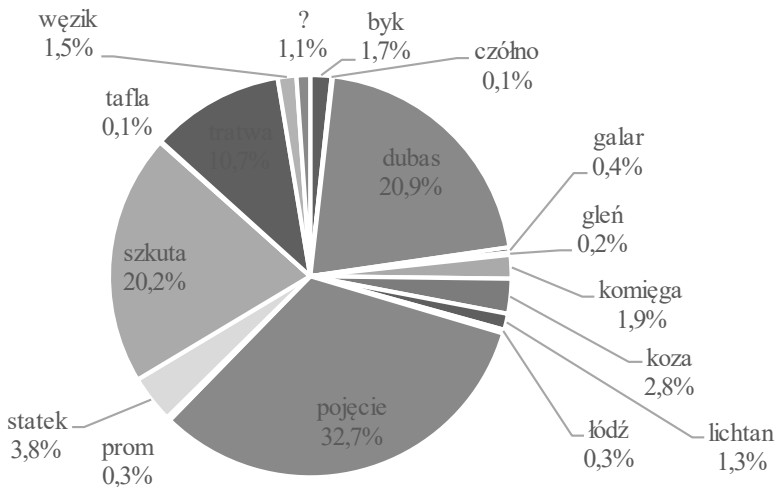

Wykres 8. Status społeczny właściciela transportu podczas spławu w górę Wisły

Chart 8. Social status of the transport owner during rafting up the Vistula

Źródło: *Registr...* 2011.

Przejdźmy do charakterystyki odnotowanego oraz szacowanego taboru wodnego². Wśród 2678 jednostek żeglujących w dół Wisły najważniejszą rolę odgrywały pojęcia (877), dubasy (561) i szkuty (540). Dodajmy, że dwa ostatnie typy charakteryzowały się własnym ożaglowaniem i mogły poruszać się w górę rzeki, wykorzystując siłę wiatru. Istotną część rezerwuaru stanowiły tratwy (288) oraz kozy (75). Na mniejszy odsetek taboru wodnego składały się byki (47), komięgi (51), lichtany (34), zaś pozostałe jednostki pływające, w tym galary (10) i promy (9), nie odgrywały istotniejszej roli. Do tej ostatniej grupy należy zaliczyć także łącznie niezidentyfikowane „statki” (103), „łódzie” (8), czółna (1), glenie (5), a także związane z transportem drewna i stanowiące zarazem miary splawianego surowca tafla (1) i wężiki (39) (wykres 9). Cały ten tabor wodny stanowił własność przede wszystkim szlachty (1804 statki), mieszczaństwa (734), w znacznie mniejszym stopniu duchowieństwa i instytucji kościelnych (88), chłopów (45), zaś w znikomym wymiarze Żydów (6), (wykres 10). Jednostki płynące w górę Wisły i należące do mieszczan można oszacować na około 500, szlacheckie na około 86, zaś żydowskie na około 21 (wykres 11).

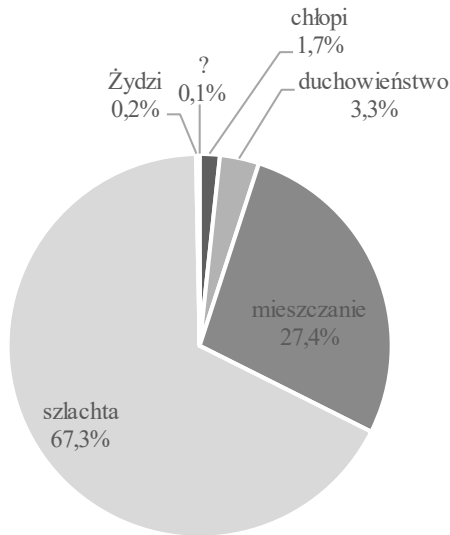

Wykres 9. Struktura taboru wodnego w splawie w dół Wisły

Chart 9. Structure of the water fleet in rafting down the Vistula

Źródło: *Regestr...* 2011.

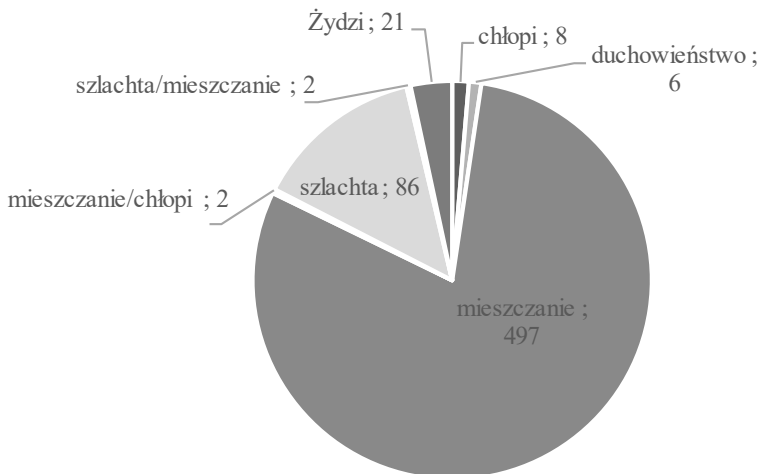
² Rodzaje statków występujących w rejestrze z 1662 r. zostały scharakteryzowane w jego edycji (zob. słownik środków transportu).

Wykres 10. Struktura własności statków płynących w dół Wisły

Chart 10. Ownership structure of sailing ships down the Vistula

Źródło: *Registr...* 2011.

Wykres 11. Szacunkowa struktura własności statków płynących w górę Wisły

Chart 11. Estimated ownership structure of sailing ships up the Vistula

Źródło: *Registr...* 2011.

Na uwagę zasługuje analiza jednostek pływających uwzględniająca podział według liczby wiosel. Odślania ona szeroką panoramę jednostek pływających dostępnych na ówczesnym rynku i otwiera możliwość dokładniejszej analizy spławu. Ponieważ pisarz komory celnej bardzo często podawał łączną liczbę wiosel dla wszystkich statków w jednym transporcie, do precyzyjnych obliczeń można wykorzystać dane odnoszące się do zaledwie 690 z 2678 jednostek pływających, a więc do 25,8% całego taboru wodnego płynącego w dół Wisły. Stwierdzenie to podważa sens i wyniki wcześniejszych ustaleń S. Hoszowskiego. Ta niewymuszona selekcja, dzięki której uzyskano próbę do analizy, dobrze reprezentuje strukturę społeczną właścicieli statków całego taboru wodnego (chłopi – 4,2% statków, duchowieństwo – 3,6%, mieszczenie – 30,3%, szlachta – 61,5%, Żydzi – 0,4%)³. Zamieszczone poniżej dane dowodzą, że do najczęściej używanych należały dubasy na 6, 8, 10, 12 i 14 wiosel, kozy na 4 wiosła, a także szkuty „czternastki”, „szesnastki” i „osiemnastki” (tabela 1). Wszystkie z wymienionych to jednostki z ożaglowaniem wykorzystywane do transportu śródlądowego w obydwu kierunkach. Częściej stosowanymi były też pojęcia i tratwy na dwa wiosła, które odgrywały istotniejszą rolę w spławie „dolnym” drewna, a na nim innych artykułów. Łącznie w badanej próbie występuje 57 rodzajów różnej wielkości jednostek dostosowanych do potrzeb konsumentów i uczestników handlu wiślanego. Znaczna różnorodność, szczególnie wśród statków z ożaglowaniem, dowodzi elastyczności usługodawców transportu wodnego, producentów jednostek pływających (wykluczając „budowniczych” specjalizujących się w tworzeniu pojęć i tratw), w tym także warsztatów skutniczych, czego najlepszym symbolem jest widoczna w panoramie statków szkuta „dwunastka” i „czternastka”, niespotykane już zasadniczo w spławie sto lat później. Wyjątkowo dużą i bardzo rzadko spotykaną w żegludze śródlądowej była odnotowana na komorze nowodworskiej szkuta na 24 wiosła.

Jakie preferencje dominowały wśród użytkowników określonych rodzajów statków podczas spławu w dół Wisły? Byki (72,3% ogółu tych jednostek), galary (40%), glenie (100%), łodzie (37,5%) i tafle (100%), zatem mniejsze jednostki pływające, w tym także stosowane do transportu drewna, były najczęściej wykorzystywane przez mieszczań. Dubasy (59% ogółu tych statków), komięgi (82,4%), kozy (57,3%), lichtany (67,6%), pojęcia (71,4%), promy (55,6%), szkuty (78%), tratwy (63,5%) i wężiki (100%), zatem w części duże jednostki pływające, a także mniejsze o szerokim zastosowaniu, były wykorzystywane w największym stopniu przez szlachtę (wykres 12).

³ Por. wykres 10.

Tabela 1. Tabor wodny (z próby 690 statków) z podziałem na wielkość jednostek pływających w spławie w dół Wisły

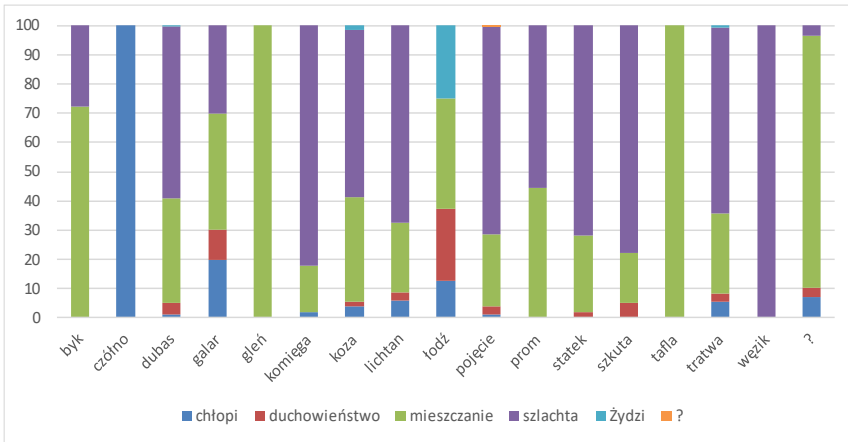
Table 1. Water fleet (from a sample of 690 ships) broken down by the size of ships in rafting down the Vistula

Nazwa jednostki	Liczba wioseł	Liczba jednostek	Procent ogółu jednostek z próby	Nazwa jednostki	Liczba wioseł	Liczba jednostek	Procent ogółu jednostek z próby
byk	10	1	0,9	koza	2	4	5,5
	12	1			3	4	
	13	2			4	25	
	14	2			5	2	
					6	3	
czółno	1	1	0,1	lichtan	2	9	1,9
dubas	4	8	43,6		3	1	
	5	5			4	2	
	6	59			5	1	
	7	4		łódź	1	1	0,6
	8	71			2	3	
	9	2		pojęcie	2	13	5,1
	10	75			4	8	
	11	2			5	3	
	12	52			6	9	
	13	2			7	1	
14	17	9	1				
16	2	prom	4	2	0,3		
18	2	statek	16	1	0,1		
galar	2	2	0,7	szkuta	12	3	33,5
	3	2			14	57	
	4	1			16	109	
gleń	2	1	18		52		
	4	2	20		9		
komięga	5	1	2,5		24	1	
	6	6		tratwa	2	25	5,1
	7	2			4	4	
	8	5			5	2	
	11	1			6	4	

Źródło: *Regestr...* 2011.

Chłopi najczęściej spławiali swe artykuły na tratwach (35,6% ogółu spośród wybieranych przez nich jednostek pływających), rzadziej na pojęciach (22,2%) i dubasach (15,6%). Duchowieństwo i instytucje kościelne najczęściej korzystały ze szkut (31,8%), pojęć (26,1%) i dubasów (23,9%), tj. w większości dużych jednostek z ożaglowaniem. Mieszczanie spławiali swe produkty najchętniej na pojęciach (29,6% ogółu wybieranych przez nich jednostek) i dubasach (27,4%). Szlachta transportowała najczęściej swe produkty na pojęciach (34,7%), szkutach (23,3%) i dubasach (18,3%). Żydzi wykorzystywali zazwyczaj łodzie i tratwy (po 33,3% ogółu wybieranych jednostek pływających). Uczestnicy spławu,

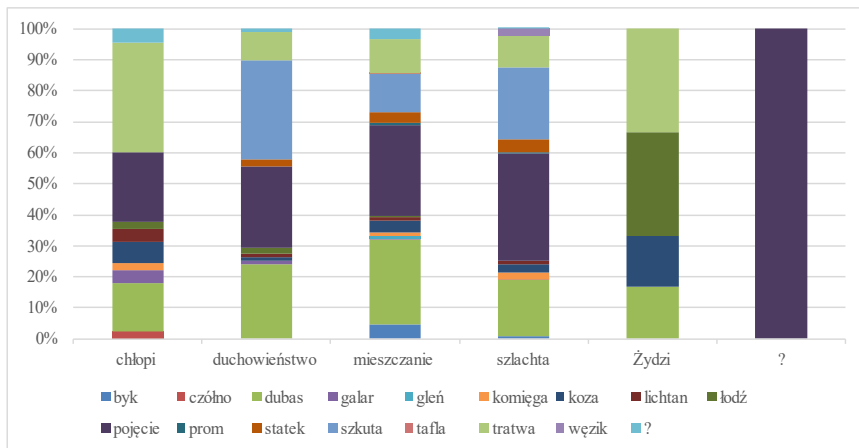
których przynależności do określonej grupy społecznej nie udało się ustalić, w całości spławiali swe produkty na pojeściach (wykres 13).

Wykres 12. Wykorzystanie środków transportu wodnego przez uczestników spławu w dół Wisły (%)

Chart 12. Use of water transport by participants of rafting down the Vistula (%)

Źródło: *Registr...* 2011.

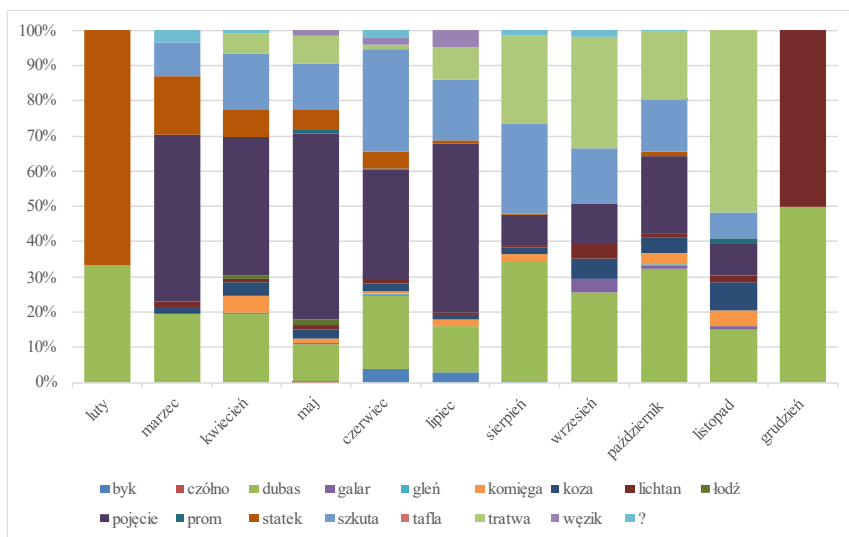

Wykres 13. Preferencje wśród uczestników spławu w zakresie wyboru jednostek pływających na spław w dół Wisły

Chart 13. Preferences among rafting participants in the selection of ships for rafting down the Vistula

Źródło: *Registr...* 2011.

Jaki był udział typów statków w żegludze śródlądowej na przestrzeni kolejnych miesięcy sezonu żeglugowego? W okresie od marca do lipca najczęściej notowanym środkiem transportu było pojęcie (31–52,8% ogółu statków w danym miesiącu), w sierpniu dubasy (33,7%), we wrześniu tratwy (31,4%), w październiku ponownie dubasy (32,3%), w listopadzie tratwy (51,8%), zaś w grudniu dubasy i lichtany (po 50%), (wykres 14). Warto dodać, że w 1662 r. do transportu zboża wykorzystywano bardzo często tratwy. Powyższa uwaga odnosi się przede wszystkim do szlacheckich uczestników spławu. Widoczne po wojnie ze Szwecją ubóstwo społeczeństwa i pragmatyzm przesądzały o nieszablonywym podejściu do zbytu produktów zbożowych.

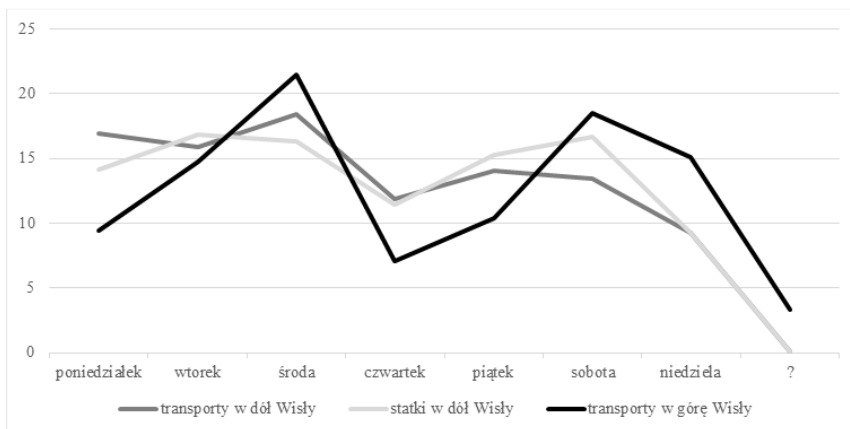
Wykres 14. Udział procentowy jednostek pływających na przestrzeni miesiąca w spławie w dół Wisły

Chart 14. Percentage of ships in rafting down the Vistula over the course of a month

Źródło: *Registr...* 2011.

Czy cykl dni tygodnia różnicował ruch statków na Wiśle? Bliskość ośrodka warszawskiego względem komory w Nowym Dworze dobitnie świadczy o wpływie na ruch żeglugowy w obydwu kierunkach. Dowodzą tego występujące natężenia transportów lub ruchu statków we wtorki, środy oraz piątki i soboty (wykres 15). W środy zarejestrowano 18,4% wszystkich transportów w dół Wisły oraz 21,5% przewozów w górę rzeki. W sobotę odnotowano drugą pod względem wielkości koncentrację dostaw w górę Wisły (18,5%) oraz drugi najwyższy wynik koncentracji ruchu statków w dół rzeki (16,7%). Warto zauważyć, że

wzrost liczby przewozów w dół Wisły nie oznaczał wprost proporcjonalnego wzrostu liczby statków na tym kierunku. Omawianą cykliczność determinowało umiejscowienie w czasie dni targowych w ośrodku warszawskim, które przypadały w poniedziałki na Nowym oraz w czwartki na Starym Mieście (Bogucka 1984: 57). Należy też wspomnieć o roli „dnia siódmego” w żegludze. Z przeprowadzonych obliczeń wynika, że 9,3% transportów w dół rzeki oraz 15,1% transportów w górę Wisły zarejestrowano w niedzielę. W praktyce żeglarskiej i wobec chwiejnej koniunktury na zboże w ośrodkach portowych wykorzystanie niedzieli dla żeglugi mieściło się w kanonie działań optymalizujących koszty rejsu (Kazusek 2022: 492–493). Warto podkreślić, że pod datą 9 kwietnia, tj. w Wielkanoc, odnotowano w opracowanym rejestrze jeden transport towarów w górę Wisły. Jeśli tej daty nie potraktujemy jako błędu pisarza celnego (kolejne wpisy w rejestrze pochodziły z 19 kwietnia), będziemy mieli do czynienia z wyjątkową sytuacją w praktyce celnika oraz uczestnika spławu.

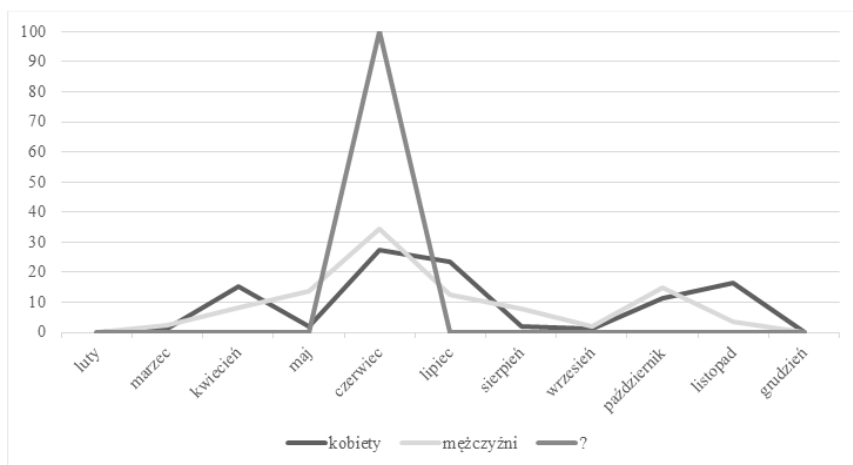

Wykres 15. Procentowy udział żeglugi na Wiśle na przestrzeni cyklu tygodniowego
 Chart 15. Percentage share of shipping on the Vistula over a weekly cycle

Źródło: *Registr...* 2011.

Jak bardzo żegluga śródlądowa i transport były zróżnicowane przez podział uczestników spławu pod względem płci? Łączna liczba płynących w dół Wisły statków należących do kobiet wynosiła tylko 3,7% ogółu. Znaczny odsetek w tym taborze stanowiły średnie i duże jednostki z ozaglowaniem. Widoczna jest różnica w wielkości statystycznego transportu towarów należących do kobiet i mężczyzn, wynosząca 0,8 jednostki pływającej (większe transporty organizowały kobiety). Na uwagę zasługuje fakt, że spośród statków należących do kobiet aż 98%

stanowiły statki szlacheckie, zaś 2% mieszczańskie. W grupie mężczyzn odsetek statków należących do szlachty i mieszczan wyniósł odpowiednio 66,2% i 28,4%, nie licząc odsetka statków należących do przedstawicieli duchowieństwa (3,4%), chłopów (1,7%) i Żydów (0,2%) płci męskiej. W spławie w górę rzeki liczba transportów należących do kobiet wyniosła 1,3%, zaś do mężczyzn 98,7% ogółu. W grupie kobiet 75% stanowiły mieszczki, zaś 25% szlachcianki. Wśród mężczyzn mieszczanie stanowili 79,9% ogółu, szlachta 13,6%, a ponadto 3,4% Żydzi, 1,4% chłopci, 1% duchowieństwo, 0,6% inne. Płeć w niewielkim stopniu przesądzała o różnicach w ruchu statków w dół Wisły (wykres 16).

Wykres 16. Płeć a sezonowość ruchu statków w spławie w dół Wisły (procent jednostek pływających w obrębie jednej grupy)

Chart 16. Gender and seasonality of ship traffic in rafting down the Vistula (percentage of ships within one group)

Źródło: *Registr...* 2011.

Uczestnicy spławu

Przejdźmy do zbiorowości uczestników handlu spławnego. Najliczniejszą w niej grupę stanowili przedstawiciele szlachty, wśród której można się doliczyć 587 osób spławiających towary w dół Wisły oraz 41 uczestników w spławie w górę rzeki. Znalazło się tu liczne grono senatorów, urzędnicy i dygnitarze centralni oraz żony senatorów lub wdowy senatorskie. Niniejsza zbiorowość spławiła łącznie 21 rodzajów towarów w dół Wisły i 6 rodzajów produktów w górę rzeki. Do najważniejszych artykułów spławianych przez szlachtę należały: drewno (100%

pojęć i węzików), galman (ponad 42% pojęć i 100% tratów z galmanem), potaż (ponad 90% beczek oraz 100% dubasów i tratów z potażem), sól (54,7% ogółu jednostek pływających z solą), szmelcuga (63,3% ogółu jednostek pływających ze szmelcugą) oraz zboże (71% jednostek pływających lub 71,3% ogółu wiosła). W spławie w górę rzeki częściej spławianymi produktami szlacheckimi były śledzie (13,2% ogółu beczek).

Liczną reprezentację w spławie mieli mieszczanie. W żegludze w dół Wisły brało udział 334 uczestników z co najmniej 28 różnych ośrodków miejskich kilku województw kraju oraz z Węgier (tabela 2).

Tabela 2. Miasta reprezentowane w środowisku „mieszczańskich” uczestników spławu w dół Wisły

Table 2. Cities represented in the "bourgeois" environment of rafting participants down the Vistula

Przynależność administracyjna (w tym województwo)	Miejscowość	Liczba uczestników	Liczba miejscowości
chełmińskie	Toruń	1	1
krakowskie	Bochnia	1	7
	Koszyce	1	
	Kraków (ze Stradomiem)	12	
	Nowy Sącz	4	
	Wieliczka	1	
	Wojnicz	3	
lubelskie	Zakliczyn	6	4
	Kazimierz Dolny	26	
	Kraśnik	2	
	Lublin	2	
mazowieckie	Zamość	2	2
	Praga	1	
pomorskie	Warszawa	15	1
	Gdańsk	11	
ruskie	Jarosław	27	6
	Leżajsk	3	
	Lwów	4	
	Łańcut	1	
	Przemyśl	4	
	Przeworsk	2	
sandomierskie	Nowe Miasto Korczyn	1	6
	Radom	1	
	Sandomierz	9	
	Tarłów	8	
	Tarnów	2	
	Żabno	3	
Węgry	Preszów	1	1
?	?	180	-
Ogółem		334	28

Źródło: *Registr...* 2011.

Wśród nich aktywniejsi byli mieszczenie z ośrodków małopolskich (Kraków, Kazimierz Dolny, Sandomierz), ruskich (Jarosław), mazowieckich (Warszawa) i obszaru Prus Królewskich (Gdańsk). W dół rzeki splawili łącznie 37 rodzajów produktów, jednak tylko kilkanaście z nich – jak glejta (100% ogółu tego produktu), łój (78,6%), ołów (100%), płótno (około 53%), potaż (9,4% beczek, nie licząc 4 załadowanych statków), saletra (100%, nie licząc 1 załadowanego dubasa), skóry (91%), sól (42,1% statków lub 40,9% wioseł), szmelcuga (39% odnotowanych łasztów oraz 7,7% dubasów), szpiglas (100%), śliwki (w różnych miarach znacznie ponad 50%), воск (94,3%) oraz zboże (25,3% statków lub 24,3% wioseł) – odgrywało ważniejszą rolę w koszyku dostaw. W splawie w górę rzeki uczestniczyło 221 osób z co najmniej 18 ośrodków miejskich (tabela 3). Najaktywniejsi byli mieszczenie z Jarosławia, Kazimierza Dolnego, Lublina, Warszawy i Gdańska. W górę Wisły mieszczenie splawili łącznie 41 produktów. Dominacja tej grupy była widoczna w handlu artykułami konsumpcyjnymi, w tym cytrynami i imbirem w cukrze, pieprzem, rodzynekami, tabaką i kosami trawnymi (po 100% udziału), a także petercymentem (ponad 96%), smuszem (ponad 77%) i śledziami (ponad 81%).

Tabela 3. Miasta reprezentowane w środowisku „mieszczańskich” uczestników splawu w górę Wisły

Table 3. Cities represented in the "bourgeois" environment of rafting participants up the Vistula

Przynależność administracyjna (w tym województwo)	Miejscowość	Liczba uczestników	Liczba miejscowości
brzeskokujawskie	Włocławek	6	1
chełmińskie	Toruń	3	1
krakowskie	Kraków	4	1
lubelskie	Kazimierz Dolny	17	3
	Lublin	10	
	Zamość	5	
mazowieckie	Warka	1	2
	Warszawa	25	
płockie	Płock	2	1
pomorskie	Gdańsk	17	1
ruskie	Jarosław	20	5
	Leżajsk	2	
	Lwów	4	
	Łańcut	1	
	Przemyśl	3	
sandomierskie	Pacanów	1	3
	Sandomierz	8	
	Tarłów	2	
?	?	90	-
Ogółem		221	18

Źródło: *Regestr...* 2011.

Kilkudziesięcioosobową grupę tworzyło duchowieństwo i zgromadzenia zakonne. Wśród spławiających w dół Wisły należy wymienić arcybiskupa i 8 biskupów (kujawskiego, płockiego – sufragana i ordynariusza – krakowskiego, chełmskiego, przemyskiego, łuckiego i kijowskiego), ośmiu duchownych średniego szczebla hierarchii (kanoników, archidiaconów, kustoszy), co najmniej 9 przedstawicieli duchowieństwa parafialnego oraz reprezentantów 4 zgromadzeń zakonnych (cystersi koprzywnicy, jezuici jarosławscy i lubelscy, norbertanie witowscy). Przedmiotem spławu duchowieństwa w dół Wisły było wyłącznie zboże. Udział surowca pochodzącego z dóbr kościelnych wyniósł 2,5% oraz 3,7% przy uwzględnieniu odpowiednio liczby jednostek pływających oraz liczby wioseł w ogólnej wartości. Największy udział w spławie zboża posiadało biskupstwo krakowskie (122 z 665 pojazd⁴ zboża należącego do instytucji kościelnych, tj. 18,3% zboża pochodzącego z dóbr kościelnych), następnie biskupstwo płockie (8,4%) i łuckie (7,7%). Spośród klasztorów jezuici jarosławscy spławili 46 pojazd zboża (6,9%). W świetle rejestru nowodworskiego do dóbr kościelnych spławiano wyłącznie śledzie. Stanowiły one 1,8% ogółu beczek śledzi zarejestrowanych na komorze celnej.

Na zbiorowość handlarzy żydowskich uczestniczących w spławie w dół Wisły składało się co najmniej 9 osób pochodzących głównie z miast małopolskich i ruskich (Jarosław, Leżajsk, Rzeszów, Kazimierz Dolny, Tarnów) oraz z Płocka. Transportowały one 16 zidentyfikowanych rodzajów towarów. Wśród nich istotniejszą rolę odgrywały konopie, płótno (około 31% ogółu produktu), воск (3%) i zboże (0,1% przy uwzględnieniu liczby statków). Wśród spławiających w górę rzeki było dziesięciu handlarzy (m.in. z Rzeszowa, Przemyśla, Leżajska, Szydłowca, Janowca, Płocka i Tykocina), w tym trzech odnotowanych na spławie w dół Wisły, którzy sprowadzili m.in. irchę (co najwyżej 6,5% ogółu tych skór) i śledzie (1% ogółu tych ryb).

Ludność wiejską reprezentowało 38 osób organizujących zasadniczo samodzielnie transporty towarów w dół Wisły. Ze skąpych informacji wynika, że niektórzy z nich pochodzili z Namirowa (woj. małopolskie), Celejowa (woj. mazowieckie), Uliny (woj. krakowskie), Michocina (woj. sandomierskie) i Sielca (?). Z nurtem Wisły spławiali garnce, „malowanki” (?), płótno, sieci, sól, śliwy i zboże. Ten ostatni surowiec, według obliczeń przyjmujących za podstawę liczbę wioseł, stanowił zaledwie 0,7% jego ogółu, zaś śliwy aż 32,6% ogółu. W górę Wisły chłopi

---

⁴ Pojazda – termin stosowany przez pisarza komory celnej w odniesieniu do wiosła, przeniknął on także do literatury naukowej.

transportowali głównie śledzie, a także smusz, irchę i inne skórki. Spław śledzi dowodzi istnienia pośrednich związków gospodarstw chłopskich z rynkiem zagranicznym, jednak jego udział w globalnym przewozie był marginalny (0,5% ogółu tych ryb).

Jaka była rola dopływów Wisły w omawianym spławie? Na podstawie dokonanych zapisów pisarzy komory celnej można stwierdzić, że na 2678 płynących w dół rzeki statków tylko 121 (4,5%) przepłynęło z Popradu i Dunajca przez profil nowodworski. Wśród statków były to wyłącznie pojęcia i tratwy (odpowiednio 105 i 16) należące do szlachty (84) i mieszczan (37). Spośród środowiska mieszczańskiego wymienić tu należy, co ciekawe, m.in. dwóch gdańszczan i kupca warszawskiego (łącznie spławili 13 jednostek pływających). Dowodzi to m.in. infiltracji rozległego zaplecza gospodarczego kraju przez kupiectwo gdańskie, także po „potopie szwedzkim”. Popradem i Dunajcem dostarczano z Węgier oraz południa kraju węgierskie wino, szpiglas oraz zboże. Pierwsze dwa produkty spławiali sami mieszczenie, zboże zaś także szlachta. Pragmatyzm dostawców polegał na łączeniu w jednym transporcie nadwyżek dwóch charakterystycznych dla tego regionu produktów, a zarazem na pominięciu w handlu ówczesnego centrum życia gospodarczego Małopolski (Krakowa), skupiającego w regionie obrót drewnem i zbożem.

W tym samym okresie zarejestrowano 9 należących do szlachty jednostek płynących z Bugu i Narwi m.in. ze zbożem i szmelcugą (0,3% ogółu zarejestrowanych na komorze celnej statków wyposażonych łącznie w 74 wiosła). Spławione zboże stanowiło łącznie 0,1% całego surowca w przeliczeniu na wiosła, zaś szmelcuga 48%. Choć lista produktów przedstawia symbolicznie specyfikę spławianych tymi dopływami surowców (zboże, produkty gospodarki leśnej), to odsetek w żadnym wypadku nie odzwierciedla ich rzeczywistych proporcji.

Przedmiot spławu

Przejdźmy do gamy spławianych artykułów. Na statkach płynących w dół Wisły odnotowano łącznie co najmniej 50 różnych produktów. Najważniejszą rolę wśród nich odgrywały zboże, sól oraz produkty gospodarki leśnej. W spławie w górę Wisły zarejestrowano co najmniej 43 produkty, wśród których dominowały luksusowe artykuły konsumpcyjne oraz ryby. Pełną gamę przedmiotu transportu wodnego zawierają tabele 4 i 5.

Tabela 4. Towary splawiane w dół Wisły

Table 4. Goods floated down the Vistula

Towar	Miara	Ilość
1	2	3
chmiel	cycha	3
drewno	pojęcie	6
	węzik	39
drewno, pak, szmelcuga	pojęcie	10
drobiazgi	sztuka	1
galman	pojęcie	37,5
	tratwa	7
garncze (garnki)	koza	1
	pojęcie	1
	tratwa	1
glejta	cetnar	75
gorzałka	?	1
gwoździe	faska	8
klepki	dubas	1
kmin	worek	1
koce	paka	1
konopie	gleń	1
	kita	60
	sztuka	12
koszałki	kopa	11
koszyki	tratwa	1
krupy	beczka	7
legumina	dubas	1
łój	kamień	281
malowanki (malowanie)	galar	1
	?	1
masło	faska	80
miedź	garniec	1
mięso	połec	20
mydło	faska	0,5
ołów	cetnar	228
orzechy włoskie	beczka	1,5
owies	tratwa	1
pak	dubas	1
pierze	kamień	16
	worek	2
plótno	pólsetek	2
	pólsztuka	356
	sztuka	4783
	?	1
plótno, zboże	dubas	2
połcie	sztuka	373
popiół	beczulka	7
postronki	kopa	54
potaż	beczka	297
	dubas	2
	tratwa	2

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
potaż, szmelcuga	statek	1
	szkuta	2
proch	kamień	7
rtęć	kamień	3
rzeczy domowe	dubas	1
	beczka	1
	beczułka	2
sadło	szkuta	334
	beczka	32
	dubas	1
saletra	fasa	31
	szkuta	37
	kopa	3
ser	beczka	1
sieci	szkuta	11478
skóry	szkuta	320
skóry wołowe	połec	11
słonina	byk	14
	dubas	41
	koza	2
	statek	2
	szkuta	35
	tratwa	1
sól (w tym skarbowa)	dubas	13
	komięga	2
	łaszt	403
	pojęcie	6
	statek	2
	szkuta	5
szmelcuga	cetnar	129
	beczka	8
	beczułka	3
	bęben	12
	pojęcie	3
	tafla	1
tatarka	tratwa	24
	?	1
	byk	1
towar (?)	szkuta	7,5
	antał	3
wino węgierskie	beczka	9
	szkuta	2,5
	kamień	2237
wosk	byk	32
	dubas	474
	galar	8
	głen	1
	komięga	48
	koza	67
	lichtan	31
	pojęcie	805
	prom	6

1	2	3
zboże c.d.	statek	85
	szkuta	474
	tratwa	236
żelazo	koza	1
?	dubas	14
	komięga	1
	koza	1
	lichtan	3
	łódź	3
	pojęcie	7
	półsetek	80
	prom	2
	statek	5
	szkuta	22
	tratwa	3
?	?	7

Źródło: *Registr...* 2011.

Tabela 5. Towary splawiane w górę Wisły

Table 5. Goods floated up the Vistula

Towar	Miara	Ilość
1	2	3
anyż	sztuka	0,5
bursztyn do kadzenia	funt	40
cukier	sztuka	1
cytryny świeże	skrzynka	3
cytryny w cukrze	funt	100
dorsze	beczka	58
drobiazgi	sztuka	1
futowanie	tacher	113
imbir	faska	1
imbir w cukrze	funt	70
ircha	trąba	62
	?	1
kanar	faska	1
korzenie	sztuka	1,5
kosy trawne	sztuka	100
lentwale	sztuka	100
limony	pipa	5
migdały	wór	1
miód	beczka	3
ocet	okseft	6
oliwa	fasa	1
	kamień	30
oliwki	okseft	2
papier biały	tuzin	10
papier prosty	ryza	20
perki	beczka	9
	faska	1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
petercyment	pipa	25
	sztuka	5
pieprz	kamień	47
	wór	4
piwo	beczka	176
piwo lipskie	beczka	12
piwo wrocławskie	beczka	55
puzdra gdańskie	paczka	1
rodzynki	faska	36
	kamień	20
skóry (skórki)	sztuka	55
smusz	beczka	2
	sztuka	1403,25
stal	cetnar	9
szkło	skrzynka	1
sztokfisz	kamień	15
	półsztuka	1
śledzie	beczka	7688,5
	łaszt	16
tabaka	funt	660
	kamień	22
	rola	1
towar	półsztuka	1
	sztuka	1187,5
	?	9
towar żelazny	sztuka	1
tran	beczka	19
wino	pipa	13
	sztuka	6
wino francuskie	okseft	8
	pipa	1
wino hiszpańskie	pipa	3
wino ochlańskie (?)	okseft	2
żelazo	fasa	1

Źródło: *Registr...* 2011.

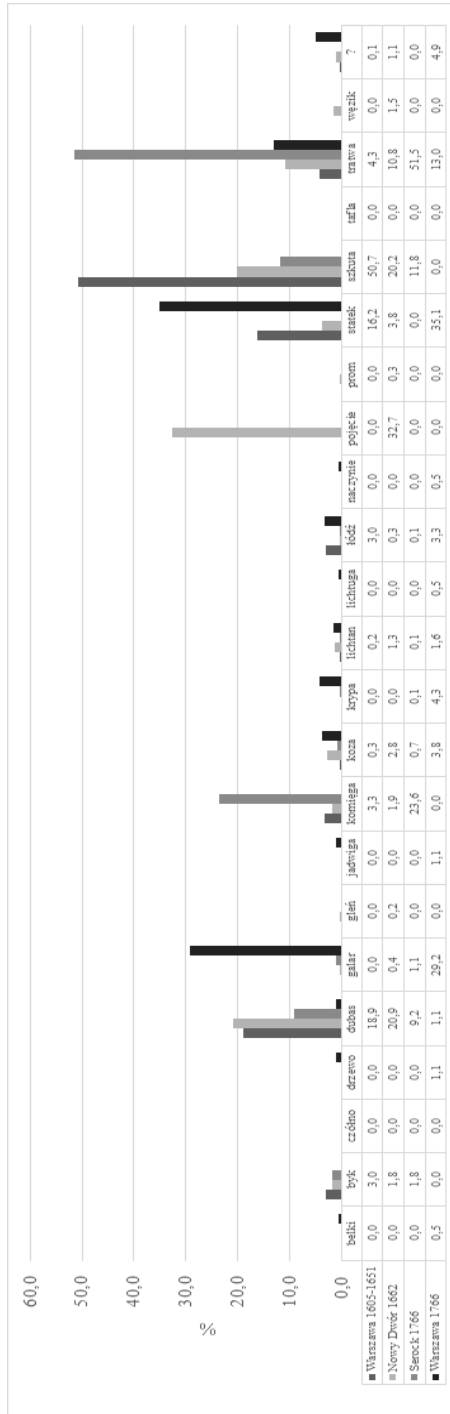
Spław wiślany w 1662 r. na tle porównawczym

W jakiej kondycji znajdował się handel spławny w 1662 roku? Odpowiedzi na to pytanie można poszukiwać, wykorzystując dane o spławie Wisłą z okresu poprzedzającego najazd szwedzki (lata 1605–1651) w świetle rejestrów komory warszawskiej, dane z 1766 r. o spławie Bugiem i Narwią w świetle rejestrów celnych komory serockiej oraz o spławie Wisłą w świetle rejestrów komory warszawskiej. Wybór wskazanych profili wodnych uprawdopodobnia w znacznym stopniu zbliżone realia żeglugi wiślanej w środkowym biegu rzeki. Badany sezon żeglugowy należy uznać za udany m.in. pod względem liczby dni

wyzyskanych do żeglugi, których, przypomnijmy, było odpowiednio 147 (żegluga w dół Wisły) i 84 (żegluga w górę rzeki). Dla porównania w okresie 1605–1651 najlepszy wynik odnotowano w 1641 r. Ruch statków rejestrowano wówczas przez 128 dni (w dół rzeki) i 92 (w górę rzeki), jednak średnio dla całego okresu odpowiednio tylko przez 73 dni oraz 40,6 dnia rocznie. W 1766 r. na komorze serockiej rejestrowano spław zaledwie przez 77 dni (łącznie w dół i w górę), zaś na komorze warszawskiej odpowiednio przez 52 i 51 dni (Obuchowska-Pysiowa 1964: 129; Kazusek 2016: 100, 146). O znacznej podaży spławianych produktów w 1662 r. świadczy także liczba jednostek, które spłynęły z nurtem Wisły. W okresie 1605–1651 było ich średnio rocznie około 353, w 1662 r. odnotowano łącznie aż 2678 jednostek pływających (nie licząc statków płynących w górę rzeki), zaś w 1766 r. odpowiednio 1408 statków na profilu serockim i 185 na profilu warszawskim (Obuchowska-Pysiowa 1964: 130; Kazusek 2016: 100–101, 146). Dane te świadczą bezsprzecznie o znacznym ożywieniu na rynku handlowym kraju tuż po zakończeniu wojny ze Szwecją.

Czy pomiędzy analizowanymi profilami wodnymi i przekrojami czasowymi widoczna była różnica w obrębie struktury statków? Porównanie danych z pierwszej połowy XVII w. i 1662 r. dowodzi wzrostu liczby rodzajów stosowanych statków w tym drugim przekroju. Tuż po wojnie ze Szwecją wyraźnie zwiększył się udział jednostek wykorzystywanych do transportu drewna (pojęcie, tratwa). Zmniejszył się jednocześnie w sposób drastyczny udział szkut w spławie, choć dane wyrażone w liczbach bezwzględnych, tj. średnia liczba szkut spławionych w sezonie w okresie 1605–1651 (179 szkut) i w 1662 r. (540 szkut spławionych w dół rzeki), dowodzą intensywniejszego wykorzystania tego typu statku tuż po „potopie”. Jednocześnie warto zauważyć, że udział statków z ożaglowaniem zarejestrowanych w 1662 r. w środkowym biegu Wisły był relatywnie wyższy niż około sto lat później na profilu serockim i warszawskim. Większej liczbie rodzajów statków towarzyszył w 1766 r. wzrost odsetka taboru wykorzystywanego w transporcie drewna, szczególnie w spławie Bugiem i Narwią (wykres 17).

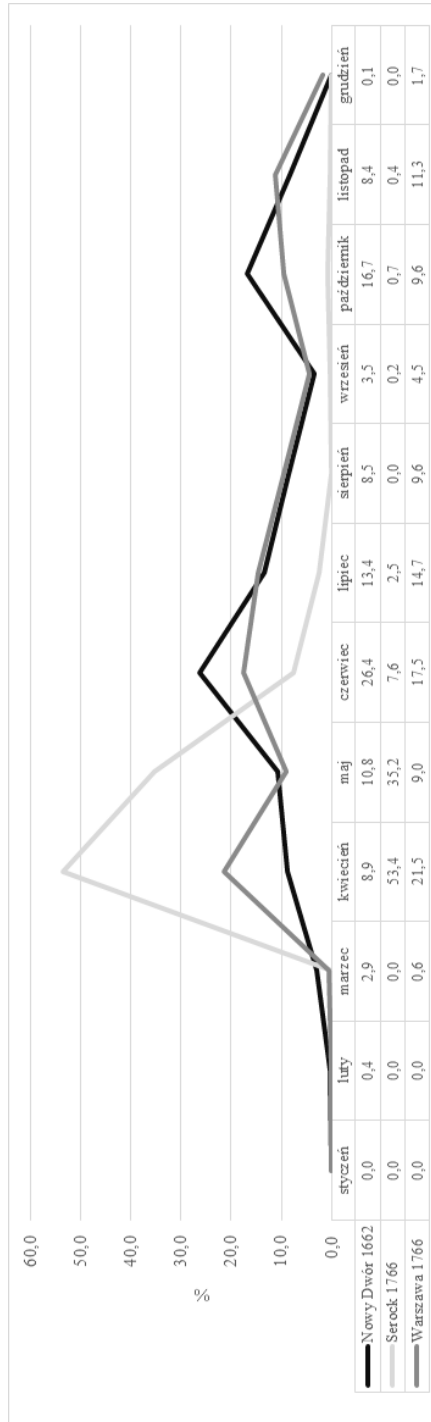
Jak bardzo zróżnicowana była sezonowość żeglugi w 1662 i 1766 r.? Porównanie dowodzi, że żegluga na Wiśle w 1662 i 1766 r. miała zbliżoną dynamikę, tj. zwiększony ruch statków w okresie od kwietnia do lipca, a następnie we wrześniu i październiku. Odmienną charakterystykę prezentowała żegluga Narwią i Bugiem (1766 r.). Choć była ona rejestrowana także w Nowym Dworze w 1662 r., jak zostało już wykazane, nie wpływała w sposób istotny na przedstawione statystyki (wykres 18).

Wykres 17. Struktura taboru wodnego na przekrojach: Warszawa 1605–1651, Nowy Dwór 1662, Serock 1766, Warszawa 1766

Chart 17. Structure of the water fleet in the sections: Warsaw 1605–1651, Nowy Dwór 1662, Serock 1766, Warsaw 1766

Źródło: *Registr...* 2011.

Wykres 18. Sezonowość żeglugi wg liczby transportów na przekrojach: Nowy Dwór 1662, Serock 1766, Warszawa 1766

Chart 18. Seasonality of shipping by the number of transports in the sections: Nowy Dwór 1662, Serock 1766, Warsaw 1766

Źródło: *Regestr...* 2011.

Warto podjąć próbę porównania środowiska kupieckiego w spławie w 1662 r. na tle danych z lat 1605–1651 (wobec obiektywnych trudności porównania środowiska szlacheckiego). W latach 1605–1651 na komorze warszawskiej zarejestrowano ogółem 975 „kupców” z co najmniej 20 ośrodków miejskich, z których najlepiej były reprezentowane: Kazimierz Dolny, Sandomierz, Kraków, Jarosław, Lwów, Gdańsk, Przemyśl i Warszawa (Obuchowska-Pysiowa 1964: 135). Na badanej komorze nowodworskiej odnotowano w 1662 r. aż 343 mieszczan i Żydów z 31 miast w spławie w dół Wisły oraz 231 uczestników spławu z co najmniej 22 miast w spławie w górę rzeki. Łącznie kupcy reprezentowali co najmniej 36 miast, zatem w ciągu jednego sezonu żeglugowego znacznie więcej niż w pierwszej połowie XVII w. Najaktywniejsze w spławie były środowiska kupców z Jarosławia, Kazimierza Dolnego, Warszawy, Gdańska, Sandomierza, Krakowa, Lublina i Tarłowa. Można zatem postawić tezę, że po „potopie” szwedzkim środowiska mieszczańskie dużych miast, w tym przede wszystkim nadwiślańskich, bardzo szybko powróciły do aktywnego udziału w handlu wiślanym. Jej rozwinięcie wymaga jednak odrębnych studiów.

W 1662 r. spławiono zboże na 2267 jednostkach pływających, zaoptowanych w 18 004 wiosła, zatem średnio 7,94 wiosła na statek. Jaka to była ilość surowca? Według H. Obuchowskiej-Pysiowej 1 pojazd = 3 łaszt y zboża, zaś szkuta (nie wiadomo jakiej wielkości) miała pomieścić 48 łasztów tego surowca. S. Hoszowski, stosując w swoich obliczeniach w sposób niejasny, a niekiedy nieuprawniony (z uwagi na podawaną niejednokrotnie przez pisarza komory celnej łączną liczbę pojazdów dla kilku statków jednocześnie), ustalił, że 1 pojazd = 2,37 łasztów zboża, zaś spław zboża wyniósł 36 tys. łasztów (Obuchowska-Pysiowa 1964: 21; Hoszowski 1981: 11, 13). Przyjmując powyższe obliczenia Obuchowskiej-Pysiowej i Hoszowskiego, można oszacować zboże zarejestrowane na komorze nowodworskiej na około 42,7–54 tys. łasztów (por. Gierszewski 1982: 41). Byłaby to ilość bardzo znacząca jak na okres tuż po wojnie ze Szwecją. Czy jest ona wiarygodna? Z ustaleń Czesława Biernata wynika, że w 1659 r. do Gdańska sprowadzono Wisłą i łądem ponad 4981 łasztów zboża. Wywóz zboża z Gdańska w 1662 r. miał wynieść co najmniej 35 929 łasztów, zaś w roku następnym nieco ponad 30 tys. łasztów. Średnia pięcioletnia wywozu zboża z Gdańska drogą morską w latach 1661–1665 wyniosła 24 558 łasztów (Biernat 1962: 76–77, 86–87, 282–285). Gdyby zatem wierzyć przyjętym wskaźnikom Obuchowskiej-Pysiowej i Hoszowskiego, mielibyśmy do czynienia z eksportem zboża na bardzo dużą skalę, czego nie potwierdzają dane dotyczące handlu zagranicznego Gdańska. Dodajmy, że w latach 1661–1662 decyzją gdańskiej Rady wprowadzono poważne ograniczenia

w eksporcie zboża z tego miasta, ponieważ zgromadzone w nim zapasy były zbyt małe (Biernat 1977: 74). Szacunki wspomnianych historyków nie uwzględniają ponadto faktu, że pewna część surowca, pomimo zniszczeń wojennych, mogła pochodzić z obszaru Prus Królewskich, co potwierdzają badania dla okresu 1764–1766, dla którego ilość zboża dostarczonego do Gdańska łądem wynosiła co najmniej 17% ogółu surowca (Kazusek 2022: 580–586). Dlatego należy rozważyć przyjęcie mniejszej ilości zboża w przeliczeniu na 1 wiosło dla określenia skali spławu. Zastosowano do tego celu następujący algorytm. Na podstawie znanych ilości zboża dostarczonego do Gdańska oraz wywiezionego z miasta w latach 1674–1700 udało się określić, że różnica w tym bilansie (dodatnim i ujemnym) wynosi średnio 18,4%. Na podstawie znanej tylko ilości zboża wywiezionego z Gdańska w 1662 r. (tj. 35 929 łasztów) oraz obliczonej średniej wartości różnicy w bilansach przywozu i wywozu zboża można stwierdzić, że minimalny szacowany przywóz mógł wynieść 29 314 łasztów, zaś maksymalny 42 544 łasztów. Od obliczonej minimalnej ilości zboża sprowadzonego do Gdańska należy odjąć potencjalną minimalną ilość zboża sprowadzonego drogą lądową, szacując ją po okresie zniszczeń wojennych bardzo ostrożnie na około 5% ogółu sprowadzonego zboża. Otrzymujemy w ten sposób minimalnie 27 849 łasztów i maksymalnie 40 416 łasztów zboża sprowadzonego wyłącznie wodą, co w przeliczeniu pozwala oszacować ilość 1,55–2,24 łasztów zboża na jedną pojazdę, tj. znacznie mniej, niż określili to Horszowski i Obuchowska-Pysiowa. Nie zmienia to faktu, że ilość spławionego Wisłą zboża przewyższała średnią ilość surowca wyeksportowanego z Gdańska w latach 1661–1665, co dowodzi dobrej kondycji ówczesnego rolnictwa, generującego istotne nadwyżki produkcyjne.

Zakończenie

Reasumując, należy stwierdzić, że tuż po wojnie ze Szwecją spław wiślany szybko zaczął się odbudowywać i co ważne, absorbował wszystkie warstwy społeczne. Istotną w nim rolę nadal odgrywały szlachta i magnateria, ale także liczne miasta. Środowiska kupieckie chętnie, obok przedstawicieli warstwy szlacheckiej, pośredniczyły w obrocie strategicznymi produktami eksportowymi (zboże, drewno), a przede wszystkim importowanymi z nad Motławy. Uwolnienie biegu dolnej Wisły i ziem usytuowanych w tym rejonie z rąk (tym razem) szwedzkiego okupanta dowiodło po raz kolejny, jak ważną rolę spław wiślany odgrywał w świadomości społecznej i w życiu gospodarczym dawnej Polski, a także jak istotne znaczenie miała walka o utrzymanie strategicznego dostępu do Bałtyku.

Literatura

- Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK),
Archiwum Sanguszków. Rękopisy (ASR), sygn. 173.
- Biernat C., 1962, *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w latach 1651–1815*, Warszawa.
- Biernat C., 1977, *Hamowanie wywozu zboża z portu gdańskiego w XVII wieku i w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Rocznik Gdański”, t. 37.
- Boguicka M., 1984, *Podstawy rozwoju gospodarczego Warszawy [w:] Dzieje Warszawy*, t. 2: *Warszawa w latach 1526–1795*, red. S. Kieniewicz, Warszawa.
- Gierszewski S., 1982, *Wisła w dziejach Polski*, Gdańsk.
- Hoszowski S., 1978, *Zniszczenia wojny szwedzkiej w świetle wiślanego splawu zboża w 1662 roku [w:] Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce. Problemy i metody*, red. J. Topolski, J. Orczyk, A. Nowak, S. Warkoczewski, Warszawa–Poznań.
- Hoszowski S., 1981, *Wiślaný handel zbożowy w 1662 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 46, z. 2.
- Kazusek S., 2022, *Splaw wiślaný w drugiej połowie XVIII wieku (do 1772 roku)*, cz. 1: *Charakterystyka splawu wiślanego*, Kielce.
- Kazusek S., 2016, *Splaw wiślaný w drugiej połowie XVIII wieku (do 1772 roku)*, cz. 2: *Statystyka splawu wiślanego*, Kielce.
- Obuchowska-Pysiowa H., 1964, *Handel wiślaný w pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Regestr celny nowodworski tak dolny jako i górny na wiosnę i jesień in anno 1662*, wyd. S. Kazusek, Kielce 2011.

Vistula rafting in 1662

(in the light of the customs register of the Nowy Dwór chamber)

Abstract

The article discusses Vistula rafting in 1662 on the basis of the only surviving register of a customs house on the Vistula, dating from the second half of the 17th century. The presented analysis of the seasonality of the Vistula shipping proved that rafting with the so-called first water, as it was known from in literary circles, did not play a key role in trade. Instead, navigation of the river current primarily depended on the summer and autumn rains, as well as on the rhythms of consumer needs. The relationship between the size of water transport and the social category of the rafting participant as well as the time of the shipping season is also highlighted. It is also shown that the majority of the downriver traffic was nobility while the upstream traffic was mainly townspeople. The structure of the water fleet was established, as well as its preferred use, which was also dependant on the season. The ownership structure of the vessels is discussed, paying attention to the dominance of the nobility. The role of Warsaw and other cities, including those on the Vistula River, in nautical trade is discussed. A comprehensive description of the transported goods was presented, as well as the environment of raft occupants, the role of the Vistula tributaries in floating trade was noticed. Comparing rafting in the years 1605-1651 and in 1766, the exceptional significance of the Vistula trade just after the Swedish Deluge was proved.

Key words: rafting on the Vistula, inland sailing, trade, 17th century, merchants, Polish Commonwealth, Vistula

Małgorzata Skotnicka-Palka¹

Problemy dzieci wymagających szczególnej opieki w Drugiej Rzeczypospolitej na przykładzie działalności ks. Henryka Szumana, ks. Wacława Blizińskiego i m. Elżbiety Róży Czackiej

Streszczenie

W dwudziestolecu międzywojennym sytuacja dzieci była wypadkową wielu czynników, m.in. warunków ekonomicznych, społecznych i kulturalnych, w jakich żyły. Dzieci zmagające się z różnymi problemami potrzebowały wsparcia ze strony różnego rodzaju instytucji opiekuńczych, zarówno świeckich, jak i kościelnych. W artykule zaprezentowano sytuację nieletnich w niepodległej Polsce, problemy, które ich dotyczyły, a także formy pomocy dzieciom wymagającym szczególnej opieki podejmowane przez ks. Henryka Szumana, ks. Wacława Blizińskiego oraz m. Elżbietę Różę Czacką. Wymienieni społecznicy troszczyli się o dzieci osierocone, zmagające się z niepełnosprawnością oraz zagrożone alkoholizmem. Starali się zaradzić ich problemom, tworząc instytucje pomocowe. Pieniądze na prowadzenie swojej działalności pozyskiwali od darczyńców. Korzystali także ze środków publicznych.

Słowa kluczowe: dzieci, historia społeczna, dwudziestolecie międzywojenne, duchowieństwo

Wstęp

Po odzyskaniu niepodległości po I wojnie światowej Polska nie stanowiła jednolitego i spójnego organizmu państwowego, osłabiał ją brak więzi łączących poszczególne części kraju. Władze państwowe skupiały

---

¹ Dr Małgorzata Skotnicka-Palka, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław, e-mail: małgorzata.skotnicka-palka@uwr.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-1284-7028.

się na tworzeniu i ujednocianiu ustawodawstwa, organizacji administracji, wojska, systemu komunikacji, aparatu wymiany handlowej, szkolnictwa, czyli podstawowych elementów życia gospodarczego i politycznego. Niedawno zakończonymi działaniami wojennymi objęte było około 85% powierzchni kraju. Ludność młodego państwa zmagająca się z niedostatkiem, bezrobociem, a w niektórych rejonach najuboższe warstwy społeczeństwa doświadczały głodu i nędzy, co skutkowało ich fatalną kondycją zdrowotną. W szczególnie trudnej sytuacji znajdowały się dzieci, a zwłaszcza dzieci osierocone, bezdomne, pozbawione opieki osób dorosłych, zmagające się z uzależnieniami, dotknięte różnego rodzaju niepełnosprawnością. Ich sytuacja w II RP, możliwości rozwojowe i położenie prawne uzależnione były od wielu czynników – stosunków społeczno-ekonomicznych, poziomu cywilizacji i kultury, kondycji rodziny oraz oferowanych form pomocy i opieki, a także stanu zabezpieczenia prawnego (Kabzińska, Kabziński 2012: 12–13). Celem artykułu jest prezentacja sytuacji dzieci w niepodległej Polsce, podstawowych problemów, które je dotyczyły, a także form pomocy, w tym instytucjonalnej, organizowanej i kierowanej do dzieci wymagających szczególnej opieki przez związanych z Kościołem katolickim społeczników – ks. Henryka Szumana, ks. Wacława Blizińskiego oraz m. Elżbietę Różę Czacką.

Podstawy prawne

Sytuacja dzieci w Polsce nie odbiegała znacząco od realiów ich życia w innych krajach. Na początku XX w. pracowały one z dorosłymi w niebezpiecznych warunkach, mieszkały w niehigienicznych domostwach. Brakowało regulacji legislacyjnych precyzujących kwestie ochrony ich praw. Dlatego podejmowane były starania o uznanie podmiotowości dziecka. Doprowadziły one do przyjęcia przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w 1924 r. Deklaracji Praw Dziecka, zwanej Deklaracją Genewską, autorstwa Eglantyne Jebb. W dokumencie określono prawa dziecka w zakresie kształcenia, opieki, możliwości rozwoju, wychowania i zabezpieczenia socjalnego. Kluczowym rozwiązaniem było zadekretowanie obowiązku ochrony najmłodszych przez państwo, w miejsce wcześniejszych działań dobroczynnych. Niestety, ani Liga Narodów, ani podległe jej agendy nie opracowały w dwudziestoleciu międzywojennym całościowego systemu ochrony praw dziecka (Pękowska 2022: 338).

Treści zawarte w Deklaracji Genewskiej upowszechniano w Polsce w czasopiśmie o profilu społeczno-oświatowym, m.in. w „Opiekunie

Spółecznym” (Krakowski 1925: 278) i „Polskim Archiwum Psychologii” (Kaczyńska 1927: 151). Pierwsze przepisy dotyczące ogółu opieki nad dziećmi zostały zawarte w Konstytucji z 17 marca 1921 r. Prawom dzieci i ich ochronie poświęcono artykuły 102, 103, 118–120. Znalazł się tam zapis o zakazie pracy zarobkowej osób poniżej 15. roku życia oraz pracy nocnej robotników młodocianych. Dzieci pozbawione opieki rodzicielskiej i zaniedbane wychowawczo uzyskały prawo do opieki i pomocy państwa. Przewidziano możliwość odebrania rodzicom władzy nad dzieckiem na drodze orzeczenia sądowego. Konstytucja zapewniała wszystkim dzieciom prawo do bezpłatnej i obowiązkowej nauki w szkołach powszechnych – państwowych i samorządowych, zaś zdolnym, lecz niezamożnym uczniom szkół średnich i wyższych gwarantowano stypendia (DzU 1921, nr 44, poz. 267).

Kwestie regulujące pracę młodocianych uporządkowano w ustawie przyjętej przez sejm 2 lipca 1924 r., w której zakazano zatrudniania w przemyśle młodzieży poniżej 15. roku życia (DzU 1924, nr 65, poz. 636). Jednocześnie, zgodnie z prawem, obowiązek szkolny ustawał po osiągnięciu przez dziecko 14 lat (w tym wieku kończono naukę w szkole powszechnej). Powodowało to, że część młodzieży była zmuszona do rocznej przerwy przed podjęciem pracy lub do naruszania tego zakazu (Lenart 2021: 31).

Istotnym dokumentem porządkującym kwestie związane z opieką społeczną była ustawa z 16 sierpnia 1923 r., której projekt wniosła grupa posłów pod przewodnictwem ks. Wacława Błizińskiego (*Unormowania...* 2019, nr 4: 24). Składała się ona z 26 artykułów, w których zapisano, że państwo powinno udzielić pomocy wszystkim osobom potrzebującym (w grupie tej uwzględniono m.in. niemowlęta, dzieci i młodzież, zwłaszcza sieroty, półsieroty, dzieci zaniedbane, opuszczone, przestępne oraz zagrożone przez zły wpływ otoczenia), zaś obowiązek realizowania tej pomocy spoczął przede wszystkim na gminach (DzU 1923, nr 92, poz. 726). Ustawa zakładała też współpracę gmin z sektorem pozarządowym. W latach 30. szczególne znaczenie miała działalność segmentu społecznego w zakresie prowadzenia zakładów zamkniętej opieki dla dzieci i młodzieży. Udział zakładów podlegającym samorządom terytorialnym w ogólnej ich liczbie wahał się od nieco ponad 15% w 1932 r. do niespełna 10% w 1937 r. Natomiast organizacjom obywatelskim podlegało wówczas ponad 50% ogółu zakładów tego typu, zaś pozostałe 30% prowadziły zgromadzenia zakonne, związki wyznaniowe, fundacje i osoby prywatne (Zalewski 2005: 75).

W późniejszych latach ustawę uzupełniono dodatkowymi aktami prawnymi, które szczegółowo regulowały kwestie opieki społecznej,

w tym przepisy dotyczące dzieci (Brenk, Chaczko, Płasek 2019: 9–10). Jednym z nich było rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego o opiekunach społecznych i o komisjach opieki społecznej, które weszło w życie w marcu 1928 r. W każdej gminie miał zostać ustanowiony co najmniej jeden opiekun społeczny, który wykonywał swoje obowiązki honorowo i bezpłatnie (DzU 1928, nr 29, poz. 267).

Uchwalone w II RP akty prawne w zakresie opieki społecznej, odnoszące się także do problemów dzieci, wzorowały się na rozwiązaniach europejskich, co sprawiało, że uznawane były za nowoczesne. Niestety, przekraczały możliwości finansowo-organizacyjne gmin oraz organizacji społecznych. To powodowało, że realizowano je w sposób niepełny i często jedynie w miastach (Brenk, Chaczko, Płasek 2019: 12).

Problemy dzieci

Znaczący odsetek dzieci żyjących w międzywojennej Polsce zmagających się z problemami będącymi konsekwencją bezrobocia, nędzy, głodu, chorób zakaźnych dotykających w głównej mierze rodziny uboższe – robotnicze, rzemieślnicze i wiejskie. Te trudne warunki wpływały na zły stan zdrowia fizycznego i psychicznego najmłodszych. Dzieci mieszkwały często w przeludnionych domostwach, nie miały własnego miejsca do nauki i do spania, niekiedy w domach brakowało oświetlenia i ogrzewania. Dodatkowo były przeciążone pracą fizyczną, a także otrzymywały niewystarczającą ilość pożywienia (Kabziński, Kabzińska 2012: 11).

W trudnym położeniu znajdowały się dzieci nieślubne, osierocone, bezdomne, włóczące się, zaniedbane wychowawczo, nazywane „dziećmi ulicy”. Według spisu ludności z 1921 r. na terenie Polski żyło 1 561 300 sierot, w tym 115 200 (7,4%) sierot zupełnych i 1 447 100 (92,6%) półsierot. Sieroty i półsieroty stanowiły aż 15% ogólnej liczby dzieci do lat 16 objętych spisem. Liczba dzieci pozbawionych opieki jednego z rodziców przez całe dwudziestolecie międzywojenne utrzymywała się na poziomie ok. 1,5 mln, a liczba sierot całkowitych wahała się od 100 do 150 tys. (Kępski 1991: 15, 19).

Szczególnie niekorzystna sytuacja dotyczyła dzieci zmagających się z niepełnosprawnością: niewidomych, niesłyszących, upośledzonych umysłowo i moralnie zaniedbanych. Niepełnosprawność w dużym stopniu prowadziła do wykluczenia społecznego. Opiekę nad tymi dziećmi roztaczały w okresie zaborów przede wszystkim związki religijne, stowarzyszenia i społecznicy, zaś w II RP włączyło się do niej również państwo. W 1922 r. powołano Państwowy Instytut Pedagogiki Specjal-

nej, kierowany przez Marię Grzegorzewską, w którym rozpoczęto kształcenie kadr nauczycielskich. W tym samym roku na terenie kraju działało tylko 26 szkół specjalnych, w których uczyło się 2420 uczniów (przeważały dzieci upośledzone umysłowo) i pracowało 113 nauczycieli (Hryniewicka 2015: 34). W Związku Nauczycielstwa Polskiego utworzono Sekcję Szkolnictwa Specjalnego. W latach 1925 i 1934 zorganizowano zjazdy nauczycieli szkół specjalnych, a także opracowano zarządzenia w sprawie zasad przyjmowania dzieci do szkół i zakładów specjalnych. Od 1924 r. rozpoczęto wydawanie kwartalnika „Szkoła Specjalna”, który był adresowany do pedagogów i wychowawców osób niepełnosprawnych (Kulbaka 2018: 34). Mimo problemów gospodarczych kraju, braku większego zainteresowania władz państwowych kształceniem fizycznie i umysłowo upośledzonych dzieci oraz braku odrębnej ustawy o kształceniu dzieci z niepełnosprawnościami udało się doprowadzić do pewnej poprawy sytuacji. W dużej mierze była to zasługa M. Grzegorzewskiej. Do końca okresu międzywojennego liczba szkół specjalnych wzrosła do 103 (w roku szkolnym 1937/1938 działały 63 szkoły dla dzieci upośledzonych umysłowo, 8 dla ociemniałych, 16 dla głuchych i 16 dla moralnie zaniedbanych), do których uczęszczało ok. 12 300 uczniów i w których pracowało 569 nauczycieli. Te pozytywne zmiany były jednak „kroplą w morzu” potrzeb. W roku 1937 spośród 5 150 500 żyjących w Polsce dzieci pomiędzy 7. a 13. rokiem życia ok. 90 tys. (ok. 86%) upośledzonych umysłowo i fizycznie pozostawało poza systemem, co oznaczało, że nie znalazły one miejsca w szkołach specjalnych lub w zakładach opiekuńczych (Hryniewicka 2015: 35). Powodowało to konieczność zaangażowania się na tym polu instytucji niepaństwowych i społeczników.

Dotkliwym problemem lat międzywojennych było zjawisko nadużywania alkoholu. Dotyczyło ono w pewnej mierze także dzieci i młodzieży. Alkohol spożywano z różnych powodów: pito okazjonalnie, częstując nim również osoby nieletnie, wysokoprocentowe trunki traktowano jako lekarstwo na wszelkie dolegliwości bólowe, młodym matkom zalecano picie dużej ilości piwa w celu zwiększenia laktacji, a małym dzieciom podawano do ssania szmatkę nasączoną wódką, aby szybko zasypiały (Paciorek 2003: 198–199). Tematyka zapobiegania i leczenia alkoholizmu dziecięcego podejmowana była na łamach czasopismach medycznych, takich jak „Trzeźwość”, „Walka z Alkoholizmem”, „Pediatria Polska”, „Archiwum Higieny”, „Orędownik Zdrowia”, w których wypowiadali się lekarze, pedagodzy, pracownicy opieki socjalnej, przedstawiciele instytucji państwowych i samorządowych (Paciorek 2003: 199). Dr B. Mikłaszewski pisał: „jak widać ze sprawo-

zdań higienistów szkolnych, plaga alkoholizmu zaczyna się szerzyć nawet wśród dziatwy szkolnej. Jest to alarm nawołujący do ratunku dziecka” (Mikłaszewski 1925: 78). Uważano, że szkoła powinna podjąć walkę z alkoholizmem dzieci i młodzieży (Duchowicz 1928: 45). Niepokojące było to, że dzieci poznawały smak alkoholu za wiedzą i zgodą swoich rodziców lub opiekunów. Badania przeprowadzone na początku lat 20. XX w. pokazały, że aż 86,2% uczniów szkół powszechnych znało smak alkoholu, a 2,4% piło go codziennie. Kolejne badania przeprowadzone w 1930 r. wykazały, że smak alkoholu znało ponad 85,9%, a codziennie spożywało go 2,5% uczniów szkół powszechnych, zaś w 1938 r. liczba uczniów szkół powszechnych znających smak alkoholu wzrosła do 93,8%, zaś pijących go codziennie zmalała do 0,4% (Stolarczyk 2023: 145–147)². Sytuacja ta budziła niepokój i wymagała reakcji ze strony instytucji państwowych i organizacji społecznych.

Działalność ks. Henryka Szumana na rzecz dzieci

Ogromne potrzeby dzieci wymagały reakcji ze strony państwa, instytucji i lokalnego środowiska. Zaczęto więc tworzyć ochronki, sierocińce, domy dziecka, pogotowia opiekuńcze, domy matki i dziecka, schroniska dla dzieci podrzuconych, szkoły specjalne itp. Instytucje te były tworzone przez władze państwowe, osoby prywatne, stowarzyszenia społeczne i organizacje kościelne (Kabziński, Kabzińska, 2012: 11). Podstawową działalność opiekuńczą w pierwszych latach niepodległości prowadziły głównie instytucje i organizacje społeczne. Państwo wspierało je w niewielkim stopniu poprzez subsydiowanie ich funkcjonowania, a także organizowało opiekę nad niektórymi grupami dzieci pozbawionych pieczy, na przykład nad sierotami po poległych w wojnie rodzicach i nad repatriantami. Spośród instytucji i stowarzyszeń opiekuńczych w Polsce w pierwszych powojennych latach najważniejszą rolę w zakre-

---

² Pierwsze ankiety antyalkoholowe przeprowadzono w II RP w Warszawie i Łodzi w 1923 r. Ich wyniki opublikowano w czasopiśmie „Opieka nad Dzieckiem” (J. Szmurło, *O używaniu napojów wysokowych przez dziatwę szkół powszechnych w Warszawie*, „Opieka nad Dzieckiem” 1924, R. II, z. 5, s. 206–213; B. Mikłaszewski, *Alkoholizm u dzieci szkół powszechnych m. Łodzi*, „Opieka nad Dzieckiem”, 1925, R. III, z. 2, s. 77–83). Kolejne badania przeprowadzono w Wilnie w 1924 r. (wyniki opublikowano w: S. Brokowski, *Alkoholizm wśród dziatwy szkół powszechnych miasta Łodzi*, „Archiwum Higieny” 1925/1926, t. 1., z. 2, s. 149–162). Następne badania odbyły się w Poznaniu w 1925 r., a także w Wilnie w 1930 i 1938 r. (Paciorek 2003: 200).

sie koordynacji działań społecznych na rzecz dzieci odgrywała powstała w 1914 r. Rada Główna Opiekuńcza (RGO), która obejmowała swym zasięgiem ok. 2/3 terytorium kraju – ziemie byłego Królestwa Polskiego, wschodniej Małopolski, Białorusi, Litwy, Wołynia, Ukrainy oraz teren Wolnego Miasta Gdańska. W marcu 1920 r. prowadziła lub wspierała 2744 instytucje pomocowe (2315 było przeznaczonych dla dzieci), które sprawowały opiekę nad prawie 316 tys. osób, w tym 224 tys. dzieci (Przeniosło, Przeniosło 2018: 317). RGO została rozwiązana uchwałą rządu 8 grudnia 1920 r. Likwidację przeprowadziło Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, które w większości przejęło jej majątek i zadania (Przeniosło, Przeniosło 2018: 313).

Udział w zaspokajaniu potrzeb dzieci miały też organizacje kościelne. Jedną z nich było powołane z inicjatywy ks. Henryka Szumana 6 maja 1918 r. w Toruniu Pomorskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi (PTOD). Jego współzałożycielami byli m.in.: ks. Walenty Barczewski, Antoni Brejski, Jan Brejski, ks. Walenty Dąbrowski, Jan Donimirski, Kazimierz Donimirski, Maria Janta-Półczyńska, ks. Aleksander Kupczyński, Jadwiga Kurowska, radca dr Stefan Łaszewski, ks. dr Józef Łęgowski, ks. Bernard Łosiński, ks. Franciszek Majka, ks. Bolesław Makowski, dr Zdzisław Piskorski, H. Rejewska, J. Rudowska, Irena Szczaniecka, hr. Sierakowska, J. Stachowska, dr Wanda Szczygłowska, ks. Henryk Szuman, ks. Józef Szydzik, Maria Wachowska, ks. Bolesław Witkowski, Władysława Wolszlegierówna, dr Józef Wybicki (Theiss 1994: 173). Do Zarządu Głównego, oprócz ks. Szumana (pełniącego funkcję prezesa do 1932 r.) weszli: ks. Józef Wysiński (wiceprezes), Helena Piskorska (sekretarz), Maria hr. Potocka (skarbnik), s. Stanisława Dankowska, Maria Swinarska oraz lekarze: Zdzisław Dandelski i Helena Steinbordowa. Głównym zadaniem Towarzystwa było sprawowanie opieki nad sierotami i dziećmi opuszczonymi, najbardziej narażonymi na powojenną nędzę (Theiss 1994: 174). Ks. Szuman w wydawanym w Pelplinie czasopiśmie „Pielgrzym” opublikował w sierpniu 1918 r. odezwę do społeczeństwa, w której informował, że: „zawiązało się w Toruniu Towarzystwo Opieki nad Dziećmi, którego zadaniem jest: umieszczanie sierot i dzieci opuszczonych w rodzinach i ochronkach katolickich, pośrednictwo w wykonywaniu opiekuństwa prawnego i wreszcie wysyłka dzieci miejskich na lato na wieś, (...) zapisujcie się do Towarzystwa Opieki nad Dziećmi, wspierajcie nas jałmużną i ofiarujcie działwie latem gościnę wakacyjną” (Sajewicz 1985: 64–65).

Dzięki pozyskanym od darczyńców funduszom Towarzystwo stworzyło nowe ośrodki pomagające sierotom i półsierotom. W Toruniu prowadziło tzw. stację przejściową będącą miejscem tymczasowego pobytu

dzieci sprowadzonych z Westfalii, Kongresówki, Białorusi, Wołynia, Rumunii i innych terenów. W 1920 r. zorganizowano pierwszą własną placówkę, którą było Letnisko im. bł. Andrzeja Boboli w Gdyni. Organizowano w nim kolonie letnie zapewniające wypoczynek wakacyjny dla dzieci (Sajewicz 1985: 70–71). Otworzono także dom dla sierot w Ostrowitem pod Golubiem oraz zakład dla dziewcząt w Ołtaczynie (Sajewicz 1985: 65, 68). W 1920 r. powstała tzw. Kuchnia Mleczna, którą później przemianowano na Stację Opieki nad Matką i Dzieckiem. Placówka ta oferowała nowoczesną, wielofunkcyjną, bezpłatną opiekę lekarską, pielęgnacyjną i żywieniową dla dzieci do lat 3, a także prowadziła doradztwo wychowawcze dla matek samotnych i ubogich (Dalecki 2019: 114).

W 1921 r. Towarzystwo zorganizowało w Toruniu przy ul. Bydgoskiej, w uzyskanym z prywatnej darowizny domu, Schronisko dla Niemowląt pw. św. Antoniego (tzw. Żłobek Pomorski). Pracowały w nim ss. elżbietanki, a także personel medyczny złożony z pielęgniarek i lekarzy. Placówka była wspierana przez Narodową Organizację Kobiet, a w imieniu Pomorskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi opiekowała się nią M. Ewert-Krzemieniowska. Schronisko przeznaczone było dla niemowląt bezdomnych matek, dzieci porzuconych, sierot i półsierot. Podopiecznym zapewniano opiekę, a kiedy zachodziła potrzeba, utrzymanie i mieszkanie, dając w ten sposób szanse rozwoju ogólnego i fizycznego. W utrzymaniu placówki pomagał Amerykański Czerwony Krzyż. Tylko w 1922 r. ośrodek przyjął 149 niemowląt (Kruszewski 2005: 115–116).

Zasadniczym celem Towarzystwa nie była jedynie pomoc doraźna udzielana najmłodszym, ale dążenie do zbudowania trwałych i profesjonalnych fundamentów opieki nad dzieckiem. W latach 1918–1939 Towarzystwo skupiło się głównie na poszerzaniu zakresu tzw. opieki otwartej, co znalazło odzwierciedlenie w danych statystycznych, np. w 1926 r. Stacja Opieki nad Matką i Dzieckiem w Toruniu miała pod nadzorem 250 osób, zaś w 1938 r. liczba podopiecznych wzrosła do ok. 1440. Jednocześnie zmniejszyła się liczba dzieci kierowanych pod opiekę zakładów obcych – ze 102 osób w 1926 r. do 5 wychowanków w 1938 r. (Theiss 1994: 185). Towarzystwo starało się rozwiązywać główne problemy swoich czasów, które były wynikiem wojny i powojennej nędzy. Dążyło przede wszystkim do przygotowania osieroconych i opuszczonych dzieci do samodzielnego życia (Theiss 1999: 70–71).

Ks. Szuman po objęciu probostwa w Nawrze w 1920 r. podjął się nawet bezpośredniej opieki nad dziećmi potrzebującymi wsparcia: chorymi, zaniedbanymi, skrzywdzonymi w zakładach wychowawczych, bitymi i poniżanymi przez rodziców zastępczych. Na plebanii opiekowa-

ła się nimi gospodyni ks. Szumana (Ossowski 2012: 30). Koszty utrzymania dzieci były wysokie, dlatego finansowo pomagali mu właściciele miejscowego majątku ziemskiego Jan i Irena Szaniecscy (Theiss 2012: 196–197), a także jego przyjaciel ks. Antoni Kowalkowski z Rytla (Sajewicz 1985: 75). Pozbawionym opieki rodziców dzieciom ks. Szuman starał się stworzyć dom rodzinny (Theiss 2000: 417). Jego wychowankowie nazywali go „ojcem sierot”, wspominali jako człowieka bardzo serdecznego i bezpośredniego, który interesował się ich potrzebami, pouczał, chwalił, a kiedy była potrzeba, także karmił (Szumiato 1971: 94–95). Podopieczni księdza byli przygotowywani do wykonywania różnych zwodów. Ks. Szuman brał pod uwagę ich predyspozycje, zainteresowania i zdolności, aby mogli w przyszłości się usamodzielnąć (Sajewicz 1985: 70–74).

Ks. Szuman podejmował również działania na rzecz zwalczania alkoholizmu wśród dzieci i młodzieży. Wykorzystywał do tego prasę dziecięcą. Pełniąc funkcję redaktora dwóch periodyków: „Naszego Przewodnika” (1913–1919) oraz „Małego Światka” (1925–1928), krzewił wartości religijne, patriotyczne, społeczne oraz moralno-wychowawcze, a przede wszystkim kształtował i rozwijał u młodych czytelników postawę wstrzeźliwości od używek, zarówno alkoholu, jak i tytoniu. W serii artykułów w „Naszym Przewodniku” uzmysławiał, że alkohol szkodzi nawet w najmniejszej ilościach, a dzieci powinny być abstynentami. Zachęcał także do oszczędności i dzielenia się z potrzebującymi (*Pogadanki...* 1919, nr 3–12), do nauki historii polskiej, do czytania książek, do samowychowania i kształtowania odpowiedzialności. Kontakt z czytelnikami utrzymywany dzięki stałej rubryce „Kącik listowy” pozwalał mu na zwracanie się do dzieci imiennie i udzielanie krótkich, zwykle jednozdaniowych odpowiedzi na zadawane przez nie pytania. Podobne treści zamieszczane były w „Małym Światku”, gdzie ks. Szuman zwracał uwagę, że dzieci częstowane alkoholem w dzieciństwie szybko popadają w uzależnienie (Dalecki 2018: 98). Dlatego intensywnie zachęcał je do życia w trzeźwości.

Ks. Wacław Bliziński i opieka nad dziećmi sierocymi

Ważnym wyzwaniem społecznym był problem organizowania opieki nad dziećmi osieroconymi. W Liskowie koło Kalisza działania na ich rzecz podejmował ks. Wacław Bliziński. Początki jego pracy ukierunkowanej na wspieranie sierot sięgały jeszcze okresu zaborów. W 1905 r., w odpowiedzi na odezwę Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad

Dziećmi, ks. Bliziński utworzył „gniazdo sieroce” dla dzieci pozbawionych opieki rodzicielskiej. Gniazdami nazywano zastępcze domy rodzinne organizowane w środowisku wiejskim w gospodarstwach rolnych, w których sprawowano opiekę nad kilkunastoma dziećmi do czasu ukończenia przez nie nauki i usamodzielnienia się. Miejsca takie usytuowane blisko siebie tworzyły wioski sieroce. Twórcą koncepcji „gniazd sierocych” był Kazimierz Jeżewski – pedagog i działacz społeczny (Pasinini 2008: 1). Ponieważ potrzeby w tym zakresie były ogromne, w 1911 r. z inicjatywy liskowskiego proboszcza utworzono dodatkowo Ognisko Towarzystwa Gniazd Sierocych. W czasie I wojny światowej do gniazda sierocego w Liskowie przyjęto 54 dzieci bezdomnych kaliszczan, którzy stracili swoje domy w wyniku działań wojennych (Marszałek-Trzebińska 2018: 22). Kilka lat później, już w wolnej Polsce, niespodziewanie dla samego ks. Blizińskiego powstał w Liskowie sierociniec (Bliziński 2017: 23). W Białymstoku działał utrzymywany dzięki pomocy Amerykańskiego Czerwonego Krzyża dom dziecka przeznaczony dla dzieci pozbawionych wszelkiej opieki lub których rodzice nie mieli środków na utrzymanie. Przebywało tam ok. 800 dzieci (Karczewski 1937: 128). Ks. Bliziński wspominał: „Jakie to były dzieci? Różnorakie, różnej wiary, różnej narodowości, różnych sfer. Obok dzieci chłopskich, dziatwa ziemiańska, mieszczańska, obok delikatnych dziewczynek pamiętających wytworne salony rodziców – dzieci biedoty, nieznające nic prócz wsi rodzinnej. Takie można powiedzieć, strzępy ludzkie, sponiewierane, skopane przez życie... Były to szkielety, widma raczej, a nie żywe dzieci... wymizerowane postacie, suche kikuty rąk, piszczele nóg, wydęte przez chorobę brzuchy, zapadłe błyszczące chorobliwym światłem oczy” (Bliziński 2017: 136–137).

Gdy zbliżające się na ziemie polskie w 1920 r. wojska bolszewickie zaczęły zagrażać ośrodkowi w Białymstoku, ks. Bliziński zgodził się na tymczasowe przeniesienie sierocińca do Liskowa. 20 lipca 1920 r. na stację Opatówek przyjechała grupa dzieci, personelu i służby licząca około 1200 osób. Przywieziono żywność, sprzęt i węgiel. Dzieci chore i personel wyższy zakwaterowano w budynkach gimnazjum, Szkoły Rolniczej, na plebanii i w wikariacie. Pozostałe dzieci zamieszkały w 14 namiotach rozbitych na terenie probostwa. W namiotach urządzono też kuchnię (Karczewski 1937: 129). Początkowo zarządem i opieką nad dziećmi i szpitalem zajmowali się Amerykanie. Kiedy wojska bolszewickie zaczęły zbliżać się do Warszawy, Amerykanów przeniesiono do Krakowa, a cały majątek sierocińca, którym dysponowali, został przekazany do dyspozycji i zarządu ks. Blizińskiemu (Bliziński 2017: 139). Po zakończeniu wojny z bolszewikami sierociniec nie mógł powrócić do Białego-

stoku z powodu dokonanych tam zniszczeń. Proboszcz zgodził się na pozostawienie w Liskowie maksymalnie 350 dzieci pod warunkiem zapewnienia przez rząd polski pieniędzy na wzniesienie dla nich odpowiednich budynków oraz pozostawienie przekazanych przez Amerykanów zapasów i urządzeń (Karczewski 1937: 130). Sporo dzieci odesłano do rodzin, które się odnalazły, dużą grupę chłopców przewieziono do Leszna, a dziewcząt do Gniezna. W Liskowie pozostało 324 podopiecznych, zarówno chłopców jak i dziewcząt, w wieku od 3 do 18 lat (Bliziński 2005: 140, 84). Opiekę nad dziećmi sprawowało pięć siostr służebniczek Najświętszej Marii Panny z przełożoną s. Stanisławą Nagajówną na czele, które przyjechały ze Starej Wsi w Małopolsce. Już w grudniu 1921 r. oddano do użytku nowo wybudowany pawilon główny oraz nadano sierocińcowi patrona – św. Wacława. W maju 1922 r. ks. Bliziński udał się do USA, gdzie pozyskał od Polonii amerykańskiej środki na dalszą rozbudowę placówki. Sam też w 1923 r. podarował sierocińcowi 60 morgów lasu, które przeznaczono na letnisko dla dzieci (Karczewski 1937: 132). Dodatkowym wsparciem finansowym były dochody z gospodarstwa prowadzonego w placówce przez siostry zakonne.

W skład sierocińca wchodziły: Szkoła Zawodowa Żeńska, Szkoła Rzemieślniczo-Przemysłowa, założony w grudniu 1920 r. szpital na 30 łóżek, którym kierował dr Karol Kosiński, a także otwarty w 1923 r. gabinet dentystyczny (Marszałek-Trzebińska 2018: 26). Dodatkowo prowadzone były tam organizacje o charakterze społecznym, w których działali dorastający wychowankowie: straż ogniowa, przysposobienie wojskowe, orkiestra, harcerstwo oraz samorząd (Karczewski 1937: 136). W ten sposób przebywającym w Sierocińcu św. Wacława dzieciom zapewniano byt, opiekę, wykształcenie i przygotowanie do samodzielnego życia (Bliziński 2017: 145–146).

Pomoc dzieciom niepełnosprawnym – działalność m. Elżbiety Róży Czackiej

Profesjonalnego wsparcia potrzebowały dzieci zmagające się z różnego rodzaju niepełnosprawnościami. Osobą, która w sposób szczególny zasłużyła się w pomocy niewidomym i ociemniałym, była m. Elżbieta Róża Czacka, która 19 listopada 1911 r. powołała w Warszawie Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi (Czacka, Wyszyński 2006: 8–9; Żółtowski 1999: 55–57). Posiadała gruntowne wykształcenie, dzięki czemu mogła zorganizować specjalistyczną pomoc dla dzieci niewidomych i ociemniałych, a będąc sama osobą ociemniałą, doskonale rozumiała ich

problemy. Apogeum rozwoju jej dzieła należy wiązać z niepodległą Polską (Kuczyńska-Kwapisz, Dycht 2019: 78–79).

W 1921 r. Towarzystwo otrzymało dar od Antoniego hr. Daszewskiego w postaci pięciu morgów ziemi w Laskach pod Warszawą. Działka ta została powiększona o kolejny dar przekazany przez Józefa Gliszczyńskiego (6 morgów zagajnika), a także rozbudowana dzięki zakupowi własnemu. Mając do dyspozycji ziemię, Towarzystwo rozpoczęło budowę zakładu dla osób niewidomych (Żółtowski 1999: 87). W jego skład weszły: dwie szkoły elementarne – męska i żeńska, siedmioklasowa szkoła powszechna z internatami, kurs zawodowy oraz warsztaty (Czacka 2008: 8). W Laskach powstał też dom macierzysty założonego przez E. Czacką Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża (Podgórska 2020: 27–28).

Dzięki utworzeniu ośrodka w Laskach E. Czacka zyskała odpowiednie warunki do realizacji swoich celów związanych z pracą na rzecz osób niewidomych i ociemniałych, zwłaszcza dzieci. Zarówno jej, jak i pracownikom ośrodka zależało na zaopiekowaniu się niewidomymi dziećmi pochodzącymi z ubogich rodzin. Kluczowe dla prawidłowego rozwoju dziecka było jak najwcześniejsze zapewnienie mu profesjonalnego wsparcia, dlatego starano się docierać do rodzin, w których urodziło się niewidome dziecko. Zadanie to nie było łatwe, ponieważ wiedza o istnieniu specjalistycznej placówki w Laskach nie była wśród społeczeństwa polskiego powszechna. Pracujące w ośrodku siostry często same wyszukiwały takie rodziny. W tym celu wykorzystywano prywatne kontakty, np. o istnieniu dziecka potrzebującego wsparcia dowiadywano się z listów przysłanych przez krewnych lub znajomych, czasami informacje przekazywali lekarze, właściciele majątków z danej miejscowości lub proboszczowie z parafii. To powodowało, że pewna grupa dzieci miała możliwość skorzystania z profesjonalnej opieki tyflogicznej. Przyjmowane były one do ośrodka w Laskach bez żadnej wyprawki i bez konieczności wniesienia opłaty za utrzymanie od gminy, z której pochodziły. Najmłodszych podopiecznych przygotowywano do samodzielności, umożliwiając im spontaniczną działalność. Było to szczególnie ważne, gdyż często zbyt troskliwi rodzice hamowali ich aktywność, obawiając się, że dzieci mogą zrobić sobie krzywdę (Gościmska 2014: 79, 81–82). E. Czacka pisała: „dziecko niewidome należy umieszczać w zakładzie możliwie jak najszybciej, o ile możliwości w przedszkolu. Tym sposobem zapewni mu się ten fundament dobrego wychowania (...), który będzie dla niego kapitałem na dalsze życie, a którego najczęściej nie nabędzie w rodzinie” (Czacka 2008: 169–170). Oprócz trudności w rekrutowaniu dzieci przeszkodą w rozwoju przedszkola w Laskach

był brak osobnego budynku. Udało się go wznieść i udostępnić maluchom dzięki ofiarności Polonii amerykańskiej, jednak nastąpiło to dopiero w 1961 r., pół roku po śmierci E. Czackiej (Gościmska 2014: 80).

Aby zapewnić opiekę starszym dzieciom, w 1926 r. przeniesiono do Lasek szkołę, którą Towarzystwo prowadziło wcześniej w Warszawie. Placówką kierowała Zofia Landy (później s. Teresa), która ukończyła Wydział Filozofii na paryskiej Sorbonie, uzyskując tam odpowiednie przygotowanie do nauczania w szkołach średnich. W późniejszym czasie, pod opieką E. Czackiej, zdobyła kwalifikacje tyflopedagogiczne oraz ukończyła Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej. E. Czacka wypowiedziała się o jej pracy: „Najlepiej obecnie zorganizowana jest szkoła. Zosia L. [Landy – M.S.-P.] jest jej kierowniczką. Ponieważ umiejętnie, sumiennie i zgodnie z duchem naszego Dzieła ten dział prowadzi, Antek [ks. Antoni Marylski – M.S.-P.] i ja naradzamy się z nią we wszystkich ważniejszych sprawach lub nowo powstających zagadnieniach” (Czacka 2006: 100). Utworzenie szkoły było działaniem pionierskim. Kwestie opieki nad dziećmi niepełnosprawnymi nie zostały w tym czasie uregulowane prawnie, wspomniano o nich jedynie w art. 13 ustawy o ustroju szkolnictwa w 1932 r. (DzU 1932, nr 38, poz. 389).

W szkole w Laskach uczono dzieci samodzielnego funkcjonowania i radzenia sobie w życiu, a także przygotowywano je do wykonywania zawodu, do którego były predysponowane. Dawało im to szansę na przyszłą samodzielną egzystencję. Matce E. Czackiej zależało, aby szkoła w Laskach jak najmniej różniła się od szkół, do których uczęszczały dzieci widzące, i w dużej mierze swój cel osiągnęła. Początkowo w placówce prowadzono trzy oddziały, w których kształciło się trzydzieścioro uczniów. W 1932 r. placówka uzyskała status szkoły powszechnej, składała się z siedmiu oddziałów, do których uczęszczało prawie stu uczniów i gdzie pracowało kilkunastu nauczycieli, w tym kilkoro niewidomych (Stabińska 1989: 104, 109, 123). W 1938 r. w szkole uczyło się już 138 uczniów (Gościmska 2014: 99).

Po ukończeniu szkoły powszechnej młodzież miała możliwość kontynuowania nauki w dwóch czteroletnich szkołach zawodowych: męskiej i żeńskiej (Stabińska 1989: 123–124). Przy szkołach tych działały dwa warsztaty. Pierwszym był warsztat koszykarski (męski), w którym wyrabiano m.in.: meble z wikliny i trzciny, walizki, kosze. Przy warsztacie prowadzony był dział wyrobu mat kokosowych, wycieraczek i słomianek. W dziale galanterii koszykarskiej pracowały dziewczęta wyrabiające przedmioty z rafii, petyku (czyli cienkiego drewna) i trzciny. Drugim był warsztat szczotkarski, w którym wyrabiano różnego rodzaju szczotki, zarówno techniczne, gospodarcze, jak i delikatne szczotki galanteryj-

ne. E. Czacka uważała, że młodzież niewidomą powinno się nauczyć dwóch rzemiosł, które na przemian będą mogły stanowić źródło ich zarobku (Czacka 2008: 56).

Po ukończeniu szkoły zawodowej absolwenci przystępowali do egzaminów i uzyskiwali dyplomy czeladnicze w Izbie Przemysłowo-Rzemieślniczej. Uczniowie mniej zdolni mogli doksztalać się w trzyletniej szkole uzupełniającej (Gościmska 2014: 94–95), zaś niektórzy uzdolnieni absolwenci kontynuowali naukę w seminariach nauczycielskich, po ukończeniu których zatrudniani byli w szkole w Laskach jako nauczyciele i mogli kształcić i wychowywać swoich młodszych kolegów (Czacka 2008: 8).

W edukacji i wychowaniu dzieci niewidomych E. Czacka dużą wagę przykładła do rozwijania sprawności fizycznej. Dbała o to, by dzieci potrafiły samodzielnie poruszać się w różnych miejscach. W zakres wychowania fizycznego, oprócz gimnastyki i spacerów, wchodziły także prace ręczne, zajęcia domowe i gospodarcze (w polu i ogrodzie). Aktywność fizyczna wpływała pozytywnie na zdrowie dzieci oraz dawała im możliwość zdobycia umiejętności, które mogły w przyszłości wykrzystać w pracy zawodowej (Stabińska 1989: 194–195).

Ważnym elementem w kształceniu dzieci niewidomych była też edukacja muzyczna, gdyż świat dźwięków był dla nich w pełni dostępny. W okresie międzywojennym działał w Laskach chór prowadzony przez Włodzimierza Bielajewa, który także komponował melodie do amatorskich inscenizacji i bajek. Chętne dzieci mogły uczyć się gry na fortepianie pod kierunkiem dra Włodzimierza Dolańskiego. Obaj nauczyciele muzyki byli osobami niewidomymi.

E. Czacka, mimo wielu obowiązków, aktywnie uczestniczyła w życiu mieszkających w Laskach dzieci, towarzysząc im podczas posiłków, rozmawiając, bywając na urządzanych przez nich przedstawieniach i uroczystościach. W miarę możliwości starała się spełniać ich drobne marzenia i prośby – przynosiła słodczyce, których wówczas w Laskach nie było na co dzień, zakupiła osiołka, o którego prosili, maszynę do pisania i łyżwy oraz dostarczyła elementarz do nauki esperanto (Gościmska 2014: 124–129; Stabińska 1989: 199).

Do Lasek trafiały dzieci z różnych rodzin. Niektórym z podopiecznych nie wpojono w domu podstawowych zasad dobrego zachowania. Zdarzało się, że nawet doświadczone zawodowo nauczycielki miały trudności na początku swojej pracy z dziećmi niewidomymi. Jedna z nich, Aniela Cukiertówna, wspominała: „Ja «stara nauczycielka» byłam bezradna. Jeszcze nie wiedziałam, jak trafić do tych dzieci, jak oddziaływać, czym je ująć. Ze wstydem przyznaję, że z tej bezsilności ły

same cisnęły mi się do oczu” (Biblioteka Narodowa, *Z jednej szkoły...*: 440). Mimo różnych problemów, które przysparzały dzieci, w placówce nie stosowano kar cielesnych, a w razie niewłaściwego zachowania rozmawiano z nimi i tłumaczono, co zrobiły źle. Podkreślała to jedna z wychowanek, Maria Żołnierowicz-Kryń: „Matka kategorycznie zabraniała kary cielesnej. Szanowała wypowiedzi dzieci, dążyła do wyjaśnienia skarg wychowawców na dzieci. Matka wyznawała postępowanie profilaktyczne: dzieci nie wychowujemy karami, lecz przykładem, perswazją, uprzedzaniem” (Gościńska 2014: 122).

W ośrodku w Laskach, jak w każdej instytucji wychowawczej, zdarzały się momenty burzliwe, pojawiały się problemy z podopiecznymi, np. miały miejsce ucieczki wychowanków i ich powroty, a w 1931 r. doszło nawet do porwania dziewczynki (Stabińska 1989: 199–200). Ciekawym pomysłem zrealizowanym w Laskach było przyjęcie eksperymentalnie w 1937 r. grupy kilku chłopców niewidomych upośledzonych umysłowo (Stabińska 1989: 123).

W latach międzywojennych szkoły działające w Laskach były prowadzone w oparciu o najnowsze wymogi tyflogologii, osiągnęły wysoki poziom nauczania. Ich absolwenci byli przygotowani do kontynuowania nauki w szkołach przeznaczonych dla dzieci i młodzieży widzącej (Kuczyńska-Kwapisz, Dycht 2019: 82). E. Czacka miała ogromny wkład w polską myśl tyflogiczną. W II RP była pierwszą i jedyną osobą, która opracowała wskazówki dotyczące wychowywania niewidomych. Miała też wiele innych osiągnięć, m.in. wraz z s. T. Landy ujednociliła polski system pisania w brajlu i uzyskała jego zatwierdzenie przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1934 r. Dodatkowo opracowała skróty brajlowskie (trzystopniowe, dostosowane do rozwoju umysłowego czytelników), które zachowały zasady gramatyczne i ortograficzne języka polskiego, jednak nie przyjęły się powszechnie i były stosowane tylko przez wychowanków Lasek (Żółtowski 1999: 207). Wszystkie działania podjęte w latach międzywojennych przez E. Czacką sprawiły, że utworzony przez nią ośrodek w Laskach był nowoczesną, prekursorską placówką dającą niewidomym wychowankom opiekę i wykształcenie pozwalające na samodzielne i niezależne życie.

Zakończenie

W latach międzywojennych konieczność zaspokajania ogromnych potrzeb dzieci, które wymagały szczególnej troski, powodowała, że podejmowano liczne inicjatywy w dziedzinie ustawodawstwa, działań charytatyw-

nych i opiekuńczych. Ks. Szuman zorganizował pomoc dla sierot, dzieci bezdomnych matek, dzieci porzuconych, wspierał matki samotne i ubogie. Ks. Bliziński pomagał przede wszystkim sierotom. E. Czacka wspierała dzieci niepełnosprawne: niewidome i ociemniałe. Wszyscy wymienieni działacze zapewniali swoim podopiecznym właściwą opiekę, godne warunki życia oraz wykształcenie. Dążenie, by dzieci nauczyły się zawodu, dawało im szansę i możliwość samodzielnego życia.

Opisanych tu społeczników charakteryzowało też to, że potrafili zapewnić odpowiednie warunki do pracy społecznej w postaci wpływów oraz pieniędzy. Ks. Szuman zachęcił do współpracy i udzielenia wsparcia finansowego zamożnych przedstawicieli inteligencji, a także korzystał z pieniędzy pochodzących z funduszy publicznych. Ks. Bliziński, pełniący funkcje poselskie, korzystał ze środków pozyskiwanych z funduszy państwowych i samorządowych. E. Czacka otrzymała od prywatnych darczyńców ziemię w Laskach, na której wybudowany został ośrodek dla niewidomych. Równie ważna była fachowa wiedza umożliwiająca im organizowanie profesjonalnej pomocy. E. Czacka przez 10 lat poszerzała swoje kwalifikacje z zakresu tyflogologii w specjalistycznych ośrodkach zagranicznych, ks. Szuman i ks. Bliziński, dysponujący dogłębną wiedzą z zakresu opieki społecznej, wykorzystywali ją w prowadzonych pracach publicznych, czego wyrazem było członkostwo w Radzie Opieki Społecznej przy Ministerstwie Opieki Społecznej.

Ks. Bliziński działał też na rzecz zmiany krajowych przepisów prawnych regulujących kwestie opieki nad dziećmi wymagającymi wsparcia. Miał ku temu możliwości jako poseł Sejmu Ustawodawczego, a od listopada 1938 r. także senator. Podczas wystąpień przed izbą poselską wnioskował o tworzenie na wsiach świetlic i stacji opieki nad dzieckiem i samotną matką, o zakładanie szkół powszechnych, podejmowanie działań mających na celu likwidowania żebractwa i bezdomności. Apelowal także o utworzenie 40 ognisk Pogotowia Opiekuńczego, każdego dla ok. 50 dzieci, w których miały znaleźć opiekę dzieci zagubione lub zabłąkane, pozbawione nagle opieki rodzicielskiej wskutek wypadków, epidemii lub działań wojennych, dzieci żebrzące z własnej woli lub z polecenia rodziców. Miały przebywać w ognisku do 14 dni, a w wyjątkowych sytuacjach nawet do trzech miesięcy. Koszty ich prowadzenia miały pokrywać w połowie państwo oraz instytucje samorządowe i dobroczynne (*Sprawozdanie...* 1920: 8–9).

Efekty pracy społeczników widoczne były w postaci utworzonych przez nich instytucji pomocowych, m.in. sierocińców, szkół i ośrodków opiekuńczych, które udzielały wsparcia potrzebującym dzieciom. Zakres i rodzaj tej pomocy dokumentowały sprawozdania z prowadzonej działalno-

ści. Inicjatywy te realizowane były na określonych obszarach kraju i obejmowały dzieci na nich mieszkające, miały więc z gruntu ograniczony zasięg. Niektóre inicjatywy służyły jednak poprawie sytuacji dzieci w całym kraju. Co oczywiste, nie rozwiązywały one wszystkich problemów. Potrzeb tych było wiele m.in. poprawa dostępu do szkół, wspieranie osób dorastających w rodzinach dotkniętych biedą i bezrobociem; opieka nad dziećmi zagrożonymi chorobami społecznymi (gruźlica, jaglica), dziećmi włóczącymi się, wchodzącymi w konflikt z prawem, a także „podrzutkami”. Co ważne, niektóre poczynania miały znaczenie długofalowe. Na przykład zaproponowane przez E. Czacką rozwiązania doprowadziły do rozwoju i unowocześnienia opieki nad niewidomymi i stosowane są do dziś. Aktywność ks. Blizińskiego wpłynęła na rozwój Liskowa i zmianę mentalności mieszkańców tej wsi, co przyczyniło się do poprawy ich warunków życia i stanowiło przykład do naśladowania. Choć podejmowane dzieła nie zaspokajały wszystkich potrzeb, to należy docenić, że przyczyniły się do poprawy położenia osób, którym udzielano wsparcia.

Literatura

Archiwalia

Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. akces. 12404, *Z jednej szkoły. Z doświadczeń absolwentek Seminarium Nauczycielskiego i Liceum Pedagogicznego im. Elżyny Orzeszkowej w Warszawie*, t. 2.

Źródła drukowane

Deklaracja Praw Dziecka. Przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w 1924 r. (zwana Deklaracją Genewską).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiekunach społecznych i o komisjach opieki społecznej, DzU 1928, nr 29, poz. 267.

Sprawozdanie stenograficzne z 113 Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 23 stycznia 1920 r.

Unormowania prawne opieki społecznej – wniosek nagły posta ks. Wacława Blizińskiego i tow. z Klubu Narodowego Zjednoczenia Ludowego (NZL) w sprawie uchwalenia ustawy o opiece społecznej (4 marca 1921 r.), „Praca Socjalna” 2019, nr 4.

Ustawa z dnia 2 lipca 1924 r. w przedmiocie pracy młodocianych i kobiet, DzU 1924, nr 65, poz. 636.

Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa, DzU 1932, nr 38, poz. 389.

Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, DzU 1921, nr 44, poz. 267.

Ustawa z dnia 16 sierpnia 1923 r. o opiece społecznej, DzU 1923, nr 92, poz. 726.

Materiały wspomnieniowe

Bliziński W., 2005, *Przyszedłem wam przychylić nieba i chleba. Listy, rękopisy, wspomnienia*, oprac. S. Kęszka, Kalisz.

- Bliziński W., 2017, *Wspomnienia z mojego życia i pracy*, Szczęsne.
- Czacka E., 2006, *Notatki*, oprac. K. Michalak, Warszawa.
- Czacka E., 2008, *O niewidomych*, oprac. M. Banaszek, M. Prussak, Warszawa.
- Czacka E., Wyszyński S., 2006, *Listy*, wstęp A. Gałka, przygot. do druku M. Prussak, Warszawa.
- Sajewicz J., 1985, *Głos mają sieroty. Życie i działalność wielkiego opiekuna sierot ks. pralata Henryka Antoniego Szumana, proboszcza Stargardzkiego zamordowanego w Fordonie w 1939 r.*, Londyn.

Opracowania

- Brenk M., Chaczko K., Płasek R., 2019, *Opieka społeczna w II Rzeczypospolitej – wprowadzenie do tekstów źródłowych*, „Praca Socjalna”, nr 4.
- Chamera-Nowak A., 2016, *Wpływ technologii na produkcję książki brajlowskiej na przykładzie Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi w Laskach*, „Acta Poligraphica”, vol. 7.
- Dalecki K., 2018, *Pelpliński Sługa Boży Antoni Henryk Szuman i jego walka ze społecznym problemem alkoholizmu w okresie lat międzywojennych*, „Studia Pelplińskie”, nr 52.
- Dalecki K., 2019, *Pomorskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi jako największe dzieło społeczne ks. Pralata Antoniego Henryka Szumana*, „Studia Pelplińskie”, nr 53.
- Duchowicz B., 1928, *Dlaczego i w jaki sposób szkoła powinna walczyć z alkoholizmem młodzieży i społeczeństwa?*, Poznań–Warszawa–Wilno–Lwów.
- Gościmska A., 2014, *Torowała nowe drogi niewidomym. Róża Czacka – Matka Elżbieta jako tyflogolog i wychowawca*, Laski.
- Hryniewicka A., 2015, *Szkolnictwo wyższe w latach II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej w Warszawie i jego pracowników*, cz. II, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo”, nr 3.
- Kabzińska Ł., Kabziński K., 2012, *Wybrane aspekty zagrożonego dzieciństwa w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne”, nr 4.
- Kaczyńska M., 1927, *Zagadnienia psychologiczno-wychowawcze na I-szym Powsz. Kongresie Dziecka (Genewa 1925)*, „Polskie Archiwum Psychologii”, nr 1.
- Karczewski W., 1937, *Lisków. Dzieje jednej wsi polskiej*, Lisków.
- Kępski C., 1991, *Dziecko sieroce i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym*, Lublin.
- Krakowski B., 1925, *Na marginesie „Deklaracji Genewskiej”*, „Opieka nad Dzieckiem”, nr 5.
- Kruszewski T., 2005, *Udział Pomorskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi w Toruniu w działaniach społecznych na terenie miasta w latach 1918–1949*, „Rocznik Toruński”, t. 32.
- Kuczyńska-Kwapisz J., Dycht M., 2019, *Mysł i praktyka tyflopedagogiczna Matki Elżbiety – Róży Czackiej*, „Forum Pedagogiczne”, t. 9, nr 1.
- Kulbaka J., 2018, *Z historii niepełnosprawności (XVI–XIX w.)*, „Biuletyn Historii Wychowania”, nr 38.
- Lenart J., 2021, *Praca dzieci w przemyśle w II Rzeczypospolitej – uwarunkowania, konsekwencje*, „Polityka Społeczna”, nr 8.
- Marszałek-Trzebińska Ż., 2018, *Ksiądz Wacław Bliziński i jego dzieło na rzecz rodziny wiejskiej w Liskowie (1870–1944)*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. XVIII, z. 2.

- Mikłaszewski B., 1925, *Alkoholizm u dzieci szkół powszechnych m. Łodzi*, „Opieka nad Dzieckiem”, R. III, z. 2.
- Ossowski K., 2012, *Wierny Chrystusowi i Ojczyźnie. Sługa Boży ksiądz Antoni Henryk Szuman*, Pelplin.
- Paciorek M., 2003, *Problematyka alkoholizmu wśród dzieci szkół powszechnych w polskim czasopiśmiennictwie medycznym w latach 192301938*, „Medycyna Nowożytna”, nr 10/1–2.
- Passini B., 2008, *Sto lat rodzinnych domów dziecka*, „Przyjaciel Dziecka”, nr 1–6.
- Pękowska M., 2022, *Dziecko z niepełnosprawnością w zakładach specjalnych w Polsce w latach 1918–1939. Warunki socjalno-bytowe [w:] Dziecko w historii – między godnością a zniewoleniem, t. 2: Godność jako źródło naszego społeczeństwa*, red. E.J. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Suplicka, Białystok.
- Podgórska R., 2020, *Niewidoma matka niewidomych. Elżbieta Róża Czacka założycielka Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi i Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża 1876–1961*, Warszawa.
- Pogadanki biblijne o alkoholu*, 1919, podług ks. Bannwolfa, „Nasz Przewodnik”, R. VII, nr 3–12.
- Przeniosło M., Przeniosło M., 2018, *Rada Główna Opiekuńcza w latach 1918–1921*, Kielce.
- Stabińska J., 1989, *Matka Elżbieta Róża Czacka*, Łaski.
- Stolarczyk M., 2023, *Sytuacja społeczna dziecka „moralnie zaniedbanego” w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Piotrków Trybunalski.
- Szumiatto W., 1971, *Wspomnienie o ks. Henryku Szumanie*, „Przewodnik Katolicki” nr 11.
- Theiss W., 1994, *Pomorskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi (1918–1948)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 36.
- Theiss W., 1999, *Pomorskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi (1918–1948)*, „Kultura i Edukacja”, nr 4 (10).
- Theiss W., 2000, *Spoleczno-wychowawcza działalność ks. Henryka Szumana [w:] Katoicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939*, red. E. Walewander, Lublin.
- Theiss W., 2012, *Troska i nadzieja. Działalność społeczno-wychowawcza ks. Henryka Szumana na Pomorzu w latach 1908–1939*, Toruń.
- Zalewski D., 2005, *Opieka i pomoc społeczne. Dynamika instytucji*, Warszawa.
- Żółtowski M., 1999, *Blask prawdziwego światła. Matka Elżbieta Róża Czacka i jej dzieło*, Lublin.

Problems of children requiring special care in the Second Polish Republic on the basis of the activities of Fr. Henryk Szuman, priest Wacław Bliziński and mother Elżbieta Róża Czacka

Abstract

In the interwar period, the situation of children was the cumulation of many factors, including the economic, social and cultural conditions in which they lived. Children struggling with various problems needed support from various types of care institutions,

both secular and church. The article presents the situation of children in independent Poland, the problems that affected them, as well as the forms of help provided to children requiring special care by Fr. Henryk Szuman, priest Waław Bliziński and Mrs. Elżbieta Róża Czacka. The above-mentioned social activists cared for orphaned children, struggling with disabilities and exposed to the risks of alcoholism. They tried to solve their problems by creating aid institutions. They obtained money to run their activities from donors while also using public funds.

Key words: children, social history, interwar period, clergy

Kamil Kowalski¹

Polityka antykryzysowa administracji Herberta Hoovera w latach 1929–1932

Streszczenie

Bezprecedensowy poziom stopy bezrobocia, sięgający niemal 24% w 1932 r., uprawniał 31. prezydenta USA Herberta Hoovera do powzięcia nadzwyczajnych środków z instrumentarium polityki gospodarczej. W artykule przedstawiono katalog działań podjętych przez administrację republikańską w latach 1929–1932, mających – w zamierzeniu – przywrócić gospodarkę na ścieżkę wzrostu gospodarczego. Na podstawie wspomnień prezydenta oraz wystąpień publicznych scharakteryzowano jego poglądy nt. ekonomii i filozofii ekonomii. Pokazano, jak bardzo wpływały one na działania antykryzysowe podjęte w pierwszej fazie kryzysu. Centralna część tekstu koncentruje się na analizie konkretnych decyzji politycznych: polityce utrzymania dotychczasowego poziomu płac, konsensusie pomiędzy pracodawcami i pracownikami oraz programie robót publicznych. Pokazano ewolucję poglądów Hoovera: od podejsia odrzucającego potrzebę ingerencji w mechanizm rynkowy do coraz większej regulacji gospodarki (przyjęcie *Emergency Construction Appropriation Act* oraz powołanie *Reconstruction Finance Corporation*). Wywodowi towarzyszy prezentacja kluczowych danych makroekonomicznych, co pozwala ocenić skuteczność (lub jej brak) polityk antykryzysowych Hoovera. Artykuł uwzględnia ich recepcję przez społeczeństwo amerykańskie. W tym celu scharakteryzowano protest górników w Harlan, budowę baraków i osiedli bezrobotnych (*hooversvilles*) oraz marsz weteranów z 1932 r. Wydarzenia te oraz personifikacja zapaści gospodarczej i słaba polityka komunikacyjna administracji Hoovera skutkowały katastrofalnym wynikiem w listopadowych wyborach. On sam zaś przeszedł do historii jako prezydent „kryzysowy”, „pasywny” i „nieudolny”. Narrację tę wspierali w szczególności zwolennicy Partii Demokratycznej, dyskontującej korzyści polityczne z przeciwstawiania Hoovera Rooseveltowi. I to

---

¹ Dr Kamil Kowalski, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, ul. POW 3/5, 90-255 Łódź, e-mail: kamil.kowalski@uni.lodz.pl, nr ORCID: 0000-0002-5548-0086.

pomimo tego, że Roosevelt kontynuował liczne programy zapoczątkowane przez Republikanów, a o wyjściu USA z kryzysu można mówić dopiero po wybuchu II wojny światowej.

Słowa kluczowe: Wielki kryzys, Hoover, bezrobocie, recesja, roboty publiczne

Wprowadzenie

14 października 1929 r. podczas spotkania *Builders' Exchange Club* Irving Fisher, profesor Uniwersytetu Yale i czołowy ekonomista szkoły neoklasycznej, oceniał, że „ceny akcji osiągnęły coś, co wygląda na trwale wysoki poziom (...) Spodziewam się, że za kilka tygodni giełda będzie znacznie wyżej niż obecnie” (Burton, Brown 2009: 322)². Rosnące zainteresowanie inwestowaniem w papiery wartościowe nie wyhamowało nawet po sierpniowej podwyżce stopy procentowej przez Zarząd Rezerwy Federalnej (Fed) do 6%. Pomimo spadków wskaźników realnych, takich jak poziom produkcji i zatrudnienia, od połowy 1929 r., giełda nowojorska ciągle rosła, osiągając 3 września rekordowy poziom 381,2 pkt wskaźnika *Dow Jones Industrial Average* (DJIA). Co prawda, przez miesiąc spadł on o 13%, ale spekulacja walorami trwała aż do 29 października („czarnego wtorku”), gdy DJIA obniżył się w ciągu jednego dnia aż o 12,8% (Whyte 2017: 501). O skali paniki świadczy fakt, że tego dnia sprzedano ponad 16 mln akcji przy standardowym dziennym obrocie ok. 3 mln. Swoje historyczne minimum (41,2 pkt) indeks osiągnął w lipcu 1932 r., a maksymalny poziom z 1929 r. został powtórzony dopiero 23 listopada 1954 r.

Krach na giełdzie nowojorskiej nie był tragedią jedynie hermetycznego świata maklerów i bankierów. Stał się – poprzez spopularyzowanie dostępu do inwestowania w papiery wartościowe – dramatycznym doświadczeniem milionów Amerykanów. W kolejnych miesiącach i latach wskutek transmisji kryzysu różnymi kanałami wpłynął on na gospodarcze losy większości krajów świata. Wzrost zainteresowania giełdą wywołało wiele czynników: przekonanie, że okres wzrostu cen akcji będzie nieograniczony (a przynajmniej bardzo długi); wzrost dochodu rozporządzalnego po obniżkach podatków; popularność transakcji opartych na zakupie kredytowanym, pozwalającym lewarować zyski przy grze na wyżkę akcji (Hall, David Ferguson 1998: 76).

---

² Por. Siegel 2014: 10. Uwagi co do autentyczności słów Fishera zgłaszał Maury Klein. Zob. Klein 2001: 327.

Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka działań antykryzysowych podjętych przez administrację prezydenta Herberta Hoovera w latach 1929–1932. Ich prezentacja uwzględnia spektrum poglądów na kwestie społeczno-gospodarcze, które Hoover reprezentował jeszcze przed objęciem urzędu prezydenckiego. Wywód został osadzony w kontekście podstawowych wskaźników makroekonomicznych, co ułatwia ocenę skuteczności polityki antykryzysowej prowadzonej przez 31. prezydenta USA.

Biorąc pod uwagę wcześniejsze doświadczenie i listę stanowisk piastowanych przez Hoovera, z trudnością przychodzi wskazanie prezydenta potencjalnie lepiej przygotowanego do zarządzania mocarstwem w okresie załamania gospodarczego. Solidnie wykształcony inżynier górnictwa z dyplomem Uniwersytetu Stanforda zarobił fortunę w sektorze restrukturyzacji kopalń – głównie w Australii i Chinach, gdzie doceniano jego wiedzę w przedmiocie wydajności w przemyśle (Leppore 2020: 372). Jeszcze w czasie Wielkiej Wojny zyskał zasłużone uznanie za kierowanie *Commission for Relief* (Komisja ds. Pomocy) w Belgii. Jako sprawny organizator działań humanitarnych stał również na czele *Food Administration* (Administracji ds. Żywności) oraz *American Relief Administration* (Administracja Pomocy Amerykańskiej), działającej w latach 1919–1923. Był wymieniany wśród czołowych kandydatów do Pokojowej Nagrody Nobla. Zajmował stanowisko sekretarza handlu w administracjach Warrena Hardinga (1921–1923) i Calvina Coolidge'a (1923–1928). Sprawując wpływowy urząd, wpisywał się w probiznesową platformę wyborczą Republikanów, którą Coolidge zwięźle scharakteryzował w jednym z przemówień jeszcze przed objęciem prezydentury: „Człowiek, który buduje fabrykę, buduje świątynię, a człowiek, który w niej pracuje, oddaje jej cześć, i każdemu z nich należy się nie pogarda i potępienie, lecz cześć i chwała” (Pietrusza 2013: 52). Jednocześnie – i to wyróżniało Hoovera – właśnie w świecie biznesu dostrzegał on grupę ludzi obarczonych „szczególną odpowiedzialnością moralną”, bez której „nasz system biznesowy załamałby się w ciągu jednego dnia” (Dumenil 1995: 38).

Pierwsze reakcje

Pierwsze komentarze Hoovera dotyczące załamania na rynku akcji były tonizujące i – w tym sensie – racjonalne. 25 października 1929 r., dzień po „czarnym czwartku”, gdy DJIA stracił 11% na otwarciu, stwierdził: „Kluczowe aktywności gospodarcze kraju, czyli produkcja

i dystrybucja dóbr, są oparte na zdrowych i dobrze prosperujących podstawach” (Doak 2008: 63). Nagły wzrost liczby osób trudniących się niskopłatnymi pracami był dla prezydenta oznaką funkcjonowania mechanizmu rynkowego. Obserwując, że coraz więcej Amerykanów sprzedawało owoce na ulicach większych miast, komentował: „Wiele osób porzuciło swoje dotychczasowe zajęcia, by zająć się znacznie zyskowniejszą sprzedażą jabłek” (Hoover 1952: 195). Do tej, w najlepszym razie, niefortunnej wypowiedzi przez wiele lat nawiązywali Demokraci (*Public Paper of the Presidents of the United States* 1966: 865).

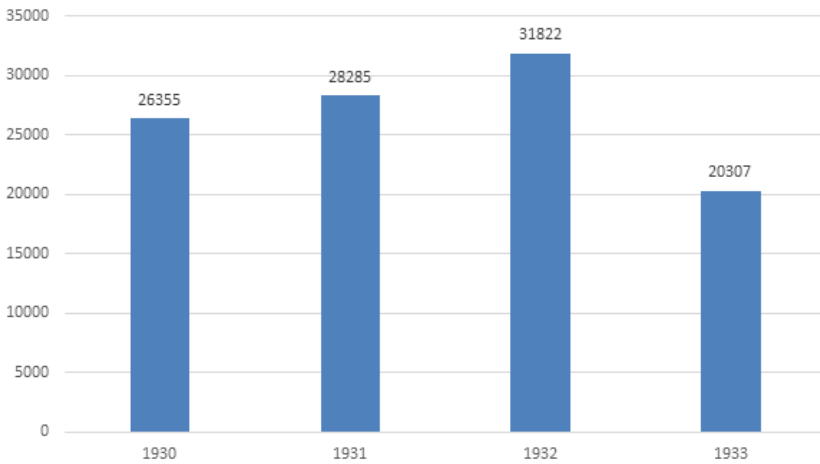
Ci, którzy zaufali zapewnieniom Hoovera i wrócili do giełdowej rozgrywki, tylko powiększali swoje straty, wpadając w pułapkę stopniowego spadku wyceny akcji. Po raz pierwszy od powojennego załamania w 1921 r. pojawiły się wątpliwości co do tego, czy gospodarce pisana jest era długotrwałego wzrostu. Konsumenci i przedsiębiorcy, inaczej niż w okresie *roaring twenties*, zmuszeni zostali do oszczędności i wstrzemięźliwości przy podejmowaniu decyzji ekonomicznych, a zatem także inwestycji prywatnych³. Ograniczenie zakupów związane z rosnącą niepewnością skutkowało spadkiem zamówień, niższą produkcją i, w efekcie, ograniczeniem płac lub – najczęściej – redukcją zatrudnienia. Spadek siły nabywczej ludności przekładał się na kolejną serię cięć w przedsiębiorstwach. W latach 1929–1932 dochody Amerykanów obniżyły się niemal o połowę. Nakładała się na to restrykcyjna polityka monetarna Fed, skutkująca zmniejszeniem podaży pieniądza o 1/3 w latach 1929–1932 (Friedman, Schwartz 1963: 407). Zacieśnienie monetarne, obniżające dochody banków, jedynie pogarszało sytuację w warunkach paniki bankowej, która ogarnęła Stany Zjednoczone. Pomiędzy styczniem 1930 r. a marcem 1933 r. (tj. do ogłoszenia „wakacji bankowych” przez Roosevelta) upadło ich ponad 5500. Dla porównania w latach 1865–1920 w Stanach Zjednoczonych upadło 3108 banków (Bremer 1968: 25). Podstawowym problemem było jednak bezrobocie stanowiące pokłosie masowo upadających firm. W latach 1930–1933 działalność gospodarczą zamknęło ponad 106 tys. przedsiębiorstw (zob. wykres 1).

Pierwszą linią obrony przed skutkami kryzysu przyjętą przez administrację Hoovera były działania na rzecz przywrócenia zaufania do gospodarki, tzn. przekonania Amerykanów, że wydarzenia z jesieni 1929 r. były tymczasową anomalią zasadniczo poprawnie funkcjonującego mechanizmu rynkowego. W orędziu o stanie państwa z 4 grudnia 1929 r. prezydent ocenił, że załamanie na giełdach skutkowało „zmniejszoną

---

³ *Roaring twenties* to spopularyzowane określenie trzeciej dekady XX w. (do wybuchu kryzysu w 1929 r.) kojarzonej z powojenną stabilizacją, wzrostem gospodarczym i rozwojem technologicznym (m.in. popularyzacją motoryzacji). Zob. Leuchtenberg 1993: 185.

konsumpcją dóbr luksusowych (...) przez tych, którzy ponieśli straty, i tymczasową utratą pracy przez wiele osób”. Zdaniem Hoovera Stany Zjednoczone „czerpały z dobrobytu i postępu, ze stałą poprawą metod produkcji i dystrybucji oraz wynikającym z tego wzrostem standardów życia” (*Public Papers of the Presidents of the United States: Herbert Hoover (1929)* 1974: 295). W przemówieniu słowo kryzys (*depression, crisis*) pojawiło się zaledwie trzykrotnie.

Wykres 1. Liczba przedsiębiorstw amerykańskich zlikwidowanych w latach 1930–1933

Chart 1. Number of U.S. companies liquidated in 1930–1933

Źródło: *Survey of Current...* 1932: 10; *Congressional Record: Proceedings and Debates...* 1936: 10060.

Post factum nietrudno oceniać, że bardziej zaklinaniem rzeczywistości aniżeli rzetelną oceną sytuacji były słowa prezydenta wypowiedziane na spotkaniu z przedsiębiorcami 1 maja 1930 r.: „Jestem przekonany, że najgorsze już za nami i dzięki wspólnemu wysiłkowi szybko się odrodzimy” (Hoover 1952: 58)⁴. Nie sposób jednak zaprzeczyć, że za taką retoryką stały pewne racje. Załamanie gospodarcze wynikało w dużej mierze z kryzysu zaufania do gospodarki, a prezydent chciał tę wiarę w mechanizm rynkowy przywrócić. Wielu zaufało zapewnieniom płynącym z Białego Domu. Hoover jawił się Amerykanom jako wiarygodny przywódca na trudne czasy. Wieloletnie doświadczenie zdobyte w piastowaniu urzędu sekretarza handlu w kolejnych administracjach republikańskich w okresie powojennej *prosperity*, renoma milionera i „wielkie-

⁴ Por. Houck 2001: 17–54.

go inżyniera” wydawały się wystarczającą rękojmią profesjonalizmu i kompetencji w sprawach gospodarczych (*Public Papers of the Presidents of the United States: Herbert Hoover (1929)* 1974: 503).

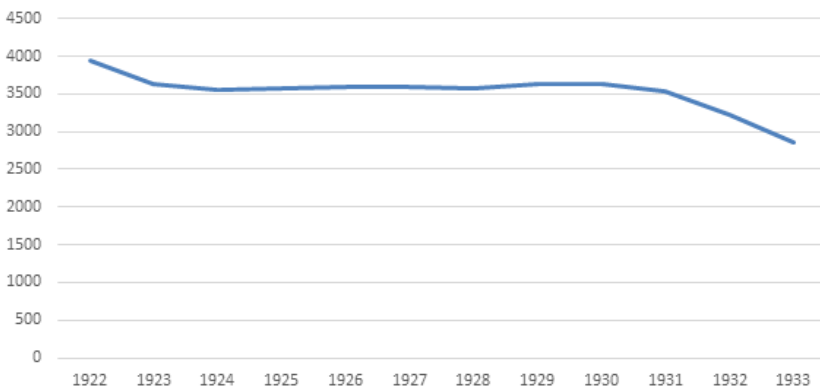
Kryzys a amerykański rynek pracy

Stałym elementem wystąpień Hoovera – a z czasem *sui generis* instrumentem jego polityki antykrzysowej – były apele do społeczeństwa o to, by nie traciło nadziei. Prezydent zwracał się do ludzi biznesu, przekonując, by ci nie zamykali fabryk, utrzymywali dotychczasowy poziom wynagrodzeń i możliwie długo powstrzymywali się od zwolnień. Sugerował retencję większej części zysków w korporacjach (kosztem wypłaty dywidend), co miało być z korzyścią dla zachowania dotychczasowego poziomu siły nabywczej. Było to przekucie w czyn postulatów z książki *American Individualism* wydanej przez Hoovera w 1922 r. Argumentował w niej na rzecz zasadności współpracy z przedsiębiorcami i kierowania ich działalnością na pożądane tory poprzez podnoszenie kwestii etycznych (Hoover 1922: 40; Hoover 1921a: 31). Istotną rolę w tej rozgrywce miała przypaść aparatowi państwowemu. Urzędnicy mieli zachęcać czołowych przedsiębiorców do rezygnacji z „bezlitosnej konkurencji” i angażowania się w „dobrowolną współpracę” poprzez tworzenie stowarzyszeń branżowych, które dzieliłyby się informacjami i promowały praktyki służące wzrostowi wydajności i standaryzacji (Hoover 1922: 11).

Wśród innych proponowanych przez Hoovera rozwiązań znajdowały się także: skrócenie tygodnia pracy, zmniejszenie wymiaru dniówki czy zawieszenie zmian nocnych (Nowaczewska 2009: 181–182). Swoje propozycje uwiarygadniał częstymi zaproszeniami czołowych przedstawicieli biznesu i działaczy związkowych do Białego Domu. Dwie najważniejsze konferencje odbyły się 21 listopada 1929 r. oraz 5 grudnia 1929 r. Rezultatem pierwszej z nich był tzw. rozejm Hoovera, tj. zobowiązanie pracodawców i pracowników do działań na rzecz utrzymania poziomu płac. W spotkaniu listopadowym uczestniczyło 24 liderów związkowych i 12 przedstawicieli pracodawców. Pozytywne przyjęcie postulatów konferencji skutkowało jej powtórzeniem, tym razem na bardziej masową skalę (400 przedstawicieli biznesu), w grudniu 1929 r. (Rose 2010: 844). Aż do jesieni 1931 r. firmy dotrzymywały płacowego zobowiązania. W samym 1930 r. obniżki płac dotyczyły jedynie 75 przedsiębiorstw (Barber 1988: 84–85). Hoover, wbrew krzywdzącym uproszczeniom, nie był wolnorynkowym darwinistą. Argumentując za potrzebą rozmów z pracodawcami i pracownikami, dowodził, że –

z uwagi na nieadekwatność modelu gospodarki przedstawionego przez ekonomię klasyczną – rozwiązanie problemu bezrobocia wymagało „lepszego kontroli nad siłami ekonomicznymi” (Hoover 1921b: 34; Metcalf 1975: 61).

Związkowcy, nie mając wielkiego pola manewru, zgodzili się nie zgłaszać żądań płacowych i nie wszczynać strajków. To ostatnie nie może zaskakiwać, ponieważ wybuch kryzysu negatywnie wpłynął na i tak słabą pozycję negocjacyjną pracowników w przetargach płacowych. Liczba członków związków sukcesywnie spadała od 1922 r. (zob. wykres 2).

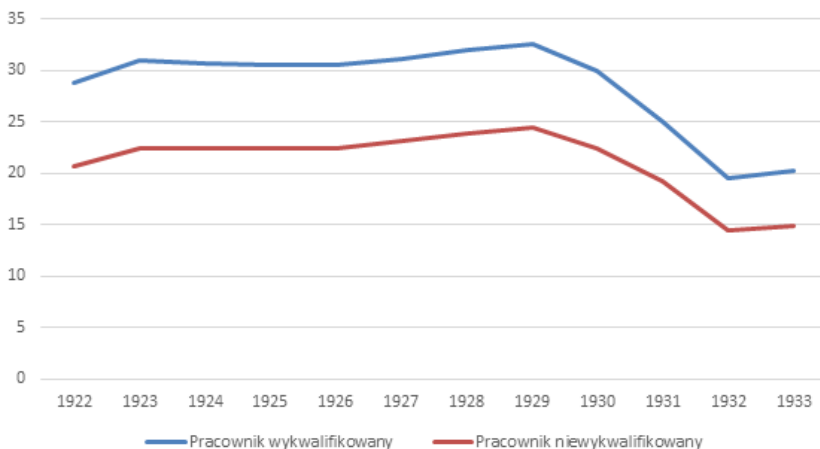
Wykres 2. Liczba członków związków zawodowych (w tys.) w latach 1922–1933

Chart 2. Number of trade union members (in thousands) 1922–1933

Źródło: *Historical Statistics of the United States...* 1976: 177.

Za kadencji Hoovera przyjęto zaledwie jedną istotną propracowniczą ustawę. Ustawa Norrisa-LaGuardii z 23 marca 1932 r. delegalizowała tzw. *yellow dog contracts* (zobowiązanie pracownika składane przed pracodawcą o tym, że nie przystąpi do związku zawodowego), a także zakazywała – co do zasady – wydawania sądom federalnym nakazów ograniczających prawo do strajków, demonstracji, pikiet itp. Wnioskowanie o nakazy (*injunction*) było standardową praktyką antypracowniczą od drugiej połowy XIX w. (Harper 2015: 32). W obliczu tego, że zorganizowana siła robocza nie wywierała istotnego wpływu na podwyżki płac, zyski firm kierowane były na wypłatę dywidend, powiększanie mocy wytwórczych i wzrost wynagrodzeń kadry kierowniczej, a nie uposażenia szeregowych pracowników. Prowadziło to do nierównowagi między konsumpcją i produkcją, skutkując pojawieniem się nadprodukcji. W latach 20. amerykańska produkcja przemysłowa wzrosła o 43%, za czym nie nadążał wzrost wynagrodzeń. Stawki tygodniowych wyna-

grodzień pracowników przemysłu wzrosły w latach 1922–1929 zaledwie o 11,7% dla pracownika wykwalifikowanego i 9,5% dla pracownika niewykwalifikowanego (zob. wykres 3).

Wykres 3. Wynagrodzenia tygodniowe w przemyśle amerykańskim 1922–1930 (w USD)

Chart 3. Weekly wages in U.S. industry 1922–1930 (in USD)

Źródło: *Historical Statistics of the United States...* 1976: 172.

Polityka Hoovera, opierająca nadzieję na poprawę sytuacji w kraju na dobrowolnej współpracy pomiędzy biznesem a pracownikami z jednocześnie umiarkowanym udziałem państwa, była i tak niewątpliwie bardziej wyrafinowana aniżeli rozwiązania rekomendowane przez sekretarza skarbu Andrew Mellona, który doradzał, ażeby: „Zlikwidować siłę roboczą, zlikwidować akcje, zlikwidować rolników, zlikwidować nieruchomości (...) To usunie zgniliznę z systemu. Spadną koszty życia, skończy się życie ponad stan. Ludzie zaczną pracować ciężiej i będą prowadzić się moralnie. Ceny dostosują się, a przedsiębiorczy ludzie zastąpią wraki po ludziach niekompetentnych” (Hoover 1952: 30). We wspomnieniach Hoover krytykował anachroniczne recepty swojego podwładnego, wskazując chociażby na strukturalną zmianę gospodarki amerykańskiej (przewaga zatrudnienia w przemyśle) oraz nieuwzględnianie przez Mellona złożoności zjawiska kryzysu gospodarczego, słabości krajowego systemu bankowego oraz ignorowanie kontekstu międzynarodowego. Pomimo że radykalne propozycje sekretarza skarbu nie doczekały się realizacji, to Hoover zdymisjonował Mellona dopiero w lutym 1932 r. Charakterystyczne jednak, że decyzja ta była uzasadniona konfliktem interesów sekretarza skarbu, posiadającego udziały

w przedsiębiorstwach budujących statki, a nie zasadniczą różnicą poglądów co do prowadzenia polityki antykrzysowej.

Roboty publiczne i zagraniczna polityka handlowa

Pomimo to trudno oceniać działania antykrzysowe administracji Hoovera inaczej niż jako nieadekwatne i nieskuteczne. Charakterystycznie dla swojego *modus operandi* prezydent „apelował i zachęcał” w grudniu 1929 r., aby władze stanowe i lokalne przyspieszyły realizację prac nad projektami infrastrukturalnymi (Lloyd 1972: 156). Roboty publiczne, kojarzone najczęściej z Rooseveltowskim *New Deal*, rozpoczęły się – co prawda – jeszcze w okresie rządów republikańskich (*Emergency Construction Appropriation Act* z 20 grudnia 1930 r.), ale ich skala była stosunkowo skromna⁵. Jak podaje Renata Nowaczewska, „W styczniu 1930 r. 1037 tys. osób znalazło zatrudnienie w federalnym programie pomocowym, z czego 902 tys. poza budownictwem, a 235 tys. w ramach prac konstrukcyjnych” (Nowaczewska 2009: 190). W ciągu roku od wybuchu kryzysu liczba ta wzrosła do 1319 tys. W sumie w latach 1930–1933 wydatkowano na ten cel 2,3 mld dol., czyli ok. 12% wydatków z budżetu federalnego (zob. tabela 1).

Tabela 1. Wydatki na roboty publiczne w budżecie amerykańskim (w mln USD)

Table 1. Public works expenditures in the U.S. budget (in millions of USD)

Rok	Wydatki na roboty publiczne	Wydatki budżetu federalnego	Udział wydatków na roboty publiczne w wydatkach budżetu federalnego (%)
1930	411,8	3994,2	10,3
1931	548,5	4220	13
1932	633,3	5006,6	12,6
1933	712,6	5306,6	13,42

Źródło: Studenski, Kroos 2003: 355, 358.

Podstawowym ograniczeniem – poza wyborem na gruncie ekonomii politycznej dokonany przez Republikanów – była sama szczupłość budżetu federalnego, który stanowił jedynie 4% PNB (Crafts, Fearon 2013: 14). Ostrożność przy podejmowaniu decyzji o uruchomieniu programów publicznych o odpowiedniej skali wynikała zaś z błędnego przekonania Hoovera, że lepsze czasy są „tuż za rogiem” (i dlatego eks-

⁵ O poglądach Hoovera nt. zasadności programu robót publicznych zob.: Barber 1988: 16–21.

pansywna polityka interwencjonizmu miała nie być zasadna). Istotnym czynnikiem ideologicznym, który odegrał rolę przy zachowawczej reakcji administracji republikańskiej na kryzys, była natomiast obawa, że kraj „pograży się w socjalizmie i kolektywizmie”, co *notabene* odpowiadało ówczesnym nastrojom społecznym (Best 1983: 14). Było to również spójne z koncepcją „szorstkiego indywidualizmu”, którą Hoover konsekwentnie klarował w latach prezydentury. Składał się na nią kult wolnej przedsiębiorczości, indywidualnej inicjatywy, samodzielności i niezależności od otoczenia oraz twardych ograniczeń dla działań rządu. W myśl tej logiki pomoc rządowa pozbawiałaby ludzi chęci pomagania sobie samym, ogałając ich z „naturalnej hojności” (Lloyd, Davenport 2013: 7–17). Dlatego też, zdaniem Hoovera, rola rządu powinna ograniczać się do wspierania organizacji dobroczynnych i aktywności gospodarczej ludzi. Swoje *credo* w przedmiocie roli władz federalnych wyłożył na spotkaniu w Indianapolis 15 czerwca 1931 r., gdy pytał retorycznie „Czy powinniśmy porzucić filozofię i wyznanie naszego narodu towarzyszące nam od 150 lat, zwracając się ku wyznaniu obcemu naszemu narodowi? Czy powinniśmy ustanowić zasilek z skarbu federalnego? Czy mamy wprowadzić własność federalną spółek użyteczności publicznej zamiast rygorystycznej ich regulacji? (...) Czy rząd, poza sytuacjami nadzwyczajnymi, powinien angażować się w procesy biznesowe, konkurując ze swoimi obywatelami?” (*Public Papers of the Presidents of the United States: Herbert Hoover (1931)* 1974: 327–328).

Relatywnie niewielkie zaangażowanie państwa w pomoc dla gospodarki pogrążonej w kryzysie przyniosło rozczarowujące rezultaty. Liczba bezrobotnych uporczywie rosła (zob. wykres 4). Oczekiwanego skutku nie przyniosły również działania wobec rolników, czyli głównie zwiększenie skupu nadwyżek produktów rolnych. Od 1922 r. stałym elementem kryzysowego pejzażu amerykańskiego rolnictwa była nadprodukcja, a w niektórych latach wręcz klęska urodzaju (i to pomimo suszy na Środkowym i Południowym Zachodzie w 1930 r.). Eksport do Europy, który wydawał się naturalnym rozwiązaniem, był paraliżowany przez zaporowe taryfy państw Starego Kontynentu przyjęte w odwecie za restrykcyjną ustawę celną Hawleya-Smoota z 17 czerwca 1930 r., która rewidowała zapisy ustawy Fordenya-McCumbera z 22 września 1922 r. i była ewidentnym błędem z punktu widzenia polityki gospodarczej. Stawki celne przyjęte w ustawie Hawleya-Smoota (*U.S. Tariff Act of 1930*) przekraczały poziomy z ustawy Fordenya-McCumbera (*U.S. Tariff Act of 1922*) przeciętnie o 18%, co czyniło je najwyższymi w historii Stanów Zjednoczonych w XX w. (Piątek 2012: 78). Zmiany dotyczyły 1135 grup towarów, z czego stawki wzrosły dla 890. Dla samych produktów

rolnych taryfa rosła średnio z 19,86% w 1922 r. do 33,62% w 1930 r. (zob. tabela 2).

Tabela 2. Średnie stawki celne (w proc.) w 1922 r. (ustawa Fordenya-McCumbera) i 1930 r. (ustawa Hawleya-Smoota)

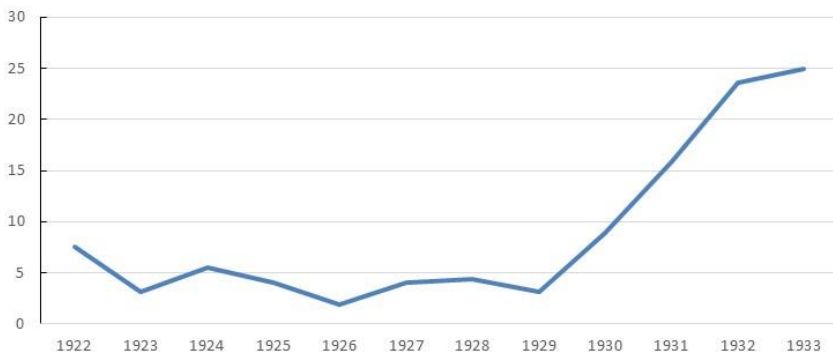
Table 2. Average tariff rates (in percent) in 1922 (Fordeny-McCumber Act) and 1930 (Hawley-Smoot Act)

Grupa produktów	Stawka celna z 1922 r.	Stawka celna z 1930 r.
Chemikalia, oleje, farby	29,22	31,4
Ceramika, szkło	45,62	53,62
Metale	33,71	35,01
Drewno	7,97	10,49
Cukier, melasa	67,85	77,21
Tytoń, papierosy	63,09	64,78
Produkty rolne	19,86	33,62
Alkohole	36,48	47,44
Produkty bawełniane	40,27	46,42
Wełna i produkty wełniane	49,54	59,83

Źródło: Taussig 1930: 17.

Przyjęcie tego protekcyjnego rozwiązania nastąpiło przy sprzeciwie plantatorów z Południa, a także większości ekonomistów (m.in. I. Fishera, W.C. Mitchella), ale z poparciem centrali związkowej AFL (Frieden, Lake 2000: 444). Nowa taryfa skutkowała wzrostem cen surowców importowanych, co przekładało się na wyższe ceny artykułów konsumpcyjnych w Stanach Zjednoczonych. O ile w 1929 r. wartość amerykańskiego eksportu wynosiła 7 mld dol., o tyle trzy lata później było to jedynie 2,5 mld dol. W przypadku importu spadek był równie spektakularny: z 5,9 mld. dol. do zaledwie 2 mld dol. dla analogicznego okresu (Crafts, Fearon 2013: 13). Inną konsekwencją wprowadzenia taryfy było również sparaliżowanie możliwości pozyskiwania dewiz przez kraje, na których ciążył obowiązek spłaty zobowiązań reparacyjnych. Problem ten nabrzmiał w 1931 r. i skutkował wprowadzeniem tzw. moratorium Hoovera (Kindleberger 1973: 194). Bezpośrednim czynnikiem mającym wpływ na jego ogłoszenie było bankructwo *Viennese Kreditanstalt* i groźba rozlania kryzysu bankowego na kraje regionu. W propozycji z 20 czerwca 1931 r. amerykański prezydent zgodził się na zawieszenie spłaty długów (wraz z odsetkami) państw ententy wobec Stanów Zjednoczonych na okres 12 miesięcy. Gotowość odroczenia zadłużenia, obwarowana była jednak warunkiem zawieszenia spłat reparacji i innych długów międzynarodowych. Roczne moratorium było – w ocenie Hoovera – gestem dobrej woli mającym wpłynąć na wzrost zaufania w stosunkach międzynarodowych i przyczynić się do odbudo-

wy gospodarczej świata (Matera 2003: 147). Mimo że nie odniosło ono zakładanego efektu, to wprowadzało ładunek pozytywnej zmiany w dotychczasowej izolacjonistycznej polityce Waszyngtonu wobec krajów Starego Kontynentu. Było ono również politycznie kosztowne dla samego Hoovera, gdyż oznaczało potwierdzenie *iunctim* pomiędzy reparacjami i długami wojennymi, dotąd konsekwentnie negowanego przez amerykańską klasę polityczną. W wymiarze ekonomicznym koszt netto zawieszania spłat zobowiązań był największy właśnie dla Waszyngtonu. Jak podaje Adam Tooze, moratorium oznaczało dla Stanów Zjednoczonych stratę netto w wysokości 53,6 mln funtów i odpowiednio: 16,1 mln funtów dla Francji i 9,7 mln funtów dla Wielkiej Brytanii (Tooze 2019: 488).

Wykres 4. Bezrobotni jako odsetek zasobu siły roboczej 1922–1933

Chart 4. Unemployed as a percentage of the labor force 1922–1933

Źródło: Lebergott 1957: 215.

Spółeczne i makroekonomiczne skutki kryzysu gospodarczego w latach 1930–1932

Zapaść gospodarcza, której doświadczyły Stany Zjednoczone, przekładała się na erozję poparcia dla partii rządzącej. Już w listopadzie 1930 r. Demokraci odnieśli przekonujące zwycięstwo w wyborach do Kongresu, odzyskując większość w Izbie Reprezentantów utraconą w 1916 r. Dzięki koalicji z agrarystami z Zachodu mogli także liczyć na kontrolę Senatu. To właśnie presja Kapitolu zmusiła Hoovera do powołania *Reconstruction Finance Corporation* (Korporacji ds. Rekonstrukcji Finansów, RFC), której zadaniem było udzielanie pożyczek bankom, towarzystwom ubezpieczeniowym, budowlanym i liniom kolejowym. Kapitał założycielski Korporacji wynosił 500 mln dol. Dodatkowe środki mogły być pozyskiwane poprzez emisję bonów skarbowych. Powstanie RFC

było pierwszym istotnym odejściem od ortodoksji zakładającej dobrovolność współpracy władz federalnych z biznesem. Ewolucja ta zajęła Hooverowi bardzo dużo czasu.

Do końca kadencji Hoovera RFC zaaprobowała pożyczki na kwotę 2,9 mld dol. (z czego najwięcej, 669 mln, dla banków) (Kowalik 2012: 133). Ustawa o pomocy nadzwyczajnej (*Emergency Relief and Construction Act*) z 21 lipca 1932 r. autoryzowała RFC do udzielenia kolejnych 300 mln dol. pożyczek pomocowych, tym razem dla stanów, oraz dodatkowe 322 mln dol. na federalne i stanowe roboty publiczne. Mimo że RFC stała się przedmiotem ataku ze strony Demokratów (w tym samego Roosevelta w trakcie kampanii wyborczej w 1932 r.), to mechanizm jej działania był z powodzeniem wykorzystywany w okresie *New Deal* w ramach *Public Works Administration* (Jeansome 2012: 238). Co symptomatyczne, brakowało bezpośredniej pomocy finansowej dla osób fizycznych. Od połowy 1931 r. zaniechano skupu nadwyżek produkcji rolnej, co skutkowało spadkami cen płodów rolnych (za funt bawełny płacono w 1929 r. 17 centów, podczas gdy w 1932 r. zaledwie 5 centów). Konsekwencją kurczących się dochodów były masowe bankructwa: prawie milion zadłużonych farm stało się własnością wierzycieli (głównie banków) w latach 1930–1934, co stało się kanwą powieści *Grona gniewu* Johna Steinbecka.

Część z bankrutujących rolników, nie godząc się z orzeczeniami sądów, uciekała się do linczu na sędziach i spontanicznych protestów, tzw. *grassroots protests* (Shlaes 2007: 370). Najbardziej znane i bojowo nastawione *Farmers` Holiday Association* oprócz postulatu ograniczenia dostarczania plonów na rynek (co było nieopłacalne) zainicjowało spektakularne akcje blokowania dróg czy wysypywania zboża do rowów (McNicol Stock 1996: 82). Znacznie bardziej brutalny obrót przybrały sprawy w zagłębiu górniczym w hrabstwie Harlan w stanie Kentucky. W związku ze spadkiem wydobywania tamtejsze kopalnie drastycznie obniżały wynagrodzenia, skazując górników na życie na granicy ubóstwa. Ci zaczęli blokować tory kolejowe, utrzymując, że wydobyty węgiel pozostaje ich własnością aż do uzyskania godziwej płacy. W spór zaangażował się Związek Górników Amerykańskich (*United Mine Workers of America*, UMWA), zyskując początkowo wielu nowych członków. W odpowiedzi władze kopalni nie tylko zwolniły górników zaangażowanych w protesty, ale także zmusiły ich, wraz z rodzinami, do natychmiastowego opuszczenia mieszkań robotniczych. 5 maja 1931 r. akcja protestacyjna górników przerodziła się w brutalne starcia z *Kentucky National Guard*, w których zginęły cztery osoby. O lokalnym konflikcie usłyszało wielu Amerykanów, co rozpoczęło dyskusję na temat prawa do

zrzeszania się w związki zawodowe (Taylor 1990: 87). Protest w Harlan nie powiódł się. Jeszcze w czerwcu 1931 r. górnicy wrócili do pracy, nie uzyskując żadnych ustępstw. Część rozczarowanych strajkujących, tracąc wiarę w skuteczność działań, porzuciła UMWA na rzecz radykalnego Krajowego Komunistycznego Związku Górników (*Communist National Miners Union*). Nie zyskał on jednak masowego poparcia z uwagi na ostentacyjnie antypaństwowy i antyreligijny charakter.

Równie dramatyczny przebieg miały wydarzenia z wiosny 1932 r., gdy bezrobotni weterani Wielkiej Wojny w sile 15 tys. zorganizowali marsz na Waszyngton (*Bonus Expeditionary Force*), domagając się wypłaty dodatku (*bonus*) dla uczestników działań wojennych (łącznie ok. 4 mln uprawnionych) uchwalonego przez Kongres jeszcze w 1924 r. Oryginalnie przyjęte rozwiązanie zakładało wypłatę świadczenia (ubezpieczenia na dożycie) w 1945 r. lub wcześniej – na rzecz spadkobierców – w przypadku śmierci weterana. W dobie kryzysu gospodarczego Kongres zgodził się w 1931 r. (pomimo weta Hoovera) na udzielenie świadczenia w formie pożyczki w wysokości do 50% kwoty ubezpieczenia (Tindall, Shi 2002: 1024). Propozycja wypłaty gotówkowej, pomimo zgody Izby Reprezentantów, przepadła w Senacie, co spowodowało powrót większości weteranów do domów. Pozostali pikietujący rozbili obozowe miasteczko (tzw. *Hooverville*), co zadało Hooverowi znaczne straty wizerunkowe. Prezydent oferował weteranom pokrycie kosztów podróży powrotnej do domostw. Gdy to nie okazało się skuteczną zachętą dla protestujących, inspirowany przez sekretarza wojny Jamesa W. Gooda, wybrał siłowe rozwiązanie protestu. Żołnierze dowodzeni przez gen. Douglasa MacArthura przepędzili weteranów wraz z ich rodzinami, paląc na końcu obozowisko (Dickson, Allen 2020: 131–157). W zamieszkach rannych zostało 55 weteranów, zaś 135 aresztowano. Uzasadniając zastosowanie tak brutalnego rozwiązania, administracja utrzymywała, że część uczestników wydarzeń planowała zająć budynek Kapitolu i dać sygnał do rewolucji komunistycznej w innych częściach kraju (Hoover 1952: 226).

Spadek amerykańskiego PKB przypadający na lata 1929–1933 wyniósł prawie 27%. W samym 1933 r. bezrobocie osiągnęło poziom 24,5%, co w wielkościach bezwzględnych przekładało się na 12,8 mln osób bez pracy w 1933 r. (przy 4,3 mln w 1930 r., 8 mln w 1931 r. oraz 12 mln w 1932 r.) (Lebergott 1957: 215). Przy stopie bezrobocia 6,5% w 1930 r. odsetek bezrobotnych sięgał 7,1% wśród mężczyzn i 4,7% wśród kobiet (Milkman, Milkman 1976: 77). Z uwagi na wysoki udział zatrudnienia kobiet w nisko płatnych zawodach statystycznie traciły one prace rzadziej niż mężczyźni, nierzadko przejmując rolę żywiciela rodziny. Odsetek mężatek, które pracowały zarobkowo, wzrósł z 29,5% do

ponad 35,5% i to pomimo braku społecznej akceptacji dla takich działań. Aż 26 stanów przyjęło regulacje zakazujące zatrudniania zamężnych kobiet. Podnoszono argument, że kobieta nie powinna „kraść” pracy mężczyźnie, mającemu na utrzymaniu rodzinę (Coontz 2000: 168).

W 1930 r. około 70 mln Amerykanów (na ogólną liczbę ok. 123 mln) miało dochody poniżej 2 tys. dol. rocznie, co stanowiło sumę pozwalającą na zaspokojenie co najwyżej podstawowych potrzeb. Jednocześnie aż 40 mln utrzymywało się za mniej niż 1200 dol. rocznie, czyli na granicy nędzy (Paterson 2003: 27, 40). Skala obniżek podatkowych (o 1 pkt proc. dla dochodów osobistych pomiędzy 4 a 8 tys. dol. i podatku korporacyjnego z 12% do 11%) przyjętych w 1929 r. była niewystarczająca dla pobudzenia konsumpcji i inwestycji (Zaremba 2016: 476). Co więcej, pomimo załamania gospodarki amerykańskiej aż do 1931 r. Hoover nie rezygnował z wspierania polityki zrównoważonego budżetu federalnego, co wiązało się ze wzrostem podatków i redukcjami wydatków publicznych. Podejście to spotkało się z powszechnym uznaniem amerykańskiej klasy politycznej, dla której deficyt budżetowy był nadal niedopuszczalną aberracją ekonomiczną.

Tabela 3. Saldo budżetu federalnego USA w latach 1929–1933

Table 3. Balance of the US federal budget 1929–1933

Rok	1929	1930	1931	1932	1933
Saldo	734	738	-462	-2735	-2602
Nadwyżka/deficyt (%)	0,7	0,8	-0,6	-4,7	-4,6

Źródło: *Budget of the United States...* 1998: 19.

Pokłosiem takiego podejścia był *Revenue Act of 1932*, który wprowadził najwyższy przyrost stawek podatkowych w Stanach Zjednoczonych w czasach pokoju i stanowił modelowy przykład zwalczania kryzysu z zastosowaniem metod polityki deflacyjnej, czyli instrumentarium charakterystycznego dla wielu krajów zmagających się z kryzysem (Majcher-Ociesa 2019: 159). Oznaczało to wzrost stawki podatkowej z 1,5% do 5% dla pierwszego i z 4% do 8% dla drugiego progu dochodowego. Ustawa wprowadzała jednoprocenowy podatek wyrównawczy (*surtax*) na dochody do 6 tys. dol. i aż 55-procentowy na dochody powyżej 1 mln dol. Obniżała także ulgę w podatku od spadków ze 100 tys. do 50 tys. dol. Nieznacznie jedynie wzrosły natomiast obciążenia przedsiębiorstw: podatek płacony przez firmy podniesiono z 12% do 13,75% (Kowalik 2012: 132). Pomimo zatem 40-procentowego spadku realnych wynagrodzeń w gospodarce w latach 1929–1932 administracja prezydencka skutecznie przeforsowała, by jeszcze głębiej sięgnąć do kieszeni podatników.

Podsumowanie

Okres prezydentury Hoovera wiązał się z masowym bezrobociem, wzrostem opodatkowania i spadkiem dochodów realnych. Był czasem protestów skutecznie zmniejszających poparcie dla prezydenta. W rezultacie kampania prezydencka w 1932 r. była w jego wykonaniu wybitnie defensywna i sprowadzała się do odpięcia dwóch zarzutów: „Hoover spowodował kryzys” oraz „Hoover nie zrobił nic, by przeciwdziałać skutkom recesji” (Carcasson 1998: 360). Oskarżenia te były w dużej mierze demagogiczne, ale – w wymiarze politycznym – niezwykle skuteczne (Parafianowicz 1993: 117; Parafianowicz 1995: 92). Symbolicznym podsumowaniem niemocy republikańskiej administracji był w szczególności *Bonus Army March* w ostatnich miesiącach sprawowania urzędu przez Hoovera. Przysłuchując się radiowym relacjom z Waszyngtonu, Franklin D. Roosevelt, wtedy gubernator stanu Nowy Jork, trafnie przewidywał w rozmowie z doradcą Feliksem Frankfurterem: „dzięki temu mnie wybiorą” (Hiltzik 2011: 6). 2 lipca 1932 r., odbierając nominację na konwencji Demokratów, wypowiedział słowa: „przyrzekam wam, przyrzekam sobie, że w Ameryce nastanie nowy ład”. Fraza ta towarzyszyła administracji demokratycznej aż do zaangażowania Waszyngtonu w II wojnę światową (Olson, Gumpert 2017: 112).

Administracja Hoovera zbyt długo traktowała zapaść gospodarki jako typowe zaburzenie cyklu koniunkturalnego, które dotknie w największym stopniu jedynie wielkich graczy giełdowych. Scenariusz z początku lat 20., gdy po krótkim i mocnym załamaniu gospodarczym nadeszły lata boomu, tym razem się nie powtórzył. Pozytywnie ocenić należy działania na rzecz odbudowy zaufania do rynków i systemu gospodarczego jako takiego. Apele, powoływanie komitetów, spotkania z aktorami rynku pracy okazały się jednak niewystarczające i nie szły już niestety za nimi kolejne, bardziej zdecydowane i nieszablonowe przedsięwzięcia. Podjęte działania były adekwatne do rozmiarów kryzysów, których Stany Zjednoczone doświadczały w XIX w. czy nawet w latach 1903 i 1920–1921, ale nie katastrofy ekonomicznej zapoczątkowanej w 1929 r. Odważnym ruchem była próba wyjścia z klinczu na gruncie wymiany międzynarodowej poprzez ogłoszenie moratorium w 1931 r. Błędem było nieproporcjonalnie duże przerzucenie odpowiedzialności za walkę z zapaścią gospodarczą na władze stanowe i organizacje charytatywne. Pasywność, tak nieadekwatna, biorąc pod uwagę rozmiar zapaści gospodarczej, była tłumaczona wielorako: rzekomą krótkotrwałością krachu giełdowego, imperatywem ograniczonej ingerencji rządu federalnego w system społeczno-gospodarczy kraju, a także zewnętrznymi źródłami

kryzysu, na które Waszyngton miał nie mieć wpływu. Polityka antykryzysowa Hoovera pozostawała, co do zasady, wierna ortodoksji ekonomicznej i – jako taka – zbliżona w celach i instrumentach do działań prowadzonych przez większość krajów europejskich. Nadzwyczajny rozmiar załamania gospodarczego wymagał natomiast bardziej zdecydowanych rozwiązań, wykraczających poza instrumentarium ekonomii głównego nurtu.

Literatura

- Barber W.J., 1988, *From New Era to New Deal: Herbert Hoover, the Economists, and American Economic Policy, 1921–1933 (Historical Perspectives on Modern Economics)*, Cambridge.
- Best F.D., 1983, *Herbert Hoover, the Postpresidential Years, 1933–1964*, vol. 1: 1933–1945, Washington.
- Bremer C.D., 1968, *American Bank Failures*, New York.
- Budget of the United States Government. Historical Tables*, 1998, Washington.
- Burton M., Brown B., 2009, *The Financial System and the Economy*, New York.
- Carcasson M., 1998, *Herbert Hoover and the Presidential Campaign of 1932: The Failure of Apologia*, „Presidential Studies Quarterly”, vol. 28, no. 2.
- Congressional Record: Proceedings and Debates of the Second Session of the Seventy-Fourth Congress, vol 80 – Part 10, June 19, 1936 to June 20, 1936*, United States Government Printing Office, 1936, Washington.
- Coontz S., 2000, *The Way We Never Were: American Families And The Nostalgia Trap*, New York.
- Crafts N., Fearon P., 2013, *The Great Depression of the 1930s. Lessons for Today*, Oxford.
- Dickson P., Allen T.B., 2020, *The Bonus Army. An American Epic*, New York.
- Doak R.S., 2008, *Snapshots in History. Black Tuesday. Prelude to the Great Depression*, Minneapolis.
- Dumenil L., 1995, *The Modern Temper: American Culture and Society in the 1920s*, New York.
- Frieden J.A., Lake D.A., 2000, *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*, London and New York.
- Friedman M., Schwartz A.J., 1963, *A Monetary History of the United States 1867–1960*, Princeton.
- Hall T.E., David Ferguson J., 1998, *The Great Depression. An International Disaster of Perverse Economic Policies*, Michigan.
- Harper M.C., Estreicher S., Griffith K., 2015, *Labor Law. Cases, Materials, and Problems*, New York.
- Hiltzik M., 2011, *The New Deal: A Modern History*, New York.
- Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, 1976, Washington.
- Hoover H., 1921a, *A Plea for Cooperation*, „American Federationist” XXVIII (January).
- Hoover H., 1921b, *Address to President's Conference on Unemployment [w:] Report on the President's Conference on Unemployment*, Washington.
- Hoover H., 1922, *American Individualism*, New York.
- Hoover H., 1952, *The Memoirs of Herbert Hoover: The Great Depression, 1929–1941*, New York.

- Houck D.W., 2001, *Rhetoric As Currency: Hoover, Roosevelt and the Great Depression*, Washington.
- Jeanson G., 2012, *The Life of Herbert Hoover. Fighting Quaker, 1928–1933*, New York.
- Kindleberger Ch., 1973, *The World in Depression 1929–1939*, Berkeley and Los Angeles.
- Klein M., 2001, *The Stock Market Crash of 1929. A Review Article*, „The Business History Review”, vol. 75, no. 2 (Summer).
- Kowalik P., 2012, *Rozwój federalnego systemu finansów publicznych Stanów Zjednoczonych do 1945 r.*, Warszawa.
- Lebergott S., 1957, *Annual Estimates of Unemployment in the United States, 1900–1954* [w:] *The Measurement and Behavior of Unemployment*, NBER.
- Leppore J., 2020, *My, naród. Nowa historia Stanów Zjednoczonych*, Poznań.
- Leuchtenberg W.E., 1993, *The Perils of Prosperity 1914–1932*, Chicago and London.
- Lloyd C., 1972, *Aggressive Introvert; a Study of Herbert Hoover and Public Relations Management, 1912–1932*, Columbus.
- Lloyd G., Davenport D., 2013, *The New Deal & Modern American Conservatism. A Defining Rivalry*, Washington.
- Majcher-Ociesa E., 2019, *Interwencjonizm państwowy w przemyśle Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1930–1939*, Kielce.
- Matera P., 2003, *Francuskie zastrzeżenia wobec „moratorium Hoovera” z 20 czerwca 1931 r.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, nr 76.
- McNicol Stock C., 1996, *Rural Radicals. Righteous rage in the American Grain*, Ithaca and London.
- Metcalf E.B., 1975, *Secretary Hoover and the Emergence of Macroeconomic Management*, „The Business History Review”, vol. 49, no. 1 (Spring).
- Milkman R., Milkman R., 1976, *Women's Work and Economic Crisis: Some Lessons of the Great Depression*, „Review of Radical Political Economics”, vol. 8.
- Nowaczewska R., 2009, *Dobroczytna Ameryka. Walka ze skutkami Wielkiego Kryzysu w latach 1929–1937*, Warszawa.
- Olson J.S., Gumpert M., 2017, *The Great Depression and the New Deal. Key Themes and Documents*, Santa Barbara.
- Parafianowicz H., 1993, *Zapomniany prezydent. Biografia polityczna Herberta Clarka Hoovera*, Białystok.
- Parafianowicz H., 1995, *Herbert Clark Hoover: próba nowej interpretacji jego prezydentury*, „Studia Podlaskie”, t. V.
- Paterson J.T., 2003, *America's Struggle against Poverty in the Twentieth Century*, Cambridge.
- Pietrusza D., 2013, *Calvin Coolidge: A Documentary Biography*, Church&Reid Books.
- Piątek J., 2012, *Stanowisko rządu brytyjskiego wobec spłaty długu wojennego Stanom Zjednoczonym 20 czerwca 1931 r. – 15 grudnia 1932 r.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, vol. 89.
- Public Papers of the Presidents of the United States: Herbert Hoover (1929)*, 1974, United States Government Printing Office, Washington.
- Public Papers of the Presidents of the United States: Harry S. Truman (1952–1953)*, 1966, United States Government Printing Office, Washington.
- Rose, J.D., 2010, *Hoover's Truce: Wage Rigidity in the Onset of the Great Depression*, „The Journal of Economic History”, vol 70, no. 4.

- Shlaes A., 2007, *The Forgotten Man: A New History of the Great Depression*, Pymble.
- Siegel J.J., 2014, *Stocks for the Long Run. The Definitive Guide to Financial Market Returns & Long-Term Investment Strategies*, New York.
- Studenski P., Kroos H.E., 2003, *Financial History of the United States*, Washington.
- Survey of Current Business, January 1932*, United States Department of Commerce. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, Washington.
- Taussig F.W., 1930, *The Tariff Act of 1930*, „The Quarterly Journal of Economics”, vol. 45, no. 1.
- Taylor P.F., 1990, *Bloody Harlan: The United Mine Workers of America in Harlan County, Kentucky, 1931–1941*, Lanham.
- Tindall G.B., Shi D.E., 2002, *Historia Stanów Zjednoczonych*, Warszawa.
- Tooze A., 2019, *U progu Wielkiego Kryzysu. Wielka Wojna i przebudowa światowego porządku 1916–1931*, Oświęcim.
- Whyte K., 2017, *Hoover: An Extraordinary Life in Extraordinary Times*, New York.
- Zaremba P., 2016, *Demokracja od prosperity do kryzysu. Ameryka Hardinga, Coolidge'a i Hoovera*, Warszawa.

Anti-crisis policy of the Herbert Hoover administration from 1929 to 1932

Abstract

The unprecedented unemployment rate in 1932, reaching almost 24%, entitled the 31st US president, Herbert Hoover, to take extraordinary measures with economic policy instruments. This article presents a catalogue of activities undertaken by the Republican administration in 1929–1932, intended to restore the economy to economic growth. Based on the President's memoirs and public speeches, his views on economics and his economic philosophy are defined. The extent to which they influenced the anti-crisis measures taken during the first phase is shown. The central part of the text focuses on specific political decisions: the wage maintenance policy, the consensus between employers and employees, and the public works program. The evolution of Hoover's views is shown, moving from an approach that rejects the need to interfere with the market mechanism towards systematically greater regulation of the economy (the establishment of the Reconstruction Financial Corporation and the adoption of the Emergency Assistance Act). The argument is accompanied by a presentation of key macroeconomic data which makes it possible to assess the effectiveness (or lack thereof) of Hoover's anti-crisis policies. This article considers their reception in American society. To this end, the Harlan miners' protest, the building of barracks and housing estates for the unemployed (*hooversvilles*), and the veterans' march in 1932 were described. The personification of economic collapse and Hoover's poor communication policy resulted in a disastrous result in the November elections. He himself went down in history as a "crisis", "passive" and "inept" president. In particular, this narrative was propagated by supporters of the Democratic Party, discounting the political benefits of pitting Hoover against Roosevelt. This is even though the administration of F.D. Roosevelt continued numerous programs initiated by the Republicans, and only after World War II did the US emerge from the crisis.

Key words: Great depression, Hoover, unemployment, recession, public works

Janusz Kaliński¹

Pierwszy kryzys gospodarki centralnie kierowanej w Polsce (1953–1956)

Streszczenie

W gospodarce centralnie kierowanej, wbrew założeniom doktrynalnym i mimo szeroko rozbudowanego systemu planowania, powszechne były silne wahania wzrostu gospodarczego oraz charakterystyczna dla każdego kryzysu gospodarczego głęboka nierównowaga makroekonomiczna. Konsekwencjami tego były jaskrawo niskie zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych ludności, zaniedbania w zakresie infrastruktury gospodarczej i społecznej oraz rosnący dystans w stosunku do krajów rozwiniętych o gospodarce rynkowej. W Polsce zjawiska te z całą siłą ujawniły się w latach 1953–1956 jako skutek podjęcia forsownej industrializacji powiązanej z rozbudową przemysłu zbrojeniowego i socjalizacją rolnictwa. Mimo wzrostu produkcji przemysłowej, głównie dóbr inwestycyjnych, nastąpiło załamanie równowagi rynkowej i gwałtowne pogorszenie sytuacji bytowej ludności. Niezbędne okazało się wprowadzenie reglamentacji konsumpcji i podniesienie administracyjnie kształtowanych cen żywności. Kryzys połowy lat 50. zapoczątkował trwający przez cały okres Polski Ludowej specyficzny cykl społeczno-ekonomiczny, który cechowały powtarzające się gwałtowne wystąpienia społeczne. Ich kumulacja w latach 80. doprowadziła do upadku narzuconego Polsce ustroju i patologicznej gospodarki.

Słowa kluczowe: Polska Ludowa, gospodarka centralnie kierowana, polityka gospodarcza, sytuacja gospodarcza, warunki bytowe ludności

Wstęp

Kłeskę gospodarki centralnie kierowanej w Europie zazwyczaj wiąże się z kryzysem w latach 80. XX w. Jego przejawy, takie jak spadek produkcji, rosnące bezrobocie i pauperyzacja społeczeństwa, nawiązy-

---

¹ Prof. dr hab. Janusz Kaliński, prof. em. Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, al. Niepodległości 162, 02-554 Warszawa, e-mail: jkalins@sgh.waw.pl, nr ORCID: 0000-0001-9046-3882.

wały do zjawisk okresowo występujących w gospodarce rynkowej. Korzenie kryzysu nie wynikały jednak z cykliczności wzrostu, a tkwiły w cechach systemu ekonomicznego i w doktrynalnie uwarunkowanej polityce gospodarczej (Kacprzyński 1991: 9 i n.; Kaliński 2021: 3–23). Ze specyficznym dla gospodarki centralnie kierowanej kryzysem spotykamy się już w latach 30. XX w. w Związku Radzieckim, kiedy podjęto realizację tzw. socjalistycznej industrializacji i kolektywizacji rolnictwa. W krótkim czasie wystąpiły tam drastyczne dysproporcje w gospodarce i dramatyczne pogorszenie warunków bytowych większości społeczeństwa. Paradoksalnie wydarzyło się to w warunkach dynamicznego wzrostu produkcji przemysłowej, wahań produkcji rolnej i stałego wzrostu dochodu narodowego. Specyfikę problemów społeczno-ekonomicznych „pierwszego państwa socjalistycznego” uwidaczniały przejawy równoległe występującego światowego kryzysu gospodarczego (Kaliński 2004: 140 i n.; Morawski 2021: 226).

Doświadczenia radzieckie z lat 30. i następnych dekad XX w. oraz krajów satelickich po 1950 r. wyraźnie wskazywały, że mimo szeroko rozbudowanego systemu planowania i centralnego zarządzania powszechne były silne wahania wzrostu gospodarczego, spadała produkcja ważnych dla społeczeństwa grup towarowych oraz narastały dysproporcje gałęziowe i regionalne. Ujawniała się charakterystyczna dla każdego kryzysu gospodarczego głęboka nierównowaga makroekonomiczna. Konsekwencją było jaskrawo niskie zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych ludności, a ponadto zaniedbania w zakresie infrastruktury gospodarczej i społecznej oraz rosnący dystans w stosunku do krajów rozwiniętych o gospodarce rynkowej. Problemy te dość wcześnie przedstawił w swoich pracach wybitny ekonomista węgierski János Kornai, a w Polsce Janusz Beksiak i Urszula Libura [Grzełowska] (Beksiak, Libura 1972: 322 s.; Kornai 1985: 822 s.; Szelegieniec 2015: 192 i n.).

W Polsce Ludowej do 1978 r. dochód narodowy systematycznie wzrastał, wyraźnie przyspieszając w latach 70., a jego źródłem były ogromne nakłady inwestycyjne i rosnące zatrudnienie. Stałemu podnoszeniu produkcji, głównie przemysłowej, nie towarzyszyła poprawa efektywności ekonomicznej, szczególnie w zakresie produktywności środków trwałych, wykorzystania nominalnego czasu pracy i zwiększania wydajności pracy. W rezultacie pojawiały się okresowe perturbacje gospodarcze, dysproporcje międzygałęziowe i odcinkowe załamania produkcji, szczególnie negatywnie odbijając się na warunkach bytowych ludności. Nierównowaga makroekonomiczna była powodem cyklicznych wybuchów społecznych określanymi mianem „polskich miesięcy” (czerwca 1956 r., grudnia 1970 r., czerwca 1976 r., sierpnia 1980 r.

i 1988 r.) (Kaliński 2012: 118). Specyficzne dla gospodarki centralnie kierowanej kryzysy społeczno-ekonomiczne komunistyczne władze państwowe zazwyczaj traktowały jako „przejściowe trudności”, możliwe do pokonania w ramach istniejącego systemu przez wycinkowe zmiany w strukturach planowania i zarządzania oraz ograniczoną korektę polityki ekonomicznej (*XX lat...* 1964: 253).

1. Kryzys w toku forsownej industrializacji i socjalizacji rolnictwa

Pierwsze wyraźne objawy kryzysu społeczno-gospodarczego pojawiły się w toku realizacji napiętych zadań planu sześcioletniego (1950–1955), dla którego wzorcem były radzieckie pięciolatki. Przewidywano, że rezultatem wielkich nakładów inwestycyjnych i przemian własnościowych w rolnictwie będzie dynamiczny przyrost produkcji przemysłowej i rolnej, poprawa warunków bytowych ludności oraz wzmocnienie potencjału zbrojeniowego państwa. W planie uchwalonym przez sejm w lipcu 1950 r. wzrost produkcji przemysłowej ustalono na 158% w stosunku do 1949 r., a rolnej na 50%, co miało zagwarantować 112-procentowy wzrost dochodu narodowego w latach 1950–1955. Wzrost niezdefiniowanej stopy życiowej ludności określono na 50–60% (DzU 1950: 37/344).

Ambitne założenia planu sześcioletniego zostały zasadniczo rozszerzone w 1951 r. w związku z wybuchem wojny koreańskiej, grożącej konfliktem światowym. Włączono do nich opracowany na podstawie radzieckich „rekomendacji” plan rozwoju przemysłu zbrojeniowego na lata 1951–1953. Powstały kompleksowe programy rozwoju różnych gałęzi przemysłu zbrojeniowego, a obok budowy nowych zakładów zamierzano dokonać konwersji przedsiębiorstw o produkcji cywilnej na zbrojeniową. Nowe zadania włączono do już istniejących planów rozbudowy przemysłu, co istotnie zmieniało strukturę wytwórczości i generowało olbrzymie koszty. Produkcja wojskowa przemysłu miała służyć armii rozbudowywanej do 360 tysięcy żołnierzy w 1953 r., którą należało odpowiednio zakwaterować, umundurować, wyposażać i wyżywić. Równocześnie przystąpiono do rozbudowy i modyfikacji podporządkowanej potrzebom militarnym infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej, budowy nowych lotnisk oraz innych obiektów wojskowych (Jaroszewicz 1991: 119; Piotrowski 2012: 93–95; Pióro 1974: 120 i n.).

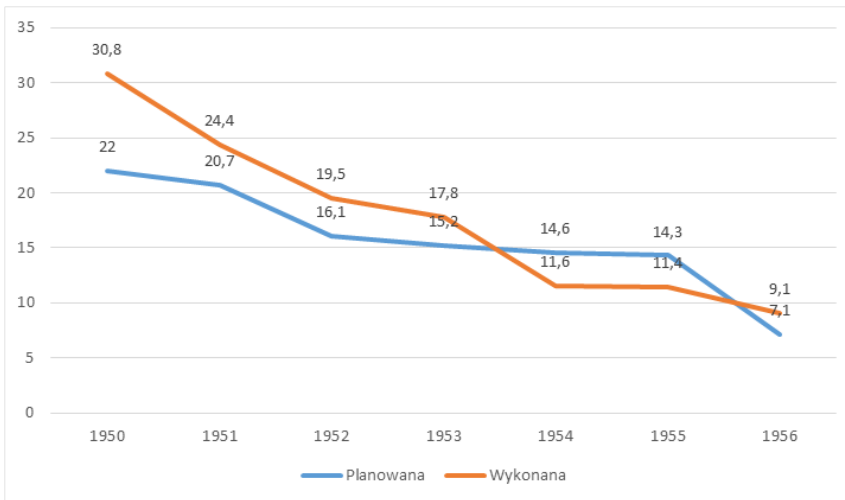
Zapowiedziane w planie sześcioletnim i jego modyfikacjach preferencje dla przemysłu dóbr inwestycyjnych i zbrojeniowych szczególnie

zaznaczyły się w przydziale środków inwestycyjnych. Już w 1950 r. przemysł uzyskał ponad 42% środków skierowanych na inwestycje, z których na zwiększenie wytwórczości dóbr inwestycyjnych (z bardzo znacznym komponentem militarnym) przeznaczono aż 75%. Rekordowy pod tym względem był rok 1952, kiedy udział przemysłu w ogólnych inwestycjach przekroczył 54%, a udział nakładów na wytwórczość dóbr inwestycyjnych w całej puli skierowanej na przemysł był bliski 84%. Tymczasem produkcja dóbr konsumpcyjnych coraz częściej napotykała na dyskryminację nie tylko w sferze inwestowania, ale także zaopatrzenia w surowce, szczególnie importowane, co negatywnie wpływało na jej wielkość i jakość. Mimo to w następnym roku przy niewielkim spadku udziału nakładów na przemysł (49,4%) ograniczono udział nakładów na wytwórczość dóbr konsumpcyjnych do 13% (Kaliński 1987: 71–85).

Kierunek rozbudowy przemysłu polskiego w latach 50. zdecydowanie naśladował radziecką industrializację przed wybuchem II wojny światowej. Pod presją dogmatów ekonomicznych oraz sytuacji politycznej na świecie zdecydowano się na rozbudowę tradycyjnych, kapitałochłonnych gałęzi przemysłu ciężkiego i wydobywczego oraz daleko posuniętą militaryzację produkcji (Kleer 1968: 25 i n.). W publicystyce towarzyszącej uchwalaniu planu sześcioletniego powszechnie powoływano się na przykład ZSRR. Wskazywano, że udział produkcji środków wytwarzania w przemyśle wielkim i średnim podniesie się z 59,1% w 1949 r. do 63,5% w 1955 r., co odpowiadało strukturze radzieckiego przemysłu w 1940 r. Podkreślano także niezbędną niezależność od krajów kapitalistycznych i wzmocnienia zdolności obronnej kraju (Brus 1950: 37; Secomski 1950: 32).

Osiągnięto wysokie tempo wzrostu produkcji (zob. wykres 1), ale coraz silniej ujawniały się trudności w jego utrzymaniu, a przede wszystkim zachowaniu niezbędnych proporcji gałęziowych. Wydłużała się lista materiałów i wyrobów deficytowych, co odczuwał nawet przemysł zbrojeniowy. Nasiliły się zjawiska niepełnego wykorzystania zdolności produkcyjnych i wadliwie działającej kooperacji. Spadały możliwości eksportowe przemysłu, a rosły potrzeby importowe. Cała gospodarka dotkliwie odczuwała przerwy w dostawie prądu związane z niedostatecznym rozwojem energetyki (Kaliński 1987: 82).

W rezultacie zaczęła się wyraźnie obniżać dynamika produkcji globalnej przemysłu (por. wykres 1) i rosła rozbieżność w produkcji dóbr inwestycyjnych i konsumpcyjnych, na niekorzyść tych drugich. W 1950 r. odpowiednie proporcje wynosiły jak 53:47, zaś w 1953 r. jak 55:45, co negatywnie wpływało na zaopatrzenie rynku towarów konsumpcyjnych (Kaliński 1987: 72 i 85).

Wykres 1. Dynamika produkcji globalnej przemysłu, planowana i wykonana w latach 1950–1956 (ceny niezmiennie, rok poprzedni = 100)

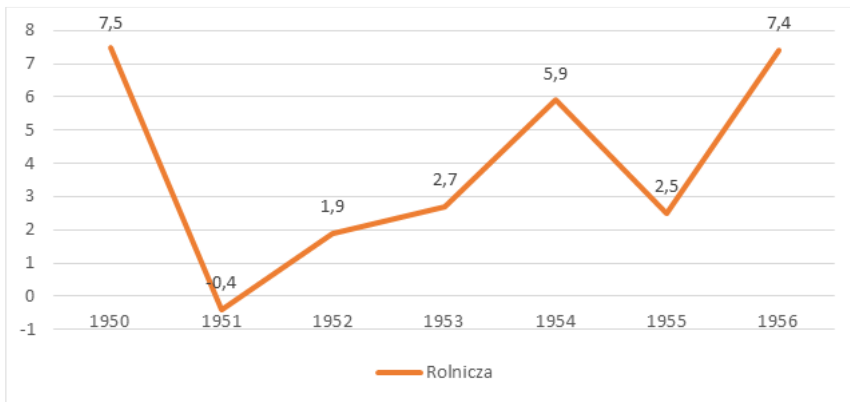
Graph 1. Dynamics of global industrial production, planned and performed in the years 1950–1956 (fixed prices, previous year = 100)

Źródło: Kaliński 1987: 64, 97, 101.

Sytuację pogarszały trudności w rolnictwie, w którym początek planu sześciolletniego przyniósł realizację przyjętego przez władze pod koniec 1949 r. programu kolektywizacji. Wbrew politycznym zapowiedziom dobrowolności metodami administracyjnymi i ekonomicznymi zmuszano chłopów do wstępowania do spółdzielni produkcyjnych. W warunkach niedostatecznych nakładów inwestycyjnych, braku maszyn i nawozów oraz kwalifikowanych pracowników wytwórczość spółdzielni produkcyjnych charakteryzowała niska produktywność. Podobne zjawiska występowały w powołanych w 1949 r. państwowych gospodarstwach rolnych. Tymczasem wraz z podjęciem akcji forsownej kolektywizacji rolnictwa władze zapoczątkowały proces ograniczania i eliminacji gospodarstw chłopskich, zwłaszcza większych. Szeroko stosowano dyskryminację sektora prywatnego w zakresie zaopatrzenia w środki produkcji rolnej i materiały budowlane, a chłopstwo dotkliwie odczuwało niekorzystną politykę fiskalną, kredytową i gruntową (Kaliński 2020: 15–34).

W rezultacie już w 1951 r. nastąpiło załamanie produkcji w gospodarstwach indywidualnych (zob. wykres 2). Ponieważ udział sektora prywatnego sięgał 88% produkcji globalnej rolnictwa, jego upadek odbił się na całej gospodarce żywnościowej. Nasiliły się trudności zaopatrzeniowe i wzrosła fala spekulacji, a władze zdecydowały się na powtórne

po wojnie wprowadzenie częściowej reglamentacji żywności. Jednocześnie w celu uzyskania niezbędnej do dystrybucji kartkowej puli artykułów rolnych w 1952 r. ponownie nałożono na wieś obowiązek dostaw płodów rolnych po zaniżonych cenach. W powiązaniu z rosnącym naciskiem fiskalnym stworzono skuteczną zaporę dalszego rozwoju rolnictwa prywatnego, zwłaszcza gospodarstw większych (Jastrzębska-Smolaga 1976: 145 i n.; Zawistowski 2017: 105 i n.).

Wykres 2. Dynamika produkcji globalnej rolnictwa w latach 1950–1956 (ceny stałe, rok poprzedni = 100)

Graph 2. Dynamics of global agricultural production in the years 1950–1956 (constant prices, previous year = 100)

Źródło: *Rolniczy...* 1966: 28–29.

W rezultacie produkcja rolnictwa prywatnego, mimo niewielkiego wzrostu w 1952 r. i w 1953 r., pozostawała niższa od stanu na początku planu sześcioletniego. Zbiory zbóż w 1953 r. były o 21% niższe w porównaniu z 1950 r., ziemniaków o 18%, a buraków cukrowych o 6%, wyraźnie obniżyły się plony podstawowych upraw, w konsekwencji niezbędne było zwiększenie importu zbóż. W mniejszym stopniu zmalała produkcja zwierzęca, ale i tak pogłębiła trudności zaopatrzeniowe ludności miast w żywność. Szczególnie trudno dostępne było mięso i jego przetwory, co stało się stałą cechą rynku artykułów spożywczych w PRL (Jastrząb 2004: 60; Kochanowski 2005: 587–605; *Statystyka* 1961: 135 i 141).

Pod wpływem rosnącego zapotrzebowania na importowane dobra inwestycyjne i surowce oraz niskich zdolności eksportowych systematycznie notowano ujemne saldo handlu zagranicznego. Jedynie w 1953 r., na skutek wyraźnego spadku importu, powstała nadwyżka wpływów

z eksportu nad wydatkami importowymi. Wieloletni deficyt próbowano pokrywać m.in. radzieckimi dostawami kredytowymi i pożyczkami dewizowymi oraz sprzedażą złota i dewiz Narodowego Banku Polskiego na niezbędny import z Zachodu (Kaliński 2011: 41–58). Przystąpiono do redukcji rozmiarów importu inwestycyjnego, malał także przywóz surowców dla przemysłu lekkiego, ale rosły ich dostawy dla preferowanego przemysłu ciężkiego (Kaliński 1987: 192–193).

Napięcia gospodarcze, jakie ujawniły się w pierwszych latach realizacji planu sześcioletniego, silnie dotknęły pracujących w dominującym tzw. sektorze uspołecznionym. W latach 1950–1953 ich płace realne wzrosły tylko w 1950 r. o 10,9%, aby następnie obniżyć się kolejno o 0,8%, 8% i 5,1%. Przejściowo w lepszej sytuacji materialnej znaleźli się chłopcy indywidualni, których dochody realne wzrosły o 20% na skutek korzystnych relacji cen artykułów przez nich sprzedawanych do kupowanych oraz spadku zatrudnienia w rolnictwie (Radomski 1983: 44–47). Coraz silniej jednak odczuwali oni presję władz związaną z kolektywizacją i obowiązkowymi dostawami, zniechęcającą i uniemożliwiającą rozwój gospodarstw.

2. Próby korekty polityki gospodarczej po 1953 r.

Jednostronny i ekstensywny rozwój przemysłu, hamujący wzrost stopy życiowej ludności, został poddany ostrożnej krytyce przez władze Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) w październiku 1953 r. W nawiązaniu do procesów zapoczątkowanych w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) po śmierci Józefa Stalina zapowiedziano przesunięcie części środków inwestycyjnych w celu zwiększenia wytwórczości artykułów żywnościowych i przemysłowych dóbr konsumpcyjnych. Częściowo wycofano się z planów przygotowań wojennych, redukując produkcję zbrojeniową i rezygnując z wielu inwestycji infrastrukturalnych o przeznaczeniu wojskowym (Jastrząb 2003: 43–58; *IX Plenum...* 1953: 72 i n.; Pióro 1974: 170–171). Modyfikacje te spreycyzował II Zjazd PZPR w marcu 1954 r., przyjmując program „przegrupowania sił i środków” (*II Zjazd...* 1954: 49 i n.). Jego celem była karkołomna próba łączenia kanonów forsownej industrializacji z poprawą warunków bytowych ludności, niezbędną wobec narastającego niezadowolania społecznego.

Od 1954 r. nastąpiło niewielkie zmniejszenie udziału inwestycji w dochodzie narodowym, ale uzyskany w ten sposób wzrost udziału spożycia w dochodzie narodowym dopiero w 1956 r. przekroczył

wskaźnik z 1950 r. Względne zmniejszenie nakładów inwestycyjnych dotknęło przemysł, handel i transport, a zyskały rolnictwo oraz gospodarka komunalna i mieszkaniowa (*Rocznik...* 1957: XXIX; *Rocznik...* 1968: 26–27). Nie powiodła się próba zmiany proporcji produkcji przemysłowej, przede wszystkim z powodu utrzymującej się determinacji władz w forsowaniu przemysłu ciężkiego. W 1954 r. przemysł lekki, borykający się z niedostatkiem surowców, nie dostarczył oczekiwanych ilości wyrobów. Dodatkowo nie nastąpił zapowiadany wzrost produkcji ubocznej artykułów konsumpcyjnych w przemyśle ciężkim i zbrojeniowym. Trudności utrzymywały się także w hutnictwie, przemyśle chemicznym, papierniczym, materiałów budowlanych i energetyce. Utrwaliły się niska jakość produkcji i nieodpowiedni asortyment wyrobów. Nie były w pełni wykorzystywane potencjalne możliwości produkcyjne, powszechnie przekraczano normy zużycia surowców i materiałów, co pogłębiało ich deficyt (Jastrząb 2003: 46–47; *Zadania...* 1955: 2).

Korekty wywodzące się z decyzji władz partyjnych z 1954 r. zapisało w planie na 1955 r., ale korzystną dla społeczeństwa rozpiętość między dynamiką wytwórczości przedmiotów spożycia (o 11,8%) i środków produkcji (o 6,8%) traktowano jako zjawisko wyjątkowe, dopuszczalne w krótkim okresie (Prawdzic 1955: 56). W praktyce uzyskano niewiele wyższą dynamikę przedmiotów spożycia (11,9%) wobec środków produkcji (11,2%) (obliczono na podstawie *Rocznik...* 1956: 81). Nie rezygnowano bowiem z dalszego szybkiego rozwoju przemysłu wytwarzającego dobra inwestycyjne.

Niedostateczną produkcję przedmiotów spożycia w przemyśle państwowym pogłębiały skutki polityki wobec przemysłu drobnego i rzemiosła. Zdecydowanie negatywne konsekwencje dla rynku wywołała trwająca likwidacja prywatnego przemysłu i rzemiosła oraz nakierowanie ocalałych zakładów i warsztatów na kooperację z przedsiębiorstwami państwowymi. Między 1950 a 1955 r. liczba zakładów przemysłowych należących do prywatnych właścicieli spadła o ponad 50%, a zatrudnienie zmniejszyło się blisko 6-krotnie (Niewadzi 1958: 133).

W połowie lat 50. dysproporcje i odcinkowe niepowodzenia w rozwoju przemysłowym przerodziły się w bariery hamujące industrializację. Obniżająca się dynamika produkcji (zob. wykres 1) dowodziła, że stopniowo wyczerpywały się rezerwy związane z ekstensywnym wzrostem. Wielkim ciężarem dla przemysłu okazała się produkcja zbrojeniowa. Na skutek obciążeń strukturalnych i narosłych dysproporcji przemysł polski nie tylko nie był w stanie zaspokoić potrzeb konsumpcyjnych społeczeństwa, ale także inwestycyjnych i energetycznych kraju. Ograniczenia w dostawach maszyn i urządzeń szczególnie odczuwał przemysł lekki,

maszyn rolniczych i rolno-spożywczy, a także rolnictwo, transport i budownictwo mieszkaniowe. Powszechny deficyt surowców krajowych i pochodzących z importu zmuszał do stosowania substytutów i ograniczania asortymentu wyrobów. Powodował stałe zakłócenia w kooperacji, niską jakość produktów i nieuwzględnianie preferencji nabywców. Pogłębiało się zacofanie techniczne przemysłu konsumpcyjnego, malały efekty produkcyjne, co z całą siłą odczuwali konsumenci w postaci narastającego zjawiska „rynku producenta” (Kaliński 1995: 62–63).

Tymczasem niepokój władz PZPR zaczęły budzić rezultaty celowo wywołanego regresu rolnictwa indywidualnego i złe wyniki gospodarstw uspołecznionych. Nieustabilizowana sytuacja produkcyjna rolnictwa (zob. wykres 2) pogarszała warunki bytowe ludności miast oraz ujemnie wpływała na funkcjonowanie niektórych gałęzi przemysłu. Władze początkowo twierdziły, że rolnictwo chłopskie nie nadąży za tempem rozwoju państwowego przemysłu, a poprawę sytuacji na wsi widziały w rozwoju spółdzielczości produkcyjnej (*O budownictwie...* 1954: 169). Z czasem w polityce rolnej zamierzano łączyć podnoszenie produktywności gospodarstw chłopskich z kontynuowaniem procesu tzw. socjalistycznej przebudowy wsi.

W 1954 r. zdecydowano się na zamrożenie wymiaru i zakresu dostaw obowiązkowych w celu umożliwienia chłopstwu zwiększenia sprzedaży w systemie kontraktacji i na wolnym rynku. Dzięki korekcie polityki agrarnej pojawiła się tendencja do wzrostu produkcji w gospodarstwach chłopskich. Ponadto chłopci przystosowali się do trudnych warunków gospodarowania i nauczyli dobierać takie kierunki produkcji, które przynosiły im większe korzyści ekonomiczne. Ogólne warunki funkcjonowania gospodarstw chłopskich nie uległy jednak zmianie w takim stopniu, aby można było mówić o przełomie. W 1956 r. ciągle niższe od uzyskanych w 1950 r. były zbiory czterech zbóż (jęczmienia, owsa, pszenicy i żyta), ziemniaków, buraków cukrowych i hodowla bydła. Dodatkowo w preferowanych przez władze spółdzielniach produkcyjnych plony roślin uprawnych, poza czterema zbożami, były niższe od uzyskiwanych przez chłopstwo, a pogłowie zwierząt gospodarskich na 100 ha użytków rolnych było kilkakrotnie niższe w porównaniu z gospodarstwami indywidualnymi. W gospodarstwach państwowych w latach 1950–1956 wzrosły zbiory czterech zbóż, ziemniaków i buraków cukrowych, w wyniku zwiększenia obszaru upraw. Natomiast zdecydowanie gorzej przedstawiała się produktywność, gdyż spadły plony czterech zbóż i buraków cukrowych. W hodowli przy istotnym wzroście wielkości stada w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych pogłowie bydła było o 49% niższe niż w gospodarstwach indywidualnych, a trzo-

dy chlewnej o 36% niższe. Ogólna wytwórczość rolnicza w przeliczeniu na jednego mieszkańca w 1956 r. minimalnie przekroczyła poziom z 1950 r. Problemy w rolnictwie, a zwłaszcza niedostatek pasz, zmuszały do znacznego importu zbóż, który w latach 1954–1956 nie spadał poniżej 1 mln ton rocznie (Kaliński 1987: 140 i n.; *Rocznik...* 1957: 112).

Sumując, trzeba zauważyć, że ograniczone zmiany w polityce państwa od 1954 r., szczególnie w przemyśle i rolnictwie, nie były konsekwentne i nie mogły przynieść spodziewanej poprawy wyników i proporcji gospodarczych. Nie przeciwdziały ujawniającym się zjawiskom kryzysowym dotkliwie uderzającym w warunki bytowe ludności.

3. Warunki bytowe ludności

Charakterystyczne dla całego okresu powojennego trudności zaopatrzeniowe konsumentów pogłębiły się jeszcze z początkiem realizacji planu sześcioletniego, szczególnie pod wpływem załamania produkcji rolnej w 1951 r. Jak wspomniano, władze zdecydowały się na ponowne po wojnie wprowadzenie częściowej reglamentacji żywności. Od września 1951 r. zakłady pracy miały prawo do wydawania bonów mięsno-tłuszczowych uprawniających pracowników do zakupu określonej ilości mięsa, przetworów mięsnych i tłuszczu zwierzęcego w wyznaczonych sklepach. Na jesieni system zaopatrzenia bonowego obejmował już 4,5 mln osób, tj. ok. 85% zatrudnionych. W maju 1952 r. do systemu reglamentacji włączono mydło, środki piorące, cukier i cukierki. Produkty objęte zaopatrzeniem bonowym można było kupić także w wolnej sprzedaży po cenach dwukrotnie (np. schab, szynka, masło, mydło), a nawet trzykrotnie (np. cukier, polędwica, rostbef) wyższych (Jastrząb 2004: 160 i n.; Zawistowski 2017: 109 i n.).

Likwidacja systemu zaopatrzenia bonowego nastąpiła z dniem 3 stycznia 1953 r. i połączona została z tzw. regulacją cen i płac. Reforma oznaczała znaczną, a czasami drastyczną podwyżkę cen zarówno wcześniej reglamentowanych, jak i wolno sprzedawanych towarów. O 100% i więcej zdrożały: pieczywo, mąka, kasza jęczmienna, mięso wołowe i smalec; o 50% i więcej: mięso wieprzowe, przetwory mięsne, słonina, masło i mleko. Celem regulacji była próba uzyskania równowagi rynkowej przez obniżenie popytu konsumpcyjnego, gdyż ceny ogółem wzrosły o 40%, a płace podniesiono o 30%. W konsekwencji w 1953 r. nastąpił spadek sprzedaży detalicznej na jednego mieszkańca o 6%. W stosunku do 1950 r. sprzedaż cukru obniżyła się o 12%, mięsa wołowego o 28%, smalcu, słoniny i mięsa wieprzowego o 36%, a wędlin

o 44%. Jednocześnie pogłębiły się niedobory wielu towarów konsumpcyjnych i występowały objawy paniki rynkowej. Odczuwalne pogorszenie zaopatrzenia ludności spowodowało niezadowolenie społeczne i podniesienie fali strajkowej. Władze, które z niepokojem obserwowały burzliwe wydarzenia w Niemieckiej Republice Demokratycznej w czerwcu 1953 r., zdecydowały się na obniżenie niektórych cen. W listopadzie cukier potaniał średnio o 13,5%, a cukierki i mydło do prania o 10%, w kwietniu 1954 r. ponownie obniżono cenę cukru o 7,7%, cukierków o 6–12%, mydła do prania o 11,2%, a dodatkowo masła o 8,4%. Rok później nastąpiła obniżka cen tłuszczów zwierzęcych o ok. 2,7% oraz wprowadzono letnią cenę masła, niższą o ok. 3,5%. Dokonano także przecen niektórych produktów przemysłowych zalegających magazyny, ze względu na ich małą atrakcyjność dla konsumentów (Chumiński 2015: 234 i n.; Jastrząb 2004: 46 i n.; Jankowski 1986: 456; Kucharski 1964: 275 i n.; Zawistowski 2017: 132–134; *Rocznik...* 1969: 89).

Władze, przyjmując napięte zadania planu sześcioletniego, przewidywały wystąpienie zjawisk inflacyjnych. Pierwszą próbą przeciwdziałania wzrostowi cen było niespodziewane ogłoszenie w końcu października 1950 r. nieekwiwalentnej wymiany pieniądza. Państwo, kosztem siły nabywczej społeczeństwa, przejęło marżę emisyjną sięgającą kwoty 3 mld nowych złotych. Mniejsze efekty deflacyjne przyniosła rozpisana w połowie 1951 r. Narodowa Pożyczka Rozwoju Sił Polski, która do końca 1953 r. przyniosła budżetowi 1,4 mld zł (Kucharski 1964: 271; Landau 1986: 362–365). Skuteczność tych zabiegów antyinflacyjnych okazała się niewielka, co wyraziło się w szybkim wzroście cen i wzmożonej emisji nowego pieniądza w całej pierwszej połowie lat 50.

Inflacja znacznie przyspieszyła w 1953 r., a roczny wskaźnik cen towarów i usług konsumpcyjnych sięgnął 41,9%. W latach 1954–1956 nastąpił jego niewielki spadek kolejno o 6,6%, 2,4% i 0,1%, na skutek wspomnianej urzędowej obniżki cen i ograniczenia wzrostu płac. Inflacji towarzyszył tzw. nawis inflacyjny wynikający ze stałej przewagi wpływu pieniądza na rynek z tytułu wzrostu zatrudnienia i funduszu płac w stosunku do podaży towarów. Emisja pieniądza postępowała szybciej niż sprzedaż detaliczna (Chumiński 2015: 240–241; Kucharski 1964: 277; Luszniwicz 2014: 93–112; *Roczne...* 2023: 1).

W przełomowym 1956 r. liczni publicyści, a nawet najwyższe władze partyjne wskazywały na pogorszenie położenia ekonomicznego wielu grup społecznych w latach planu sześcioletniego. Mimo to w późniejszych latach oceny ze strony uznanych ekonomistów (Lidia Beskid, Andrzej Hodoly, Zofia Morecka) dowodziły wzrostu płacy realnej w latach 1950–1955 w granicach od 5% do 13%. Natomiast Kazimierz

Secomski, ekonomista akademicki, który zasiadał w kierowniczych gremiach Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (PKPG), twierdził, że wprawdzie na początku planu sześcioletniego płace realne wzrosły, ale następnie nastąpiło ich załamanie, które spowodowało, że w latach 1950–1955 spadły o 6%. Według dociekań Jędrzeja Chumińskiego w 1955 r. za średni miesięczny zarobek robotnika można było kupić znacznie mniej produktów niż w 1937 r. Do rzadkich wyjątków należały: mleko, węgiel, gaz i prąd elektryczny, których można było nabyć więcej niż przed wojną (Chumiński 2015: 552–553; Jankowski 1986: 456; Secomski 2000: 124).

Po zniesieniu reglamentacji i podwyżce cen w 1953 r. statystycznemu wzrostowi spożycia wyrobów pochodzenia rolniczego towarzyszyło pogorszenie sytuacji w zakresie jakości wyżywienia ludności, szczególnie w grupie artykułów wysokowartościowych (Brodziński 1965: 43). Jednocześnie notorycznie brakowało na rynku wielu artykułów przemysłowych o przeznaczeniu konsumpcyjnym, jak i inwestycyjnym, a szczególnie materiałów budowlanych i sprzętu rolniczego. Powszechnie występowały podwójne ceny: oficjalne, które nie gwarantowały zakupu poszukiwanych towarów, i „czarnorynkowe”, znacznie wyższe, ale umożliwiające zakup. Na początku 1954 r. garnek emaliowany oficjalnie kosztował 36 zł, a na „czarnym rynku” 60–75 zł, analogicznie obcegi: 13 zł i 40 zł, ubranie wełniane: 660 zł i 1100 zł, a sukienka: 150 zł i 220 zł (Chumiński 2015: 251; Jastrząb 2004: 115).

Rolnicy jako konsumenci w niewielkim stopniu odczuwali wzrost cen artykułów rolnych, gdyż powszechnie korzystali z samozaopatrzenia, natomiast dotkliwy był dla nich wzrost cen artykułów pochodzenia przemysłowego. Niekorzystne w latach 1954–1956 tzw. nożyce cen, czyli relacje między cenami towarów nabywanych i zbywanych przez rolników, zwłaszcza w ramach obowiązkowych dostaw, wydatnie pogarszały sytuację gospodarstw rolnych, ale jednocześnie były źródłem akumulacji na rzecz uprzemysłowienia kraju (Gajos 1960: 149; Radomski 1983: 49–50).

Utrzymywała się bardzo trudna sytuacja mieszkaniowa, i to mimo podjęcia budownictwa nowych osiedli mieszkaniowych w miastach. W latach planu sześcioletniego przyrost nowych mieszkań nie zaspokajał potrzeb społecznych, gdyż na 1000 zawartych małżeństw przypadały rocznie zaledwie 252 mieszkania nowo wybudowane. Dodatkowo wzrosła w stosunku do 1950 r. zaludnienie mieszkań, co oznaczało pogorszenie warunków życia ludności miast (Andrzejewski 1986: 488).

Industrializacja i odpływ ludności ze wsi do miasta wywołały wysoki wzrost zatrudnienia w powszechnie dominującej gospodarce społecznej, z 4 mln w 1949 r. do 6,7 mln osób w 1956 r. Zanikło zjawie-

sko poszukiwania pracy, które powszechnie występowało bezpośrednio po wojnie, a władze zdecydowały się na przymusowe zatrudnienie m.in. więźniów i żołnierzy (Nalepa 1994: 126 i n.; *Rocznik...* 1970: XXIV–XXV). W skali kraju stale utrzymywała się, chociaż malała, nadwyżka podaży miejsc pracy nad popytem (w 1952 r. – 184 tys., w 1955 r. – 59 tys.), co świadczyło o zaniku bezrobocia strukturalnego. Zbytńa koncentracja nakładów inwestycyjnych oraz upadek gospodarczy małych miast sprawiły, że istniały ośrodki lokalnego bezrobocia. Ich występowanie nabrało szczególnej ostrości z chwilą zmniejszenia po 1953 r. tempa inwestowania. Mieczysław Kabaj, który jako jeden z pierwszych badał bezrobocie w gospodarce centralnie kierowanej w Polsce i szacował je na podstawie bezrobocia rejestrowanego, oceniał rzeczywiste bezrobocie w końcu listopada 1956 r. na blisko 180 tys. Tymczasem w PKPG, mającym dostęp do utajnionych danych, bezrobocie szacowano na 300–500 tys. osób, z czego w województwie warszawskim na 120 tys. (Kabaj 1957: 1; Kochanowski 2016: 63–64).

Różniące się informacje o bezrobociu zawarte w analizie naukowej, której autor miał utrudniony dostęp do prawdziwych danych, i w niepublikowanych dokumentach władz pomijają narastające zjawisko bezrobocia ukrytego (utajonego), związanego z nadmiernym zatrudnieniem w przedsiębiorstwach i rosnącej biurokracji. Kabaj „rezerwy siły roboczej” w przedsiębiorstwach oceniał na 10–40% załogi, co stanowiło wielotysięczną armię ludzi zatrudnionych, ale jednocześnie zbędnych w miejscach pracy. Jedną z konsekwencji ukrytego bezrobocia był niski i spadający w połowie lat 50. udział wydajności pracy we wzroście produkcji, świadczący o ekstensywnym charakterze wzrostu gospodarczego (Kabaj 1958: 1–2; Nowicki 1985: 145–166).

Pogarszały się warunki pracy, szczególnie w starych zakładach rzadko poddawanych modernizacji. Robotnicy często pracowali w prymitywnych pomieszczeniach, na przestarzałych maszynach, zmuszani w ramach narzuconego współzawodnictwa pracy do przekraczania rosnących norm produkcyjnych. Przymusowe współzawodnictwo i powszechnie stosowane godziny nadliczbowe były niechcianymi źródłami powiększania niskich zarobków. Pracownicy, zwłaszcza kobiety, dotkliwie odczuwali pracę wielozmianową dezorganizującą życie rodzinne. Problemy społeczne tworzyła stale rosnąca grupa chłoporobotników, których do pracy w miastach zmuszały niskie dochody z pracy na roli, a na wsi zatrzymywał brak możliwości uzyskania mieszkania w pobliżu miejsca zatrudnienia. Uciążliwe dojazdy do pracy i konieczność pracy we własnych gospodarstwach czyniła z chłoporobotników mało wydajną grupę pracowniczą (Słabek 1988: 243–244, 472; Wilk 2011: 85 i n.).

Pogarszające się w większości grup pracujących warunki bytu nie pozostały bez wpływu na atmosferę społeczną w kraju. Narastająca od połowy lat 40. polityka zastraszania i pogłębiająca się represyjność systemu komunistycznego spowodowały od końca 1947 r. wyraźne zmniejszenie wystąpień społecznych o podłożu ekonomicznym. Gwałtowna reakcja na podwyżkę cen w styczniu 1953 r. świadczyła jednak o utrzymującej się, mimo zagrożeń represjami, determinacji społeczeństwa (Kamiński 1997: 55). Dalsze pogarszanie się warunków bytowych ludności doprowadziło 28 czerwca 1956 r. do strajku i wyjścia na ulice Poznania robotników Zakładów Cegielskiego (wówczas Zakładów im. Stalina). Bezpośrednim powodem wystąpienia był narastający konflikt z władzami o płace i premie. Kierownictwo państwa zdecydowało się na krwawą rozprawę z demonstrującymi, wysyłając przeciwko nim milicję, żołnierzy i czołgi. W wyniku pacyfikacji rewolty poznańskiej zginęło ponad 70 osób, a kilkaset zostało rannych (Paczkowski 2003: 46 i n.). Początkowo nic nie zapowiadało, że Poznański Czerwiec wpłynie na istotną zmianę polityki władz komunistycznych, w tym gospodarczej. Na jesieni jednak w wyniku wsparcia ruchu robotniczego przez inteligencję w całym kraju pojawiły głosy domagające się reform gospodarczych i poprawy warunków bytowych, ale także zmian politycznych w duchu demokratycznym. Zaowocowały one Polskim Październikiem, który na krótko przyniósł nadzieję na przebudowę systemu gospodarczego i podniesienie dobrobytu społecznego.

Zakończenie

Pierwszy kryzys gospodarki centralnie kierowanej w Polsce z pewnością nie spełnia kryteriów, jakie zazwyczaj łączymy z podobnymi zjawiskami w gospodarce rynkowej. W toku kryzysu lat 1953–1956 mieliśmy do czynienia z dynamicznie rosnącą produkcją przemysłową napędzaną przez państwowe inwestycje, preferujące przemysł ciężki i zbrojeniowy oraz infrastrukturę militarną (Kaliński 2013: 437–452). Towarzyszył im szybki wzrost zatrudnienia w sektorze państwowym, którego głównym źródłem była migracja ze wsi do miast i upadający sektor prywatny w przemyśle i handlu. Bardzo wysoki poziom inwestycji i zatrudnienia generował nadmierną podaż pieniądza, powodując wzrost objawów inflacji. Sprzyjały im wadliwa struktura produkcyjna przemysłu i wahania produkcji rolnej, uniemożliwiające zaspokojenie podstawowych potrzeb konsumpcyjnych społeczeństwa. Podobnie działało się w budownictwie nakierowanym na realizację wielkich inwestycji

przemysłowych, którego niedostateczny potencjał nie był w stanie dostarczyć odpowiedniej liczby mieszkań i obiektów infrastruktury społecznej, szczególnie w miastach nieobjętych industrializacją. Konsekwencją były liczne wystąpienia strajkowe, a przede wszystkim gwałtowny wybuch społeczny w gospodarnym Poznaniu, przywiązany do tradycji solidnej pracy i odpowiednich warunków bytowych. Podobne źródła kryzysów społeczno-gospodarczych w kolejnych dekadach istnienia PRL doprowadziły do wystąpień robotniczych w ośrodkach przemysłowych powstałych już po wojnie, m.in. na Wybrzeżu, na Śląsku, w Lubinie, w Płocku i w Warszawie. Odmienny od kapitalistycznego cyklu koniunkturalnego swoisty cykl polityczno-gospodarczy, wynikający z wad ustrojowych i niewłaściwej polityki gospodarczej, stopniowo przybliżał gospodarkę centralnie kierowaną do jej upadku z końcem lat 80. XX wieku.

Literatura

- II Zjazd PZPR. Sprawozdanie Komitetu Centralnego PZPR*, 1954, Warszawa.
- IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR*, 1953, Warszawa.
- XX lat Polski Ludowej*, 1964, Warszawa.
- Andrzejewski A., 1986, *Gospodarka mieszkaniowa [w:] Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, red. J. Kaliński, Z. Landau, Warszawa.
- Beksiak J., Libura U., 1972, *Równowaga gospodarcza w socjalizmie*, Warszawa.
- Brodziński B., 1965, *Stopa życiowa w Polsce w latach 1945–1963*, Londyn.
- Brus W., 1950, *Znaczenie stalinowskiej teorii industrializacji dla budowy podstaw socjalizmu w Polsce*, „*Ekonomista*”, nr 3.
- Chumiński J., 2015, *Robotnicy Polsce 1945–1956. „Stary” i „nowy” ośrodek przemysłowy na przykładzie Krakowa i Wrocławia*, Wrocław.
- Gajos S., 1960, *Nożyce cen artykułów nabywanych i zbywanych przez rolników w latach 1950–1958*, „*Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*”, nr 6.
- Jankowski S., 1986, *Warunki bytu ludności [w:] Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, red. J. Kaliński, Z. Landau, Warszawa.
- Jaroszewicz P., 1991, *Przerywam milczenie 1939–1989*, Warszawa.
- Jastrzęb M., 2003, *Manewr gospodarczy? Korekta polityki ekonomicznej na IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR w 1953 r.*, „*Przegląd Historyczny*”, nr 1.
- Jastrzęb M., 2004, *Puste półki. Problem zaopatrzenia ludności w artykuły powszechnego użytku w Polsce w latach 1949–1956*, Warszawa.
- Jastrzębska-Smolaga H., 1976, *Dostawy obowiązkowe [w:] Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, t. II, Warszawa.
- Kabaj M., 1957, *Problem bezrobocia*, „*Życie Gospodarcze*”, nr 7.
- Kabaj M., 1958, *Utajone bezrobocie*, „*Życie Gospodarcze*”, nr 8.
- Kacprzyński B., 1991, *Polski kryzys, proces przejścia, restrukturalizacja*, Warszawa.
- Kaliński J., 1987, *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948–1956*, Warszawa.

- Kaliński J., 1995, *Gospodarka Polski w latach 1944–1989. Przemiany strukturalne*, Warszawa.
- Kaliński J., 2004, *Historia gospodarcza XIX i XX w.*, Warszawa.
- Kaliński J., 2011, *Nierównowaga zewnętrzna gospodarki Polski Ludowej*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace”, nr 3.
- Kaliński J., 2012, *Gospodarka w PRL*, Warszawa.
- Kaliński J., 2013, *Geneza i ewolucja planu sześcioletniego [w:] Zwrot polityczny’48. Między polską drogą a projektem uniwersalnym*, cz.1, red. M. Jabłonowski, W. Jakubowski, T. Krawczyk, Warszawa.
- Kaliński J., 2020, *Polityka władz Polski Ludowej wobec rolnictwa*, „Komunizm. System/Ludzie/Dokumentacja”, nr 9.
- Kaliński J., 2021, *Kryzys gospodarczy w latach 1979–1982 zwiastunem upadku PRL*, „Optimum. Economic Studies”, nr 1.
- Kamiński Ł., 1997, *Strajki robotnicze w Polsce w latach 1945–1948. Próba bilansu*, „Dzieje Najnowsze”, nr 4.
- Kleer J., 1968, *Wpływ doświadczeń radzieckich na model industrializacji Polski*, „Studia Ekonomiczne”, z. 20.
- Kochanowski J., 2005, „...jesteśmy już przyzwyczajeni”. *Prolegomena do społeczno-modernizacyjnych kulis „problemu mięsnego” w PRL*, „Przegląd Historyczny”, nr 4.
- Kochanowski J., 2016, „Niepotrzebni muszą odejść”, czyli widmo bezrobocia 1956–1957, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały”, t. XIV.
- Kornai J., 1985, *Niedobór w gospodarce*, Warszawa.
- Kucharski M., 1964, *Pieniądz, dochód, proporcje wzrostu*, Warszawa.
- Landau Z., 1986, *Pożyczki wewnętrzne w Polsce w świetle sytuacji skarbowej państwa [w:] Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, red. J. Kaliński, Z. Landau, Warszawa.
- Luszniewicz J., 2014, *Procesy inflacyjne w Polsce w latach 1945–1955 – przejawy, fazy, uwarunkowania, konsekwencje. Przyczynek do badań nad inflacją w PRL*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace”.
- Morawski W., 2021, *Kryzysy gospodarcze. Perspektywa historyczna*, OW „Mówią Wieki”, Warszawa.
- Nalepa E.J., 1994, *Wojskowe bataliony górnicze w Polsce w latach 1949–1959*, „Przegląd Historyczny”, nr 1–2.
- Niewadzi C., 1958, *Małe przedsiębiorstwa przemysłowe w gospodarce narodowej: przemysł drobny i rzemiosło*, Warszawa.
- Nowicki J., 1985, *Ukryte bezrobocie w gospodarce centralnie planowanej*, „Materiały i Prace” IFGN SGPiS, nr 41.
- O budownictwie partyjnym. Uchwały Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 1949–1953 (1954)*, Warszawa.
- Paczkowski A., 2003, *Strajki, bunty, manifestacje jako „polska droga” przez socjalizm*, Poznań.
- Piotrowski P., 2012, *Etapy rozwojowe przemysłu zbrojeniowego w Polsce [w:] Z dziejów przemysłu po 1945 r.*, red. E. Kościak, R. Klementowski, Wrocław.
- Pióro T., 1974, *Armia ze skazq. W Wojsku Polskim 1945-1968 (wspomnienia i refleksje)*, Warszawa.
- Prawdziej C., 1955, *Ciężki przemysł podstawą rozwoju naszej gospodarki narodowej*, „Nowe Drogi”, nr 4.

- Radomski B., 1983, *Problemy udziału rolnictwa w finansowaniu przyspieszonej industrializacji Polski w latach 1950–1953*, „Finanse”, nr 10.
- Roczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych od 1950 roku*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja/roczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych/> (dostęp: 4.05.2023).
- Rocznik statystyczny 1956*, 1956, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny 1957*, 1957, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny handlu wewnętrznego 1947–1967*, 1969, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny inwestycji i środków trwałych 1946–1966*, 1968, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny pracy 1945–1968*, 1970, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rolniczy rocznik statystyczny 1945–1965*, 1966, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1966.
- Secomski K., 1950, *Podstawowe zadania planu sześcioletniego*, Warszawa.
- Secomski K., 2000, *Uprzemysłowienie Polski [w:] Polska pod rządami PZPR*, red. M.F. Rakowski, Warszawa.
- Słabek H., 1988, *Historia społeczna Polski Ludowej (1944–1970)*, Warszawa.
- Szelegieniec P., 2015, „Gospodarka niedoborów” i alienacja pracy w reżimie biurokratycznym. Przypadek ZSRR i PRL, „Praktyka Teoretyczna”, nr 2.
- Wilk H., 2011, *Kto wyrąbie więcej ode mnie? Współzawodnictwo pracy robotników w Polsce w latach 1947–1955*, Warszawa.
- Zadania gospodarcze 1955 r.*, 1955, „Gospodarka Planowa”, nr 3.
- Zawistowski A., 2017, *Bilety do sklepu. Handel reglamentowany w PRL*, Warszawa.

The first crisis of the centrally planned economy in Poland (1953–1956)

Abstract

In a centrally managed economy, contrary to the doctrinal assumptions and despite a widely developed planning system, strong fluctuations in economic growth and deep macroeconomic imbalances, characteristic of every economic crisis, were common. The consequence was a glaringly low satiation of the population's consumption needs, negligence in terms of economic and social infrastructure, and a growing distance in relation to developed countries with a market economy. In Poland, these phenomena manifested themselves in full force in the years 1953–1956, as a consequence of undertaking a forced industrialization associated with the development of the armaments industry and the socialization of agriculture. Despite an increase in industrial production, mainly investment goods, the market balance collapsed and the living conditions of the population rapidly deteriorated. It became necessary to introduce consumption rationing and raise administratively established food prices. The crisis of the mid-1950s initiated a specific socio-economic cycle that lasted throughout the period of People's Republic of Poland and was defined by repeated violent social uprisings. Their culmination in the 1980s led to the collapse of the system imposed on Poland and the pathological economy.

Key words: People's Republic of Poland, centrally planned economy, economic policy, economic situation, living conditions of the population

Robert Ciborowski¹

Marian Zalesko²

Analiza ekonomiczno-historyczna jako narzędzie wyjaśniania procesu rozwoju gospodarczego. Perspektywa austriackiej szkoły ekonomii³

Streszczenie

Jednym ze szczególnie ważnych zagadnień poddawanych analizie w ekonomii jest teoria rozwoju gospodarczego. Wywodzi się ona z osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych doktryn ekonomicznych głęboko zakorzenionych w myśli filozoficznej. Problematyka rozwoju wzbudza zainteresowanie nie tylko ekonomistów, ale także przedstawicieli innych nauk społecznych. Z perspektywy ekonomisty, wydaje się, że jednym z bardziej użytecznych narzędzi do analizy problematyki rozwoju gospodarczego mogą być osiągnięcia austriackiej szkoły ekonomii. W ramach badań procesu rozwoju przedstawiciele tej szkoły ograniczają matematyczne modelowanie zjawisk zachodzących w gospodarce, natomiast często odwołują się do historii. Uważają, że w centrum zainteresowania ekonomii powinno być ludzkie działanie (prowadzone w warunkach niepewności), które w niepodważalny sposób wpływa na rozwój.

Słowa kluczowe: ludzkie działanie, rozwój gospodarczy, austriacka szkoła ekonomii, historia

---

¹ Prof. dr hab. Robert Ciborowski, Wydział Ekonomii i Finansów, Uniwersytet w Białymstoku, ul. Warszawska 63, 15-062 Białystok, e-mail: r.ciborowski@uwb.edu.pl, nr ORCID: 000-0002-5562-342X.

² Dr Marian Zalesko, Wydział Ekonomii i Finansów, Uniwersytet w Białymstoku, ul. Warszawska 63, 15-062 Białystok, e-mail: mzalesko@uwb.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-1488-173X.

³ Artykuł jest efektem realizacji projektu „Central European Congress of Economic History. Modernization processes in Younger Europe” przez Uniwersytet Rzeszowski w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki RP „Doskonała nauka – wsparcie konferencji naukowych”, numer umowy DNK/SP/512085/2021.

Wstęp

Problematyka dotycząca rozwoju społeczno-gospodarczego wzbudza bardzo szerokie zainteresowanie wśród przedstawicieli nauk społecznych i humanistycznych (m.in. ekonomistów i historyków). Jest jednym z zagadnień, które zajmuje badaczy od dawna. Jak jednak zauważył Jerzy Wilkin, dotychczas nie udało się zbudować mocnej teorii rozwoju gospodarczego, która mogłaby przekonująco wyjaśnić źródła dynamiki gospodarczej. Mimo niewątpliwego postępu wiedzy z tego zakresu rozwój wymaga ciągłej analizy (Wilkin 2005: 5–16).

Na łamach artykułu, który ma charakter przeglądowny, podejmiemy próbę wykazania, że jednym z bardziej użytecznych narzędzi do badań procesu rozwoju społeczno-gospodarczego mogą być osiągnięcia austriackiej szkoły ekonomii (ASE). W procesie badawczym przedstawiciele tej szkoły odwołują się do historii, czego wyrazem mogą być słowa Henry’ego Hazlitta: „wiele pomysłów, które dziś uchodzą za wspaniałe, postępowe i nowoczesne, to w gruncie rzeczy nawrót starych błędów oraz kolejny dowód prawdziwości powiedzenia, że kto nie zna przeszłości, skazany jest na jej powtarzanie” (Hazlitt 2012: XVII). Ponadto reprezentanci tej szkoły, ograniczając w prowadzeniu badań matematyczne modelowanie zjawisk zachodzących w gospodarce, wnoszą istotny wkład w kształtowanie teorii rozwoju gospodarczego. W ramach analizy wykorzystują zasady subiektywizmu, podkreślają także olbrzymią rolę niepewności w ludzkim działaniu.

Llewellyn Rockwell Jr napisał, że „Austriacy patrzą na ekonomię jak na narzędzie, za pomocą którego możemy zrozumieć, jak ludzie kooperują i konkurują w procesie zaspokajania potrzeb, alokowania zasobów i odkrywania sposobów budowy prosperującego porządku społecznego. Austriacy widzą przedsiębiorczość jako kluczową siłę rozwoju gospodarczego, własność prywatną jako niezbędną do efektywnego wykorzystania zasobów, a rządowe interwencje w proces rynkowy jako zawsze i wszędzie niszczące” (Rockwell 2004).

Według przedstawicieli ASE w centrum zainteresowania ekonomii powinno być ludzkie działanie. Ich zdaniem ma ono największy wpływ na postęp społeczny (będący efektem modernizacji), a w szerokim ujęciu na rozwój społeczno-gospodarczy, którego motorem napędowym jest w przekonaniu Austriaków wolny rynek.

O rozwoju społeczno-gospodarczym w zarysie

„Zalóżmy, że nie wiesz nic o rynku i zadajesz sobie następujące pytanie: jak można wykorzystać cały depozyt skończonych fizycznych i intelektualnych zasobów, aby zminimalizować koszt; spożytkować talenty każdej jednostki; spełnić potrzeby i usatysfakcjonować gusta każdego konsumenta; wesprzeć innowacje techniczne, kreatywność i rozwój społeczny; a uczynić to wszystko tak, by zapewnić takiemu przedsięwzięciu trwałość” (Rockwell 2004). Sformułowane w taki sposób przez Rockwella pytanie jest dobrym punktem wyjścia do poszukiwania rozwiązań umożliwiających rozwój społeczno-gospodarczy.

Należy zaznaczyć, że jest to proces, który ze względu na swoją złożoność potrzebuje stałej i wnikliwej analizy (Zalesko 2013: 92–102). Studia tej problematyki wymagają sprecyzowania pojęcia „rozwój”. W *Encyklopedii PWN* rozwój definiowany jest jako „proces kierunkowych przemian, w którego toku obiekty przechodzą od form lub stanów prostszych i mniej doskonałych do form lub stanów bardziej złożonych i doskonalszych pod określonym względem” (*Encyklopedia...*). Podobna definicja znajduje się w *Słowniku języka polskiego* – „proces przechodzenia do stanów lub form bardziej złożonych lub pod pewnym względem doskonalszych” (*Słownik...*). Z przedstawionych określeń rozwoju wynika, że może on być rozpatrywany w bardzo szerokim ujęciu i z punktu widzenia różnych dyscyplin naukowych (np. ekonomii, gdzie dużą rolę będzie odgrywać historia myśli ekonomicznej, czy historii, zwłaszcza historii gospodarczej) oraz z punktu widzenia różnych szkół ekonomicznych (m.in. austriackiej szkoły ekonomii). Analizując rozwój z perspektywy historyczno-ekonomicznej, należy m.in. zwrócić uwagę na jego specyfikę. Wyartykułował ją na przykład Michael P. Todaro. Według jego przekonania, z czym należy się zgodzić, rozwój gospodarczy jest procesem wielopłaszczyznowym, uwzględniającym przeobrażenia całego systemu ekonomicznego i społecznego. Obok zmian w dochodzie narodowym i wolumenie produkcji rozwój gospodarczy obejmuje też przemiany instytucjonalne, społeczne i administracyjne, zmiany stosunków społecznych i typów zachowań, w tym ewolucję nawyków i przekonań (Todaro 1985: 61–62). Stwierdzenie Todaro sugeruje, że precyzyjne zdefiniowanie rozwoju jest bardzo trudne. Problemy z definiowaniem rozwoju zauważył także Heinz W. Arndt, który w jednej ze swoich publikacji przytoczył wiele przejawów tego zjawiska. Wśród nich wymienił m.in.: wyższy standard życia, rosnący dochód per capita, wzrost gospodarczy, możliwość samospelnienia obywateli czy postęp społeczny. Po przeanalizowaniu ich sensu doszedł do wniosku, że „rozwój (...) obejmuje nie-

mal wszystkie aspekty dobrego społeczeństwa, drogę szarego człowieka ku utopii” (Arndt 1987: 1).

Czy tak jest w rzeczywistości? Ze studiów literatury przedmiotu, mimo upływu 35 lat od publikacji Arndta, wynika, że nadal poszukiwana jest kompleksowa teoria rozwoju. Warto w tym miejscu przytoczyć następujące, wciąż aktualne stwierdzenie. „Koncepcja rozwoju wymaga dzisiaj analizy i wyjaśnienia jak nigdy wcześniej. Dotarła ona do punktu, w którym powinna stać się przedmiotem dojrzałych i wnikliwych przemyśleń. Można wskazać dwie wzajemnie powiązane przyczyny tego stanu rzeczy. Z jednej strony, słowo to pojawia się w dyskursie publicznym niezwykle często, prawdopodobnie częściej niż kiedykolwiek wcześniej. Z drugiej strony, nigdy nie wykorzystywano go tak bezrefleksyjnie, tak rzadko kwestionowano i słabo rozumiano jak w pierwszych latach XXI wieku” – przekonują Anthony Payne i Nicola Phillips (2011: 13).

Znając składniki rozwoju, niezwykle trudno zebrać je w jeden wspólny system, zauważył Antoni Moskwa. W jego przekonaniu najczęściej spotyka się badania skupiające się na elementach obrazujących ilościowe zmiany produktu narodowego, a nie analizy jakościowe (Moskwa 2008: 399).

Należy zaznaczyć, że nie powinno się utożsamiać rozwoju gospodarczego ze wzrostem gospodarczym (Zalesko 2014: 477–491). Wzrost gospodarczy jest bowiem pojęciem węższym niż rozwój gospodarczy. Ma jednak istotny wpływ na rozwój, przy czym nie jest czynnikiem wystarczającym do jego występowania. Rozwój gospodarczy jest długofalowym procesem przemian zachodzących w gospodarce. Obejmuje zmiany o charakterze ilościowym będące następstwem wzrostu gospodarczego, jak też przeobrażenia mające charakter jakościowy.

Problematykę rozwoju społeczno-gospodarczego należy analizować, sięgając do przeszłości – w niej szukać sekretów przeobrażeń ludzkich zachowań. Wśród przedstawicieli austriackiej szkoły ekonomii przekonywał o tym czołowy jej przedstawiciel Ludwig von Mises. Jego zdaniem historia dla ekonomisty nie jest bezużyteczna, ponieważ otwiera „umysł na zrozumienie ludzkiej natury i przeznaczenia. Powiększa mądrość. Stanowi samą istotę liberalnej edukacji, której koncepcję tak często błędnie się interpretuje. Jest najważniejszym krokiem w stronę humanizmu, skumulowanej wiedzy o swoście ludzkich problemach, która odróżnia człowieka od innych istot żywych. (...) [K]rytycy historii twierdzą, że zajmowanie się sprawami przeszłości odwraca uwagę ludzi od głównego zadania ludzkości, jakim jest poprawa przyszłych warunków. Trudno o oskarżenie bardziej niezasłużone. Historia spogląda wstecz na przeszłość, ale lekcja, której uczy, dotyczy spraw przyszłych.

Nie uczy gnuśnego kwietyzmu; pobudza człowieka do naśladowania czynów wcześniejszych pokoleń” (Mises 2011: 190–191). Sięganie do historii ułatwia ekonomistom prowadzenie skrupulatnych analiz.

„Ekonomia – jak pisał Schumpeter – «jest wielkim autobusem, składającym się z wielu pasażerów o nieporównywalnych interesach i umiejętnościach». Sformułowanie to sugeruje, że ekonomiści są niespójną i nieefektywną zbieraniną, a ich reputacja jest tego odbiciem. Jednakże wcale tak być nie musi, ponieważ ekonomista próbuje odpowiedzieć na najbardziej gruntowne kwestie odnoszące się do świata materialnego” podkreśla Rockwell Jr (2004). Jedną z zasadniczych kwestii jest poszukiwanie detali mających wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy oraz wskazanie wartości analiz o charakterze ekonomiczno-historycznym (Zalesko 2012a: 543–561; Zalesko 2012b: 3–15) w badaniu tego procesu.

Jak zauważył Wojciech Morawski, rolę weryfikatora teorii ekonomicznych może spełniać nauka uprawiana na pograniczu ekonomii i historii – historia gospodarcza (Morawski 2010: 7). Pokazuje zatem możliwości analityczne poszczególnych szkół ekonomicznych, np. austriackiej szkoły ekonomii.

ASE w procesie analizy przeobrażeń gospodarczych z perspektywy historycznej

Nie ulega wątpliwości, że podstawą dobrobytu społeczeństwa jest postęp, efekt pozytywnych następstw rozwoju społeczno-gospodarczego. Jak sprawić, by znaleźć się w jego obszarze i jak utrzymać jego ciągłość? Na tego rodzaju pytania trudno jednoznacznie odpowiedzieć.

W interesujący sposób kwestię tę opisał Rockwell Jr, zwracając uwagę, że rozwiązanie kluczowych problemów ekonomicznych dotyczyło już analiz prowadzonych w antycznej Grecji. Współcześnie możemy mówić o wielości podejść do badania złożonych zagadnień w ramach różnych szkół ekonomicznych, wywodzących się z nurtu keynesistów (postkeynesiści, nowi keynesiści), klasyków (nowa ekonomia klasyczna, szkoła racjonalnych oczekiwań), monetarystów, chicagowskiego public choice, wirginijskiego public choice, eksperymentalistów, teorii gier, zróżnicowanych gałęzi ekonomistów strony podażowej i wielu innych nurtów. Znaczącym i przeżywającym renesans elementem tego konglomeratu, choć w wielu aspektach oddzielnym od niego i pozostającym ponad nim, jest ekonomia szkoły austriackiej. Austriacy prezentują alternatywny sposób widzenia całej nauki. Co ważne, tam, gdzie inne szkoły bazują na mocno wyidealizowanych modelach matematycznych

gospodarki, sugerując sposoby, za pomocą których państwo może sprawić, by świat dopasował się do nich, ekonomia austriacka jest zdecydowanie bardziej realistyczna, prezentuje bowiem bardziej naukowe podejście do zagadnień społecznych (Rockwell 2004).

Podobne zdanie wyraził Hazlitt, który zauważył, że w obszarze badań naukowych spośród wielu znanych człowiekowi nurtów naukowych i metod badawczych to przede wszystkim w ekonomii zdarza się najwięcej błędów i niejednoznacznych ocen. Aby je wyeliminować, należy odwoływać się do historii. Wykorzystanie metod ekonomii polega na tym, by zwracać uwagę nie tylko na bezpośrednie, ale i na bardzo odległe, częstokroć niewidoczne skutki ludzkiego działania. Należy śledzić konsekwencje, jakie jakieś działanie ma dla jednej grupy, lecz także te, jakie przynosi wszystkim pozostałym (Hazlitt 2012: 3–5).

Wymownie na temat roli historii w badaniach naukowych wyrażał się także Mises. Zauważył, że historia, będąca swego rodzaju drogowskazem dla ludzi, pokazuje, jaką drogą podążać. Jednostka może odnieść sukces jedynie wtedy, gdy jej bezpośrednie działania wpisują się w trend ewolucji społecznej. Można zatem stwierdzić, że kluczowym zadaniem historii jest odnajdywanie tych poszczególnych linii trendu (Mises 2011: 185). W innym miejscu Mises napisał, że rolą historii nie jest wskazywanie i opisywanie wszystkich przeszłych rzeczy i wydarzeń, ale głównie tych, które wydają się historycznie najbardziej znaczące. Niezbędne zatem jest odnalezienie kryterium, które pozwoliłoby na odseparowanie tego, co historycznie znaczące, od tego, co takie nie jest. Nie jest możliwe zrealizowanie tego wedle doktryny uznającej za znaczący sam fakt, że człowiek coś wie (Mises 2011: 186).

Podstawą analizy problematyki rozwoju przez przedstawicieli austriackiej szkoły ekonomii jest ludzkie działanie. Mises podkreślał, że gromadzeniem i porządkowaniem wszystkich płynących z doświadczenia danych dotyczących postępowania człowieka zajmuje się historia, której badania skupiają się na konkretnych działaniach obejmujących nieskończone bogactwo ludzkich aktywności wraz z ich wszystkimi konsekwencjami (Mises 2007: 26).

Współcześnie stosunkowo często mamy do czynienia z wykorzystaniem w ekonomii eksperymentu. Stwarza to jednak szereg zasadniczych problemów, z których kluczowym jest odpowiedź na pytanie, czy ludzkie działanie da się poddać eksperymentom laboratoryjnym. Mises twierdził, że konsekwencje aksjomatu działania mogą być aprioryczne, gdyż kategoria działania ma charakter niezależny i poprzedza wszelkie doświadczenie (Mises 2007). Nieco inaczej podchodził do tego Rothbard, twierdząc, że aksjomat działania jest empiryczny, gdyż wynika „z po-

wszechnego doświadczenia wewnętrznego i zewnętrznego” (Rothbard 2011). Austriaccy ekonomiści-teoretycy zajmują różne stanowiska w kwestii aksjomatu działania, jednak w podobny sposób ujmują jego treść, podobnie widząc także różnicę między zakładanym przez niego punktem widzenia a punktem widzenia neoklasycznej ekonomii. Szkoła austriacka kładzie największy nacisk na celowość działania ludzkiego, mającego charakter subiektywny. Działania ludzkie są świadomą interwencją w naturalny bieg wypadków dla osiągnięcia indywidualnych celów. Ponadto przyjmuje się, że subiektywizm działania należy rozumieć jako „zewnętrzną niezależność podejmowanych przez podmioty decyzji” (O’Driscoll, Rizzo 1985: 27–29), co oznacza, że jednostki mają zdolność podejmowania autonomicznych, suwerennych wyborów (Tittenbrun b.d.: 2).

Według ekonomii austriackiej ocena danych historycznych obejmujących ludzkie działanie jest praktycznie niemożliwa bez przyjęcia wcześniej określonej teorii. Co ważne na poziomie analizy elementarnych kwestii, podejście historyczne powinno zakładać, że pozostali członkowie społeczeństwa mają konstrukcję umysłową bardzo podobną względem siebie, tzn. że są jednostkami przejawiającymi zachowania celowe, odznaczają się głęboką świadomością działań własnych i pozyskują wiedzę. Wskazana metoda historyczna powinna w dużej mierze polegać na tzw. rozumieniu empatycznym (*Verstehen*), czyli społecznej próbie przyjmowania punktu widzenia pozostałych ludzi. Wydaje się oczywiste, że tym, co można zaobserwować, mogą być jedynie fizyczne zachowania ludzkie, nie zaś zamierzenia ludzkie. Historyk zatem a priori – a nie wykorzystując doświadczenie – przyporządkowuje poszczególnym ludziom szereg różnych cech (np. formy świadomości, intencje, zachowania), które może poznawać poprzez wgląd wewnątrz zachowań człowieka. Biorąc pod uwagę tak znaczące zagadnienia i sformułowania, nie ma potrzeby wspomnienia o konieczności wykorzystania teorii w zakresie interpretacji skomplikowanych zagadnień ekonomicznych, jak wahania koniunkturalne czy kalkulacja ekonomiczna w różnych systemach ekonomicznych (Mises 2007, Mises 2011).

Mises wskazuje, że jedyną sensowną metodą rozpatrywania ludzkiego działania jest metoda historyczna. Historia, będąca zapisem ludzkiego działania, pozwala opisywać proces ludzkiego dochodzenia do stanu bardziej zadowolającego. Kryterium oceniającym stany bardziej czy mniej zadowolające są idee, które określają, jakie środki należy zastosować w celu ich zmian. Głównym tematem badań historycznych są zatem idee (Mises 2011: 144). Idee zmieniają się w czasie i przestrzeni, dodając nowe elementy w procesie ludzkiego rozwoju.

Ważne jest podkreślenie, że mimo iż przedstawiciele szkoły austriackiej zgadzają się z pozytywistami w zakresie roli nauk społecznych w poszukiwaniu praw naukowych o charakterze uniwersalnym, to nie popierają postulatu realizowania celów nauk społecznych narzędziami nauk przyrodniczych. W teorii nauk społecznych negują jednocześnie weryfikacjonizm, jak również falsyfikacjonizm. W miejsce tego wprowadzają dualizm metodologiczny i twierdzą, że najbardziej właściwą metodą nauk ekonomicznych jest metoda aksjomatyczno-dedukcyjna. Fundamenty wiedzy ekonomicznej, na której budowana jest teoria ogólna, takie jak aksjomat ludzkiego działania (jednocześnie kategorie celu, środków, preferencji, oczekiwań czy niepewnej przyszłości), występowanie międzyludzkich aktów wymiany czy niejednorodność ludzi i zasobów, są w naturalny sposób jednoznaczne. Z tak wskazanych założeń można wyprowadzać – poprzez logikę werbalną – rozumowanie kluczowych praw ekonomicznych (np. malejącą użyteczność krańcową, podział pracy). Skoro jednak między tak określonymi parametrami ekonomicznymi nie występują żadne stałe relacje, to prawa ekonomiczne nie mogą mieć charakteru ilościowego, lecz jakościowy (Mises 2007, Mises 2011). Teoria ekonomii może z absolutną pewnością twierdzić, co spowodowało określone skutki, ale nie jest możliwe z taką samą dokładnością ocenić, kiedy i w jakim zakresie.

Ludzkie działanie, będące kluczowym przedmiotem prakseologii, bierze początek z tego samego źródła co rozumowanie. Co ważne, działanie i rozumowanie są jednorodne i bardzo pokrewne. Rozum ma zdolności wyjaśniania podstawowych kwestii związanych z działaniem, z wykorzystaniem operacji czysto racjonalnych, ponieważ działanie ma w nim swój początek. Twierdzenia, do których zmierzają logiczne rozumowania prakseologiczne, są jednocześnie pewne i niepodważalne (podobnie jak twierdzenia matematyczne), lecz także niepodważalnie i z ogromną pewnością odnoszą się do rzeczywistego działania występującego na co dzień, które jest ludziom znane z historii. Można zatem stwierdzić, że prakseologia pozwala poznawać precyzyjną wiedzę o rzeczywistym świecie (Mises 2007: 34).

Hayek przedstawił prakseologię jako przeciwną metodologii nauk przyrodniczych, a także podkreślił głęboko empiryczną naturę prakseologicznych aksjomatów, twierdząc, że „nauki społeczne są empirycznie dedukcyjne, postępują od znanych elementów do prawidłowości, które nie mogą być określone w sposób bezpośredni” (Hayek 1935: 11). Mises odrzucał z kolei korzystanie z jakichkolwiek ogólnych danych empirycznych, czyli faktów pochodzących z obserwacji jako wstępnych założeń badawczych. Aksjomat działania musi być zatem aprioryczny (Mises

1976: 154). Wynika stąd, że ekonomia wiąże się z wiedzą o podstawowych przyczynach działania, również tych w perspektywie historycznej.

Historia pozwala poznawać wynikające z doświadczenia różnego typu dane obejmujące ludzkie działanie. Badacz historii zbiera dostępne dane i poddaje je krytycznej analizie. Po stworzeniu materiału tego typu może rozpocząć właściwe badania. Historyk powinien relacjonować wierny obraz przeszłości, swego rodzaju intelektualne zdjęcie, które przedstawiałoby pełny, bezstronny, jednoznaczny obraz zdarzeń. Jego rolą jest prezentacja zainteresowanym różnorodności obrazu dziejów. Historia nie powinna być intelektualnym odtwarzaniem, lecz pokazywaniem przeszłości w zsyntetyzowanej formie pojęciowej. Historyk nie pozwala na to, żeby zdarzenia mówiły same za siebie, lecz stara się uporządkować je według różnorodnych kryteriów umożliwiających tworzenie pojęć ogólnych służących do obiektywnego prezentowania faktów. W historii nie powinno się przedstawiać chronologii zdarzeń, lecz jedynie wydarzenia istotne. Co ważne, historyk, decydując o sposobie prezentacji faktów, może oczywiście popełniać błędy i nadużycia. Wynika to z tendencyjności podejmowanych zagadnień, a także z pewnego rodzaju złożoności omawianych problemów. Jest to bardzo często związane z brakiem możliwości oceny działań jednostek w indywidualnym zakresie (Mises 2007: 41–42).

Działalność jednostek i jej skutki są zasadniczym aspektem oceny przebiegu procesów historycznych. To sądy wartościujące wyznaczają sposoby działania i konsekwencje decyzji poszczególnych jednostek, co obejmuje cele, do których zmierzają pojedynczy ludzie, oraz środki używane do realizacji tych celów. Dobór środków jest konsekwencją kompleksowego systemu wiedzy technologicznej, którą posiadają działający ludzie. W wielu sytuacjach efektywność środków można ocenić za pomocą narzędzi prakseologii lub nauk przyrodniczych. Istnieje jednak wiele kwestii, co do których wskazane narzędzia wydają się niewystarczające. W ostatecznej ocenie badanych zagadnień mogą jednak wystąpić takie, które powinny być analizowane za pomocą innych metodologii. Indywidualne, w wielu wypadkach wyjątkowe właściwości poszczególnych zdarzeń można poznawać poprzez zrozumienie (Mises 2007: 42).

Mises podkreślał, że rozumienie to poznawanie różnorodnych kwestii niewyjaśnialnych do końca za pomocą logiki, matematyki, prakseologii czy narzędzi nauk przyrodniczych. Co ważne, rozumienie nie może być sprzeczne z pozostałymi rodzajami szeroko rozumianego poznania (Mises 2007: 43).

Z perspektywy ASE istotny jest indywidualizm metodologiczny oznaczający, że „wyjaśnienie” poszczególnych procesów ekonomicz-

nych powinno wynikać z wyborów podejmowanych przez działające jednostki. Mises twierdził, że indywidualizm metodologiczny to „wszelkie działania indywidualnych jednostek ludzkich” (Mises 1949: 70–75). Indywidualizm powinien być rozumiany jako podejście, według którego funkcjonowanie zbiorowości społecznych musi być wyrażane w kategoriach odnoszących się do indywidualnych podmiotów. Podejście takie można zaobserwować w metodzie „kompozycyjnej” opisywanej przez Mengera i stale stosowanej przez Hayeka. Metoda ta polega na tworzeniu za pomocą pojedynczych podmiotów złożonych struktur, w tym tzw. całości społecznych (por. Tittenbrun b.d.: 3).

Logiczne implikacje faktu działania powodują dedukowanie odpowiednich wniosków, gdyż podstawą implikacji jest aksjomat. Tym samym uzyskane na drodze logicznych rozważań wnioski nie mogą być testowane statystycznie czy też historycznie (Mises 1976: 150–152).

Metoda aksjomatyczno-dedukcyjna składa się z procesu dedukcyjnego oraz epistemologicznego statusu aksjomatów. W prakseologii aksjomaty same w sobie są prawdziwe, tym samym każda werbalna, realizowana krok po kroku dedukcja jest również prawdziwa. Z kolei wyjaśnienie statusu epistemologicznego aksjomatów nie jest w prakseologii jednoznaczne. Mises, zwolennik epistemologii kantowskiej, twierdził, że działanie jest aprioryczne do doświadczenia, gdyż jest to fragment „charakteru logiki umysłu ludzkiego i jego struktury” (Mises 1949: 34). Przeciwnego zdania był Rothbard. Wprowadził on pojęcie „praw rzeczywistości”, które rozum wychwytuje przez badanie i identyfikowanie faktów z rzeczywistego świata. Według niego aksjomat fundamentalny i aksjomaty dodatkowe pochodzą z doświadczenia rzeczywistości i mają charakter empiryczny (Rothbard 2011).

W odróżnieniu od ekonomii neoklasycznej przedstawiającej instytucje społeczne jako wynik planu ekonomicznego austriaccy przyjmują tezę o przypadkowości ich powstawania czy też żywiołowości ich wyłaniania się z działań jednostek niestawiających sobie za cel tworzenia złożonych struktur. Indywidualizm metodologiczny, analizując jednostkowe działania, dostrzega, że „wiele spośród instytucji, na jakich opierają się dokonania ludzkie, powstało i działa bez projektującej i kierującej nimi świadomości” (Hayek 1935: 11). Indywidualizm tego typu stanowi jedyną właściwą metodę teorii ekonomicznej, gdyż instytucje będące zamierzonymi rezultatami działań lub odpowiednich planów mogą podlegać jedynie opisowi historycznemu, a nie teoretycznemu wyjaśnieniu. Plany gospodarcze czy różnego typu regulacje nie poddają się przewidywaniu w przeciwieństwie do rynków, będących żywiołowymi twórcami społecznymi, przypadkowymi efektami wzajemnych interakcji wielu pod-

miotów, które mogą być przewidywalne, gdy charakteryzują się swobodą realizacji prywatnych interesów (por. Tittenbrun b.d.: 5, zob. także: Godłów-Legiędź 1992; Kostro 2001; *Idee liberalne...* 2013).

Teoria ekonomii jest odmiennie pojmowana przez poszczególnych historyków. Starają się oni podważać niektóre tezy ekonomiczne, odwołując się do stwierdzeń, które mogą wskazywać na występowanie zjawisk przeczących omawianym twierdzeniom. Nie zawsze chcą zrozumieć, że złożone procesy nie mogą ani potwierdzić, ani zaprzeczyć żadnym twierdzeniom, a zatem nie mogą jednoznacznie wskazać fałszywości jakichkolwiek zdań należących do teorii ekonomii. Historia gospodarcza może być użyteczna jedynie dlatego, że występuje teoria ekonomiczna, która pokazuje przebieg działań gospodarczych. Brak teorii ekonomicznych spowodowałby, że ocena faktów gospodarczych byłaby jedynie zbiorem luźno związanych ze sobą danych, co dopuszczałoby różnorodne interpretacje [Mises 2007, Mises 2011].

Przykładem związku historii i teorii ekonomicznej jest sformułowana przez Misesa i rozwinięta przez Hayeka austriacka teoria koniunktury, będąca teorią nierównoważonego boomu. Podejście Misesa do oceny kryzysów ekonomicznych pokazuje historyczne niedoskonałości rynku uwzględniające czas, pieniądze, strukturę kapitału i koordynację gospodarczą (Snowdown, Vane, Wynarczyk 1998: 373). Wskazał on, że przyczyną wahań koniunkturalnych jest nadmierna ekspansja kredytowa, sztucznie zaniżająca rynkową stopę procentową poniżej poziomu wyznaczającego dobrowolne oszczędności (Mises 2006: 115–116).

Polityka pieniężna nieuwzględniająca standardu złota, za którą odpowiedzialny jest bank centralny, powoduje pojawienie się na rynku błędnych informacji. Przedsiębiorcy podejmują decyzje o inwestowaniu lub jego zaniechaniu na podstawie nieprawdziwych przesłanek. Jeżeli stopy procentowe spadają, przedsiębiorcy zwiększają inwestycje w bardziej skomplikowane procesy wytwórcze. Problemem rynku pieniężnego jest jednak to, że banki ustalają stopę procentową poniżej stopy naturalnej (wyższa preferencja czasowa⁴). Prowadzi to do ekspansji kredytowej (*boom*). Ilość kapitału jest jednak ograniczona, gdyż podmioty gospodarcze preferują konsumpcję kosztem oszczędności. System bankowy poprzez kombinacje dotyczące pożyczek i depozytów tworzy substytuty podaży pieniądza, budując swego rodzaju pira-

---

⁴ *Preferencja czasowa* jest miarą tego, w jakim stopniu aktualna satysfakcja jest bardziej pożądana od takiej samej satysfakcji w przyszłości. Wysoka preferencja czasowa oznacza chęć jak najszybszej konsumpcji dostępnych dóbr, podczas gdy niska preferencja czasowa oznacza gotowość do powstrzymania się od konsumpcji bieżących dóbr na rzecz wyższej konsumpcji w przyszłości (por. Hoppe 2004: 15–20).

midę finansową. Zastępuje ona część inwestycji produkcyjnych, które chcieliby realizować przedsiębiorcy. Sytuacja taka powoduje ograniczenie dostępu do środków produkcji, dlatego wielu przedsiębiorców nie będzie mogło zrealizować swoich inwestycji. W skali makroekonomicznej objawi się to zmniejszeniem tempa wzrostu gospodarczego oraz mniejszą akumulacją. Stan ten nazywany jest fazą korekty (*bust*) i charakteryzuje się dynamicznymi zmianami w strukturze kapitału, prowadzącymi do zmniejszenia różnicy między naturalną i pieniężną stopą procentową. Powyższe rozważania pokazują, że teoria Misesa może być oceniana jako kompletna w takim zakresie, że łączy teorię pieniądza, stopy procentowej i kapitału w spójną, jednolitą całość, wyjaśniając przy tym historyczne zmiany koniunktury gospodarczej (por. Cholewiński 2006: 41).

Austriacka teoria cyklu koniunkturalnego zawiera kilka bardzo charakterystycznych cech pozwalających na prawidłową ocenę przebiegu faz koniunktury. Podejście to mocno akcentuje rolę podaży pieniądza, naturalnej stopy procentowej oraz zmian struktury produkcji. Ponadto ujęcie austriackie wskazuje na bardzo ważną rolę rynku oraz potrzebę ograniczenia w stosowaniu, polityki gospodarczej przez państwo.

Według ekonomistów austriackich najważniejszym problemem działalności gospodarczej jest ograniczoność zasobów. Współpraca jednostek w ramach społeczeństwa wynika z możliwości osiągnięcia korzyści ze specjalizacji. W rozwiniętych gospodarkach wiąże się to z podejmowaniem decyzji o alokacji dającej największą satysfakcję z wykorzystania ograniczonych zasobów. Wybór dotyczy dwóch zagadnień: co produkować i w jakiej ilości? Duża liczba alternatywnych zastosowań zasobów stanowi dodatkowe utrudnienie przy podejmowaniu decyzji.

Różnorakie możliwości zastosowania zasobów związane są z odzwierciedleniem różnic w poziomie technologii, produktywności, zasobów pracy czy specjalizacji. Obfitość zasobów powoduje brak możliwości bezpośredniego ich wykorzystania bez porównania efektów, jakie poszczególne rozwiązania przyniosą. Alokacja ograniczonych zasobów będzie zatem chaotyczna i nieprecyzyjna.

Racjonalna alokacja nie jest łatwa, gdyż w procesie podejmowania decyzji podmioty nie posiadają „wiedzy doskonałej” (*perfect knowledge*). Wiedza jest jedynie częściowa, rozdrobniona i niedostępna w całości dla żadnego z podmiotów. Każda jednostka posiada unikalną informację potrzebną jej do funkcjonowania w określonych warunkach czasowych i przestrzennych. Ponieważ wiedza indywidualna może być wykorzystana tylko w ograniczonych warunkach, każda jednostka musi uczestniczyć w społecznej kooperacji polegającej na rozszerzaniu zakresu do-

stępnej wiedzy. „[Z]naczenie problemów ekonomicznych rośnie, gdy dochodzi do różnego typu zmian. Jeżeli wszystko funkcjonuje na starych zasadach lub zgodnie z oczekiwaniami, nie wymaga to nowych decyzji czy nowego planu działania” (Hayek 1948: 82).

Wyjaśnienie tego zagadnienia wiąże się ściśle z założeniem, że wszystkie dane potrzebne do „ekonomicznego działania” nie są w prosty sposób dostępne. Rynek powoduje ciągle zmiany, które muszą być uwzględniane w zamierzeniach i działaniach podmiotów. Siłą sprawczą zmian na rynku są przedsiębiorcy, którzy widzą korzyści wynikające z ulepszania działań gospodarczych. Proces rynkowy staje się coraz bardziej dynamiczny ze względu na rywalizację przedsiębiorców o potencjalne korzyści, przy czym pozostali uczestnicy są mniej lub bardziej pasywni. Uzyskiwane przez przedsiębiorców informacje pozwalają na osiąganie zysków, ale czasami prowadzą również do straty. To z kolei zmusza ich do zmiany sposobu czy kierunku swojej działalności. W przypadku gdy informacja rynkowa jest niepełna lub nieprecyzyjna, podejmują oni błędne decyzje, zmieniając rynek w sposób niewynikający z kryterium efektywności (Kirzner 1973: 31–40).

Istotą społecznej współpracy jest specjalizacja zarówno w dziedzinie zasobów pracy, jak i wiedzy. Ma to dwie zasadnicze implikacje. Po pierwsze, rezultaty społecznej kooperacji w produkcji dóbr pośrednich i finalnych nie mogą być określone jako efektywna alokacja, gdyż nie istnieje wspólny mianownik dla poszczególnych działań. Po drugie, współlistnienie zdecentralizowanych decyzji i społecznej współpracy wymaga skoordynowania indywidualnych planów wynikających z niepełnej wiedzy i informacji. Oba te wymagania są spełniane przez system cen rynkowych (Taylor 1980: 22). Pozwala on podmiotom na przeprowadzenie kalkulacji swoich działań oraz ustalenie sposobów koordynacji i komunikowania się uczestników.

Ekonomiczna kalkulacja zawiera retrospektywną i prospektywną kalkulację pieniężną. Kalkulacja retrospektywna jest zdeterminowana przeszłymi zyskami czy stratami, dochodem, czyli rezultatami z działań już podjętych, i pozwala na identyfikację przyszłości przez pryzmat ustalenia możliwości produkcyjnych i dochodowych (kontynuowanie czy wycofanie się z określonej działalności). Kalkulacja prospektywna, która może być wynikiem kalkulacji retrospektywnej, pozwala na antycypowanie zysków lub strat będących rezultatem podejmowanej działalności. Oba rodzaje kalkulacji są skierowane ku przyszłości. Każdy krok ścieżki utylizacji zasobów ma prospektywną orientację (Taylor 1980: 26).

Precyzyjna kalkulacja ekonomiczna nie istnieje, gdyż przyszłość jest przesiąknięta różnymi rodzajami działalności rynkowej. Żaden podmiot

nie ma możliwości precyzyjnego ustalenia przyszłych preferencji konsumenckich, zmian w technologii, działań innych podmiotów czy czynników zewnętrznych mogących wpłynąć na jego działanie. Zbieranie danych empirycznych i ich klasyfikowanie nie jest wystarczające dla ustalenia celów działalności gospodarczych na rynku. Badania empiryczne zakładają homogeniczność występujących zdarzeń, natomiast działalność podmiotów homogeniczna nie jest. Tym samym przedsiębiorcy muszą ubezpieczać się na wypadek wystąpienia dodatkowych kosztów. Działalność podmiotów gospodarczych zawiera kategorię ryzyka i niepewności (Knight 1964: 201–217).

To prakseolog jednakże jest prawdziwym empirystą, rozpoznającym wyjątkową i heterogeniczną naturę faktów. Według Misesa to samozwańczy „empiryści” naruszają historię, redukując ją do praw ilościowych. Jego zdaniem w ekonomii nie istnieją żadne stałe związki i nie jest możliwy żaden ich pomiar. Jednostki różnie wartościują te same dobra, a stopnie wartości dla tej samej osoby również się zmieniają. Niepraktyczność pomiaru nie wynika z ułomności narzędzi, ale z braku stałych relacji. Dane liczbowe to informacje dla historyków opisujących określony stan w przeszłości (Mises 1949: 55–56).

Innym elementem koniecznym do uwzględnienia w procesie ekonomicznej kalkulacji jest koordynacja decyzji podejmowanych przez różnych uczestników rynku, co pozwala na łagodniejsze i bardziej efektywne działanie. Ceny są pośrednikiem przekazującym informacje dla wszystkich uczestników rynku. Poszczególne podmioty nie potrzebują znać wszystkich faktów związanych ze sposobem wykorzystania zasobów (Hayek 1948: 86).

Co ważne, według ekonomistów austriackich wymiana jest takim samym elementem przyczynowego procesu zaspokajania potrzeb jak produkcja. Menger dowodził, że „skutek ekonomicznej wymiany jest zawsze taki, jak gdyby nowe korzyści stały się ich własnością (...). Celem ekonomii nie jest bowiem fizyczne usprawnienie dóbr, lecz zawsze jak najpełniejsze zaspokojenie ludzkich potrzeb” (Menger 1985, cyt. za: Salerno 1987: 113–156).

Analizując zagadnienia wymiany, Menger stworzył prakseologiczną metodę procesu wyceny. Ze względu na założenie, że każdy przyczynowo-skutkowy proces ma początek i koniec, jego wyjaśnienie wymaga opisu czynników przyspieszających go i utrzymujących w ruchu, a także czynników będących przyczyną jego zamknięcia. Centralnym elementem tej metody jest pojęcie określane przez Böhm-Bawerka jako „tymczasowa równowaga” (Salerno 2009: 8).

Ekonomia jest dla Austriaków narzędziem pozwalającym ocenić mechanizm zaspokajania potrzeb, którego elementarną częścią jest współpraca i rywalizacja jednostek. Proces ten odbywa się w warunkach ograniczonego zasobów i ciągłych zmian układów społecznych. Jest alternatywnym, bardziej realistycznym spojrzeniem na całą naukę, które kładzie większy nacisk na istotę społecznego zachowania i udział człowieka w kształtowaniu procesu rozwoju gospodarczego.

Zakończenie

Wymownie brzmiące stwierdzenie wybitnych historyków myśli ekonomicznej Henry'ego Landretha i Davida Colandera „rozumieć terażniejszość na podstawie przeszłości” (Landreth, Colander 1998: 599) potwierdza konieczność refleksji nad rolą analiz historyczno-ekonomicznych w wyjaśnianiu procesów zachodzących w gospodarce. Historia w ekonomii koncentruje się na ideach kierujących ludzkimi działaniami i rezultatach tych działań. Takie idee znajdują się w obszarze zainteresowania wielu ekonomistów, zwłaszcza przedstawicieli austriackiej szkoły ekonomii.

W austriackiej szkole ekonomii, w większym zakresie niż w szkole głównego nurtu ekonomii, w obszarze analizy rozwoju gospodarczego zwraca się uwagę na kwestię ludzkiego działania. Założenie „ludzkiego działania”, stanowiące fundament metody austriackiej, pozwala na wnikliwą analizę procesów zachodzących w gospodarce. Wynika to stąd, że prawa ludzkiego działania nie są ograniczone do konkretnego miejsca i czasu. Ich oddziaływanie będzie takie samo w różnych gospodarkach, w stosunku do różnych ludzi, zarówno marksistów jak i liberałów. Prawa i zasady ludzkiego działania są takie same wszędzie tam, gdzie ludzie podejmują określone decyzje. Dają zatem możliwość stosowania skutecznej metody badań ekonomicznych (*Ekonomiści szkoły...* 2011: 5–6). Warto pamiętać, że przez długi okres osiągnięcia Austriaków nie były przedmiotem poważnych badań naukowych i ustępowały pola zmatematyzowanej ekonomii akademickiej. Tymczasem właściwa interpretacja teoretycznych osiągnięć tej szkoły może wpłynąć na nowe zrozumienie i kształtowanie podstaw rozwoju współczesnej gospodarki (Ciborowski, Kargol-Wasiluk, Zalesko 2019: 123–144), tym bardziej że w perspektywie historycznej widoczne są nieustające przeobrażenia systemów społeczno-ekonomicznych. Proces ten zdaniem wielu ekonomistów, ale nie tylko, wymaga trwałych i wnikliwych rozważań.

Literatura

- Arndt H.W., 1987, *Economic Development. The History of an Idea*, Chicago–London.
- Cholewiński J., 2006, *Austriacka teoria cyklu koniunkturalnego*, www.mises.pl (dostęp: 30.04.2023).
- Ciborowski R., Kargol-Wasiluk A., Zalesko M., 2019, *Time, Capital, and Technological Progress in the Austrian School of Economics*, “Studies in Logic, Grammar and Rhetoric”, Vol. 57(70).
- Collectivist Economic Planning*, 1935, ed. F.A. von Hayek, Routledge.
- Ekonomia dla prawników i nie tylko*, 2008, red. M. Bednarski, J. Wilkin, Warszawa.
- Ekonomiści szkoły austriackiej*, 2011, red. R. Ciborowski, A. Kargol-Wasiluk, M. Zalesko, Białystok.
- Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl> (dostęp: 15.01.2023).
- Godłów-Legiędź J., 1992, *Doktryna społeczno-ekonomiczna Friedricha von Hayeka*, Warszawa.
- Hayek F.A. von, 1935, *The Nature and History of the Problem* [w:] *Collectivist Economic Planning*, ed. F.A. von Hayek, Routledge.
- Hayek F.A. von, 1948, *The Use of Knowledge in Society* [w:] *Individualism and Economic Order*, ed. F.A. von Hayek, Chicago.
- Hazlitt H., 2012, *Ekonomia w jednej lekcji*, Warszawa.
- Hoppe H.H., 2004, *Demokracja, bóg który zawiódł*, Warszawa.
- Individualism and Economic Order*, 1948, ed. F.A. von Hayek, Chicago.
- Idee liberalne w ekonomii 20 lat po śmierci Friedricha von Hayeka*, 2013, red. R. Ciborowski, A. Kargol-Wasiluk, M. Zalesko, Białystok.
- Kirzner I.M., 1973, *Competition and Entrepreneurship*, Chicago.
- Knight F.A., 1964, *Risk, Uncertainty and Profit*, New York.
- Kostro K., 2001, *Hayek kontra socjalizm. Debata socjalistyczna a rozwój teorii społeczno-ekonomicznych Friedricha Augusta von Hayeka*, Warszawa.
- Landreth H., Colander D.C., 1988, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa.
- Menger C., 1985, *Investigations into the Method of the Social Sciences with Special Reference to Economics*, New York.
- Mises L. von, 1949, *Human Action: A Treatise on Economics*, Yale.
- Mises L. von, 1976, *The Epistemological Problems of Economics*, New York.
- Mises L. von, 2006, *The Causes of the Economic Crises*, Auburn.
- Mises L. von, 2007, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, Warszawa.
- Mises L. von, 2011, *Teoria a historia. Interpretacja procesów społeczno-gospodarczych*, Warszawa.
- Morawski W., 2010, *Dzieje gospodarcze Polski*, Warszawa.
- Moskwa A., 2008, *Wzrost i rozwój gospodarczy* [w:] *Ekonomia dla prawników i nie tylko*, red. M. Bednarski, J. Wilkin, Warszawa.
- Nowa ekonomia instytucjonalna wobec współczesnych problemów gospodarczych*, 2014, red. S. Rudolf, Kielce.
- O’Driscoll G.P., Rizzo M.J., 1985, *The Economics of Time and Ignorance*, Oxford.
- Payne A., Phillips N., 2011, *Rozwój*, Warszawa.
- Rockwell L.H., Jr., 2004, *Istotność szkoły austriackiej*, https://mises.pl/wp-content/uploads/2013/07/Rockwell_Istotnosc-szkoly-austriackiej.pdf (dostęp: 25.01.2023).
- Rothbard M., 2011, *Economic Controversies*, Auburn.
- Salerno J.T., 1987, *The Neglect of the French Liberal School in Anglo-American Economics: A Critique of Received Explanations*, “The Review of Austrian Economics”, 2.

- Salerno J.T., 2009, *The Marginalist Revolution*, www.mises.org (dostęp: 30.04.2023).
Słownik języka polskiego, <http://sjp.pwn.pl> (dostęp: 15.01.2023).
- Snowdown B., Vane H., Wynarczyk P., 1998, *Współczesne nurty teorii makroekonomii*, Warszawa.
- Taylor T.C., 1980, *An Introduction to Austrian Economics*, Auburn.
- Tittenbrun J., b.d., *Między indywidualizmem z subiektywizmem. Podstawy metodologiczne szkoły austriackiej*, <http://hegel-marks.pl/downloads/teksty-tittenbrun01.pdf> (dostęp: 12.07.2023).
- Todaro M., 1985, *Economic Development in the Third World*, New York, London.
- Wilkin J., 2005, *Instytucjonalne podstawy rozwoju gospodarczego*, „Zagadnienia Ekonomiczne”, nr 3.
- Zalesko M., 2012a, *Ekonomia i historia – rozważania na temat wzajemnych relacji naukowo-badawczych* [w:] *Między ekonomią a historią. Studia ofiarowane Profesorowi Czesławowi Noniewiczowi z okazji 75. urodzin*, red. R. Dziemianowicz, A. Kargol-Wasiluk, J. Wilkin, M. Zalesko, Białystok.
- Zalesko M., 2012b, *O miejsce historii gospodarczej w naukach ekonomicznych*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 4 (58).
- Zalesko M., 2013, *Prawa własności filarem rozwoju gospodarczego*, „Ekonomia”, nr 4.
- Zalesko M., 2014, *Instytucje w procesie rozwoju gospodarczego* [w:] *Nowa ekonomia instytucjonalna wobec współczesnych problemów gospodarczych*, red. S. Rudolf, Kielce.

**The use of economic-historical analyses
 in explaining the process of economic development
 (using the Austrian school of economics as an example)**

Abstract

One particularly important issue under analysis in economics is the theory of economic development. It derives from eighteenth- and nineteenth-century economic doctrines deeply rooted in philosophical thought. The issue of development is of interest not only to economists, but also to representatives of other social sciences. From the perspective of an economist, it seems that one of the more useful tools for analysing the problem of economic development may be the achievements of the Austrian school of economics. When studying the development process, the representatives of this school limit the mathematical modelling of phenomena occurring in the economy, while they often refer to history. They believe that the focus of economics should be human action (conducted under conditions of uncertainty), which undeniably influences development.

Key words: human action, economic development, Austrian school of economics, history

Aneta Kargol-Wasiluk¹
Elżbieta Zalesko²

Nadzór korporacyjny jako czynnik modernizacji przedsiębiorstw na przykładzie spółek Skarbu Państwa (w perspektywie transformacji systemowej)³

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie mechanizmów systemu nadzoru korporacyjnego w spółkach Skarbu Państwa w Polsce oraz ich znaczenia w procesach modernizacji przedmiotowej grupy przedsiębiorstw. Nadzór (ład korporacyjny) obejmuje szereg systemów, procesów oraz procedur, które w szczególności kształtują oraz regulują relacje między kadrą zarządzającą a udziałowcami (akcjonariuszami), a także w sensie ogólnym między przedsiębiorstwem (spółką) a interesariuszami. Mimo rosnącego zainteresowania badaniami nad nadzorem korporacyjnym wciąż jest to obszar wymagający pogłębionych analiz zarówno w obszarze ekonomii, jak i zarządzania.

W XXI w. nadzór korporacyjny jest w badanej grupie przedsiębiorstw szczególnie istotny m.in. z uwagi na (niedokończony) proces transformacji systemowej, nieodzowność przeprowadzenia procesów restrukturyzacyjnych itp., które wpływają na możliwości rozwoju gospodarki. Skuteczny ład korporacyjny może również poprawić wyniki finansowe spółek, jednak zbadanie takiej zależności wymaga pogłębionych analiz.

---

¹ Dr Aneta Kargol-Wasiluk, Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Ekonomii i Finansów, ul. Warszawska 63, 15-062 Białystok, e-mail: a.kargol@uwb.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-1915-2840.

² Dr Elżbieta Zalesko, Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Zarządzania, ul. Warszawska 63, 15-062 Białystok, e-mail: e.zalesko@uwb.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-9305-8214.

³ Artykuł jest efektem realizacji projektu „Central European Congress of Economic History. Modernization processes in Younger Europe” przez Uniwersytet Rzeszowski w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki RP „Doskonała nauka – wsparcie konferencji naukowych” numer umowy DNK/SP/512085/2021.

Opracowanie ma charakter teoretyczno-empiryczny. Do badań autorki wykorzystano metodę opisową z elementami analizy danych statystycznych oraz analizy prawnej.

Słowa kluczowe: ład korporacyjny, rada nadzorcza, spółki Skarbu Państwa, modernizacja, transformacja gospodarki

Uwagi wstępne

W szerokim ujęciu nadzór korporacyjny (zwany też ładem korporacyjnym, z ang. *corporate governance*) obejmuje procesy, procedury i instytucje, które wpływają na to, w jaki sposób organizacje i korporacje działają, są zarządzane i kontrolowane (Khan 2011:1). Kształtują zatem oraz regulują relacje między kadrą zarządzającą a udziałowcami (akcjonariuszami), a także w sensie ogólnym między przedsiębiorstwem (spółką) a interesariuszami. Mimo rosnącego zainteresowania badaniami nad nadzorem korporacyjnym wciąż jest to obszar wymagający pogłębionych analiz zarówno w obszarze ekonomii, jak i zarządzania. Przedmiotowe zagadnienie w odniesieniu do spółek Skarbu Państwa (SP) jest ważne z wielu powodów. Należy zgodzić się z I. Postulą (2013: 17), że mogą to być zarówno kwestie teoretyczne, jak i praktyczne, w tym regulacyjne, a nawet historyczne. W XXI w. nadzór korporacyjny jest w badanej grupie przedsiębiorstw szczególnie istotny m.in. z uwagi na (niedokończony) proces transformacji systemowej, nieodzowność przeprowadzenia procesów restrukturyzacyjnych itp., które wpływają na możliwości rozwoju gospodarki. Skuteczny ład korporacyjny może również poprawić wyniki finansowe spółek, jednak zbadanie takiej zależności wymaga pogłębionych analiz.

Celem artykułu jest przedstawienie wybranych mechanizmów systemu nadzoru korporacyjnego w spółkach Skarbu Państwa w Polsce (na przykładzie największych tego typu podmiotów gospodarczych) oraz ich znaczenia w procesach modernizacji tej grupy przedsiębiorstw w kontekście transformacji systemowej. Opracowanie ma charakter teoretyczno-empiryczny i jest podzielone na trzy główne części: a) transformacja systemowa i modernizacja – historia i „podejście teoretyczne”; b) modernizacja a nadzór korporacyjny; c) mechanizm nadzoru korporacyjnego w spółkach Skarbu Państwa. Do badań autorki wykorzystano metodę deskryptywną z elementami analizy danych statystycznych oraz analizy prawnej.

1. Transformacja systemowa i modernizacja – historia i „podejście teoretyczne”

Proces transformacji gospodarki z centralnie sterowanej na gospodarkę rynkową w krajach Europy Środkowo-Wschodniej to złożony problem badawczy. Ma on wielowymiarowy, wieloaspektowy oraz wielopłaszczyznowy charakter. Wybór wymiaru, aspektu czy też płaszczyzny badań zależy od perspektywy, z której zmiany systemu będą obserwowane. Ta z kolei jest pochodną obranego programu badawczego. Złożoność procesu przez lata interesowała wielu badaczy z różnych dziedzin nauki, a transformacja była przedmiotem szerokiej dyskusji w polskiej i zagranicznej literaturze. Wśród polskich badaczy tym tematem zajmowali się m.in.: S. Gomułka, T. Kowalik, S. Krajewski, M. Bałtowski i M. Miszewski⁴. Według B. Fiedora: „w rozumieniu najbardziej ogólnym transformacja gospodarcza, czyli przejście od gospodarki centralnie sterowanej, opartej na państwowej własności większości zasobów ekonomicznych, do gospodarki rynkowej, czyli opartej na rynkowej koordynacji i optymalizacji działań indywidualnych podmiotów gospodarczych oraz dominacji własności prywatnej, jest przede wszystkim politycznie i ekonomicznie zdeterminowaną zmianą instytucjonalną. Jej rezultatem jest stworzenie jakościowo nowego ładu instytucjonalnego, nowego porządku czy ustroju gospodarczego. Z ekonomicznego punktu widzenia (...) istota przejścia od gospodarki planowej, czy nakazowo-rozdzielczej, do gospodarki rynkowej polega z kolei na stopniowej transformacji od systemu, w którym dominuje motywacja na «poszukiwanie rent» przez poszczególne jednostki (mogą być nimi przedsiębiorstwa) i grupy społeczne, do systemu, w którym działania tych jednostek i grup są głównie motywowane «orientacją na efektywność». Oczywiście, oznacza to implícite, że stworzony został system bodźców mikroekonomicznych «nagradzających» działania efektywne, a «karzących» nieefektywne” (Fiedor: [http](#))⁵.

---

⁴ Szerzej: S. Gomułka, *Transformacja i rozwój. Teoria i polityka gospodarcza*, Warszawa 2016; S. Krajewski, *Polska transformacja gospodarcza 1989-2022. Przesłanki, dylematy, przebieg, skutki*, Warszawa 2022; T. Kowalik, *Systemy gospodarcze. Efekty i defekty reform i zmian ustrojowych*, Warszawa 2005; *Transformacja polska. Dokumenty i analizy 1990*, wybór S. Gomułka i T. Kowalik, Warszawa 2011; M. Bałtowski, M. Miszewski, *Transformacja gospodarcza w Polsce*, Warszawa 2006.

⁵ Szerzej na temat zmiany systemowej pisał W. Morawski w swojej publikacji pt. *Zmiana instytucjonalna. Społeczeństwo, gospodarka, polityka*, Warszawa 1998.

Zdaniem W. Morawskiego zmiana systemowa, do jakiej doszło w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, była procesem tworzenia się i krystalizowania nowych reguł w trzech sferach: gospodarki, polityki i społeczeństwa. Stanowiła ona formę strukturalnej adaptacji do świata zewnętrznego, a jej istotnym celem była budowa kapitalizmu wzorowanego na zachodnim (Morawski 1998: 12–14). Nie chodziło jednak – jak pisze T. Kowalik – o skopiowanie któregoś z ukształtowanych już systemów gospodarczych, a o „wybór głównego źródła doświadczeń i sformułowanie pewnych «kierunkowych idei», jakimi chciałoby się kierować w procesie tych zmian systemowych” (Kowalik 2005: 286).

Już w połowie lat 90. ubiegłego wieku Z. Hockuba (1995: 13) pisał, że transformacja ekonomiczna była jednym z głównych problemów, które przez lata przyciągały uwagę ekonomistów i nie tylko. Proces przemian systemowych był nowym polem badawczym ekonomii, na którym toczyły się interesujące debaty teoretyczne, testowana była wartość heurystyczna różnych teorii i programów badawczych, rodziły się ogólne wstępne koncepcje planów stabilizacyjnych i reform instytucjonalnych. Pięć lat później w opracowaniu pt. *Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms* G. Roland (2000: XVIII–XIX) zwracał uwagę, że transformacja jest to z pewnością jedno z najważniejszych wydarzeń gospodarczych XX w., obok przejścia od kapitalizmu do socjalizmu i Wielkiego Kryzysu z lat 30. XX w. Historycy gospodarczy będą w przyszłości określać XX stulecie jako okres ogromnego postępu technologicznego, ale także specyficznej rywalizacji między socjalistycznym a kapitalistycznym systemem gospodarczym oraz porażki tego pierwszego. Wszzechstronna transformacja instytucji gospodarczych przyniosła całkowitą zmianę warunków ekonomicznych dużej liczby ludności w wielu krajach świata. Wszystkie państwa postsocjalistyczne na progu procesu zmian systemowych stanęły przed tymi samymi problemami, wyzwaniami i dylematami. Sprowadzały się one do rozstrzygnięcia czterech kwestii: (1) wyboru systemu, do którego państwo chce zmierzać, (2) wyboru drogi przeprowadzenia planowanych zmian systemowych, (3) określenia stopnia liczenia się z własną kulturą i historią oraz (4) wypracowania sposobu łączenia budowy nowego systemu gospodarczego z nowym ustrojem politycznym – demokracją (Kowalik 2005: 285).

Transformacja gospodarki w Polsce rozpoczęła się na początku lat 90. XX w. i składała się z reform politycznych i gospodarczych, które miały na celu przejście od gospodarki opartej na centralnym planowaniu do gospodarki rynkowej, zwiększenie wydajności i konkurencyjności przedsiębiorstw oraz integrację Polski z gospodarką światową.

Na podstawie literatury przedmiotu można wyodrębnić co najmniej trzy podstawowe modele transformacji systemowej w gospodarkach europejskich. Zalicza się do nich (Fiedor: <http>):

- model kapitalistycznej rewolucji (dotyczy Polski, w pewnym zakresie Czech, Węgier i nadbałtyckich krajów poradzieckich), określane dość często jako model szybkiej liberalizacji;
- model stopniowej ewolucji w kierunku gospodarki i społeczeństwa kapitalistycznego (np. Rumunia, Bułgaria w okresie do połowy lat 90. XX w.), zwany też modelem wolnej liberalizacji;
- model „muddling through” (charakterystyczny dla wielu krajów dawnego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, np. Ukrainy), charakteryzujący się bardzo późnym rozpoczęciem procesu liberalizacji i prywatyzacji gospodarki.

Na początku transformacji większość wskazań dotyczących polityki gospodarczej czerpano z podstawowych podręczników ekonomii, tzw. konsensusu waszyngtońskiego, z silnym naciskiem na (Roland 2000: XVIII–XIX):

- liberalizację cen,
- restrykcyjną politykę pieniężną i zrównoważony budżet w celu zapewnienia stabilizacji makroekonomicznej,
- prywatyzację przedsiębiorstw państwowych w celu wywołania zachowań maksymalizujących zysk.

Jak pisze K. Kamińska (2021: 257–276), w krajach Europy Środkowo-Wschodniej zastosowano model transformacji zaproponowany przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy. Zakładał on stabilizację makroekonomiczną i liberalizację oraz szeroko zakrojoną rekonstrukcję instytucjonalną. Model radykalny, zwany terapią szokową⁶, przewidywał natychmiastową zmianę funkcjonowania systemu gospodarczego⁷. Jego zwolennikami byli przedstawiciele ekonomii anglosaskiej, w tym głównie monetarzyści, D. Lipton i J. Sachs na arenie międzynarodowej, oraz Leszek Balcerowicz, W. Wilczyński i J. Winiecki w Polsce (Kamińska 2021: 257–276). Drugim kierunkiem była terapia gradualistyczna, wspierana przez V. Amiela, K. Grace’a i D.M. Nuttiego. W Polsce za tym kierunkiem działań opowiadali się Z. Sadowski, J. Lipiński i G. Kołodko. Dominującym podejściem wśród ekonomistów była terapia szokowa, co później przełożyło

---

⁶ Pod pojęciem „terapia szokowa” w *Wielkim słowniku języka polskiego* rozumie się „radykalny sposób wyjścia z jakiejś bardzo niekorzystnej sytuacji”, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/15404/terapia-szokowa> (dostęp: 10.04.2023).

⁷ Szerzej na temat terapii szokowej pisał S. Krajewski w opracowaniu pt. *Polska transformacja gospodarcza 1989–2022. Przesłanki, dylematy, przebieg, skutki*, Warszawa 2022, s. 24–34.

się na charakter zmian przeprowadzanych w kraju (Kamińska 2021: 257–276).

Zdaniem B. Fiedora nie jest możliwe stworzenie jednolitej teorii transformacji, niemniej jednak autor ten, opierając się na realnych doświadczeniach historycznych państw postkomunistycznych, zaproponował pewną sekwencję „działań reformatorskich” warunkujących przyszły sukces procesu transformacji. Do działań tych zaliczył (Fiedor: [http:](http://)):

- 1) reformę systemu prawnego i administracyjnego państwa, stworzenie instytucji formalnych niezbędnych dla działania gospodarki rynkowej, w tym instytucji regulacyjnych, które będą odpowiedzialne za adresowanie i łagodzenie różnego rodzaju niedoskonałości rynku (np. w sferze rynku pracy czy gałęzi infrastrukturalnych);
- 2) liberalizację cen i handlu, w tym otwarciu obrotów handlowych z zagranicą, czyli umożliwienie działania mechanizmu konkurencji rynkowej;
- 3) reorganizację systemu bankowego i monetarnego oraz stworzenie podstaw instytucjonalnych dla rynkowo zorientowanej polityki monetarnej; chodzi w szczególności o gwarancje suwerenności banku centralnego, instytucji nadzoru bankowego, niezależnie od tego, jakie modelowe cele przypisuje się tej polityce;
- 4) prywatyzację gospodarki i stworzenie efektywnie funkcjonującego rynku kapitałowego; w tym drugim przypadku chodzi również o stworzenie możliwości legalnego i podlegającego kontroli publicznej napływu do kraju zagranicznych oszczędności, ze względu na typowy dla krajów w okresie transformacji niedobór rodzimego kapitału spowodowany niską przeciętną skłonnością do oszczędzania.

Przejście od socjalizmu do kapitalizmu było procesem, w którym punktem wyjścia był określony spójny zestaw instytucji. Sformułowanie konkretnych celów dla punktu końcowego (np. przyjęcie modelu amerykańskiego, szwedzkiego lub niemieckiego) nie gwarantowało, że taki punkt końcowy zostanie osiągnięty. Instytucje innych państw nie zawsze dadzą się łatwo kopiować lub naśladować, a próby imitacji mogą przynieść niezamierzone rezultaty. Efekty całego procesu są silnie uzależnione od „początkowego zbioru instytucji”, które stanowiły punkt wyjścia dla transformacji. Z tego względu każdy proces zmian musi uwzględniać ten punkt wyjścia oraz zachowania ekonomiczne i oczekiwania podmiotów. Stwierdzenie to sugeruje, że niekoniecznie istnieje „instytucjonalny szablon”, według którego podmioty odnoszących sukcesy gospodarek kapitalistycznych są po prostu kopiowane. Przykładem jest Rosja, która skopiowała wiele skutecznych przepisów z krajów anglosaskich w dziedzinie ładu korporacyjnego, ale prawa te nie mogły być egzekwowane. Wręcz przeciwnie, konieczne może być opracowanie „instytucji przej-

ściowych” jako niezbędnych kroków w kierunku bardziej skutecznych instytucji (Roland 2000: XVIII–XIX).

Warto pamiętać, że transformacja systemowa składa się ze stopniowego zastępowania podstawowych mechanizmów starego systemu – nowymi. Proces ten może mieć charakter ewolucyjny bądź rewolucyjny. Zmiana systemowa następuje wtedy, gdy swoista linia demarkacyjna systemu zostaje przekroczona i zaczynają funkcjonować nowe reguły gry. Polscy badacze wyróżniają zatem dwa etapy transformacji: 1) zmianę (*transition*), polegającą na dekonstrukcji starego reżimu, przemieszczeniu się władzy i ustanowieniu podstawowych reguł gry nowego systemu, oraz 2) proces dalszego budowania demokracji i jej konsolidacji (Frentzel-Zagórska, Wasilewski 2000: 9–10).

Transformacja systemowa gospodarki wiązała się z jej modernizacją, a więc wprowadzaniem zmian, które miały na celu poprawę wydajności, konkurencyjności, innowacyjności lub jakości istniejącej infrastruktury lub systemu, a w efekcie również jakości życia. Proces modernizacji jest uzależniony przede wszystkim od stanu gospodarki, sytuacji politycznej, ale również dostępności środków finansowych, które mogą zostać przeznaczone na ten cel. Wszystkie te zmienne mogą wpływać na tempo i skuteczność procesu modernizacji, a efekty tej transformacji są widoczne w stopniu rozwoju danego państwa oraz jakości życia obywateli.

Modernizacja gospodarki może odnosić się zarówno do aspektów technologicznych, infrastrukturalnych, jak i organizacyjnych. W wymiarze technologicznym oznacza zastosowanie najnowszych osiągnięć nauki i techniki w produkcji, co pozwala na zwiększenie wydajności i produktywności oraz obniżenie kosztów produkcji. W aspekcie infrastrukturalnym polega ona na naprawie i rozbudowie istniejącej infrastruktury drogowej, kolejowej, energetycznej i teleinformatycznej. Modernizacja infrastruktury wpływa na wzrost efektywności transportu, komunikacji i dostępności usług dla ludności. Na płaszczyźnie organizacyjnej modernizacja oznacza wprowadzenie nowoczesnych metod i narzędzi zarządzania przedsiębiorstwami, takich jak: *lean management*, nowoczesne modele biznesowe czy wprowadzenie nadzoru korporacyjnego. Wskazuje to na złożoność i wieloaspektowość tego procesu, podobnie jak transformacji.

Badania dotyczące modernizacji na Zachodzie mają długą historię, sięgają okresu sprzed ponad 200 lat. W latach 60. XX w. charakteryzowały się większą dynamiką, nabrały kształtu i rozwinęły się. W efekcie w ciągu ostatnich kilku dekad pojawiło się wiele teoretycznych propozycji dotyczących modernizacji (Fangjun 2009: 7–16). Uogólniając, należy stwierdzić, że teoria modernizacji odnosi się do transformacji krajów

z tradycyjnych do nowoczesnych form i uwzględnia analizę ścieżek obranych przez te kraje i cechy charakterystyczne ujawniające się w tym procesie. W międzyczasie sama teoria przechodziła dostosowania i ewolucję wśród teoretycznych starć wielu teorii rozwoju społecznego, badając swoją drogę do modernizacji i ucząc się z teorii modernizacji (Fangjun 2009: 7–16). W literaturze zwraca się uwagę, że „[m]odernizacja to proces, w którym dążymy do zwiększenia aktywności, równości i przejrzystości instytucji takich jak: państwo, służba zdrowia, policja i sądy” (Inglehart, Welzel 2005: 2). W odniesieniu do społeczeństwa „[m]odernizacja to proces przekształcania społeczeństwa z jednego określonego stanu w inny, który jest w różnym stopniu nowoczesny, uprzemysłowiony, urbanizowany, formalny i racjonalistyczny” (Eisenstadt 1970: 4).

Wysiłki modernizacyjne podjęto również w Polsce. Po 1989 r., kiedy rozpoczął się proces przechodzenia z systemu komunistycznego do demokracji parlamentarnej oraz związana z tym zmiana ustroju społeczno-gospodarczego, modernizacja stała się jednym z kluczowych celów rządzących. W założeniu modernizacja miała pomóc Polsce w zwiększeniu wydajności gospodarki, przygotowaniu kraju do integracji z Unią Europejską oraz przyspieszeniu rozwoju społecznego i technologicznego. Oczekiwano również zwiększenia konkurencyjności kraju na arenie międzynarodowej, przyspieszenia procesu zrównoważonego rozwoju gospodarczego oraz poprawy jakości życia obywateli dzięki zwiększeniu inwestycji w oświatę, zdrowie i opiekę społeczną. Jak w każdym przypadku złożonych reform strukturalnych, skutki zmian były mieszane, a osiągnięcie tych celów nie zawsze łatwe i szybkie.

W ramach modernizacji podjęto wiele działań, takich jak: prywatyzacja państwowych przedsiębiorstw, reforma systemu emerytalnego i ubezpieczeń społecznych, reforma systemu podatkowego, inwestycje w infrastrukturę (np. budowa autostrad) oraz poprawa efektywności sektora publicznego. Polska wybrała podejście polegające na czerpaniu z przydatnych i odrzucaniu nieprzydatnych elementów teorii modernizacji.

Za przejaw modernizacji można uznać przemiany zachodzące w strukturze własnościowej, zwiększanie udziału sektora prywatnego w gospodarce oraz wprowadzanie zmian organizacyjnych w podmiotach zaczynających funkcjonowanie w warunkach gospodarki rynkowej. Jednemu z nich poświęcamy niniejsze opracowanie. Chodzi mianowicie o wprowadzenie nadzoru korporacyjnego w spółkach Skarbu Państwa.

Warto zauważyć, że debata na temat zmian społecznych i transformacji w Europie Wschodniej po 1989 r. była zdominowana z jednej strony przez podejścia modernistyczne, które stanowią twarde jądro

tranzytologii rozumianej jako transformacja polegająca na konwergencji politycznej i kulturowej byłych społeczeństw komunistycznych z Europą Zachodnią. Podejścia te dotyczą głównie transferu zachodnich modeli oraz instytucji i zakładają ich uniwersalność. Z drugiej strony, modernizm tranzytologii jest coraz śmieiej kwestionowany przez orientacje historyczne. Podejścia te, często w duchu instytucjonalistycznym, uznają, że transformacje zawierają unikalne elementy wynikające ze szczególnych (komunistycznych) doświadczeń krajów Europy Wschodniej, uznając tym samym rolę historycznego kontekstu zmian (Stark, Bruszt 1998; Eyal, Szelenyi, Townsley 1998). Podejście modernistyczne jest ahistoryczne w tym sensie, że w dużej mierze ignoruje odrębne doświadczenia historyczne, które potencjalnie mają istotny wpływ na obecne transformacje, a tym samym sprawia, że stają się one nieistotne (i powodują, że transformacje te różnią się od innych doświadczeń). Transformujące się kraje muszą przyjąć zachodnie instytucje polityczne, gospodarcze, prawne i finansowe oraz zmienić struktury państwowe i budżety zgodnie z zachodnimi normami. Słowem, muszą przekształcić się w kapitalistyczne i demokratyczne społeczeństwa typu zachodniego (Blokker 2005: 503–525). Koncepcje teoretyczne dotyczące modernizacji, jak również modele modernizacji opracowane dla zmian społecznych w różnych kontekstach czasowych i przestrzennych mogą być stosowane do obecnych doświadczeń bez większych zmian. Podstawowym założeniem jest to, że „demokratyczne społeczeństwo rynkowe” może być „powszechnie stosowane” (Blokker 2005: 503–525).

2. Modernizacja a nadzór korporacyjny

Modernizacja i nadzór korporacyjny to dwa odrębne pojęcia, ale istnieje między nimi pewien związek. Jak już wspomniano, w Polsce modernizacja oznaczała proces wprowadzania zmian mających na celu poprawę efektywności gospodarki, jakości infrastruktury i innych elementów wpływających na rozwój kraju. Nadzór korporacyjny natomiast odnosi się do sposobu zarządzania przedsiębiorstwami i instytucjami w celu zapewnienia odpowiedzialności menedżerów za decyzje oraz ochrony interesów akcjonariuszy i innych zainteresowanych stron.

W literaturze przedmiotu wyodrębnia się sześć odmiennych modeli (wzorców funkcjonowania) własności państwowej we współczesnych systemach gospodarczych (Bałtowski, Kwiatkowski 2014: 8):

- model angloamerykański,
- model europejski (kontynentalny),

- model postsocjalistyczny,
- model rosyjski,
- model chiński,
- model gospodarek wschodzących.

Powyższa klasyfikacja nawiązuje do znanych w literaturze typologii „kultur kapitalizmu” np. Hampden-Turner i Trompenaars (2012) oraz typologii modeli *corporate governance*⁸. Znaczenie i sposoby funkcjonowania przedsiębiorstw państwowych są ściśle związane z tymi czynnikami. Kultura kapitalizmu określa – ogólnie biorąc – pewien historycznie ukształtowany i powszechnie akceptowany wzorzec relacji między państwem a rynkiem, z czego wynika także rola i miejsce własności państwowej w systemie gospodarczym⁹. Model *corporate governance* oznacza natomiast specyficzny dla danego systemu gospodarczego sposób percepcji i traktowania praw własności (w szerokim znaczeniu, bez rozróżniania form własności), w tym także w ujęciu instytucjonalnym. Wynikający z modelu kapitalizmu i modelu kultury korporacyjnej ład korporacyjny wpływa także na zasady funkcjonowania własności państwowej – generalne reguły wykonywania, poszanowania i egzekwowania praw własności w danym systemie gospodarczym determinują także sposoby działania państwa-właściciela wobec przedsiębiorstw państwowych (Bałtowski, Kwiatkowski 2014: 8).

W Polsce przeprowadzenie procesu modernizacji wymagało zmian w wielu różnych sektorach gospodarki, w tym w przedsiębiorstwach i instytucjach. Jednym z narzędzi, które pomagają w ich realizacji i zapewniają odpowiedzialność za rezultaty działań, jest nadzór korporacyjny. W Polsce nadzór korporacyjny jest regulowany przez wiele przepisów prawa, a jego głównymi podmiotami są akcjonariusze, rady nadzorcze, zarządy i audytorzy¹⁰. Ponadto pozostaje jeszcze szeroka sfera interesariuszy. W ramach nadzoru korporacyjnego akcjonariusze

---

⁸ Szerzej: F. Trompenaars, C. Hampden-Turner, *Riding the Waves of Culture: Understanding Diversity in Business*, London 2012; F. Trompenaars, C. Hampden-Turner, *Riding the Waves of Culture: Understanding Diversity in Business*, London 2012; F. Trompenaars, C. Hampden-Turner, *Siedem kultur kapitalizmu: USA, Japonia, Niemcy, Francja, Wielka Brytania, Szwecja, Holandia*, Warszawa 2012; F. Trompenaars, C. Hampden-Turner, *The Seven Cultures of Capitalism: Value Systems for Creating Wealth in the United States, Japan, Germany, France, Britain, Sweden, and the Netherlands*, 1st ed., London 1993; J. Weimer, J.C. Pape, *A taxonomy of systems of corporate governance*, 1998, BETA: preprints; vol. 23; Technische Universiteit Eindhoven, BETA, <https://pure.tue.nl/ws/portalfiles/portal/4341350/515631.pdf> (dostęp: 10.07.2023).

⁹ Por. J. Hausner, *Spoleczna czasoprzestrzeń gospodarowania. W kierunku ekonomii wartości*, Warszawa 2019.

¹⁰ Por. ustawa Kodeks spółek handlowych z dnia 15 września 2000 r., DzU 2022, poz. 1467, 1488, 2280, 2436 z 2023, poz. 739, 825.

mają prawo do wyboru zarządu i rady nadzorczej, a także do monitorowania ich pracy i podejmowania decyzji w sprawach kluczowych dla przedsiębiorstwa. Rada nadzorcza (RN) jest odpowiedzialna za monitorowanie pracy zarządu i daje rękojmię, że zarząd działa w interesie przedsiębiorstwa oraz że podejmuje ostrożne i przemyślane decyzje na podstawie wiedzy i umiejętności jego członków. Nadzór korporacyjny ma zatem na celu zapewnienie odpowiedzialnego zarządzania i minimalizowanie ryzyka, co stanowi istotny czynnik długoterminowego sukcesu procesów modernizacyjnych i rozwoju gospodarki.

W kontekście modernizacji gospodarki nadzór korporacyjny pełni kilka istotnych funkcji. Jedną z nich jest zapewnienie stabilności i bezpieczeństwa finansowego przedsiębiorstw oraz całej gospodarki. Poprzez identyfikację i minimalizację ryzyk finansowych nadzór korporacyjny działa jako narzędzie zapobiegania kryzysom gospodarczym, co z kolei pozwala na dalszy rozwój i inwestowanie w nowoczesne technologie, niezbędne w modernizacji gospodarki.

Z punktu widzenia zarządzania organizacją przyjmuje się, że *corporate governance* to zbiór strukturalnych uregulowań uwzględniających interesy poszczególnych udziałowców. *Corporate governance* obejmuje relacje kształtujące się między kadrami zarządzającą, radą nadzorczą oraz udziałowcami, co zostało uznane za element poprawy wydajności. Jak wynika z „Cadbury Committee Report” (1992: <http://www.cadbury.com>) opublikowanego na początku lat 90. XX w., główne zadania i cele *corporate governance* mają koncentrować się na ochronie interesów szeroko rozumianych udziałowców, minimalizacji ryzyka oraz zapewnianiu odpowiednich zwrotów z inwestycji (Aluchna, Słomka 2001: 15).

Nadzór korporacyjny ma także wpływ na poprawę jakości i skuteczności zarządzania przedsiębiorstwami. Dzięki zastosowaniu standardów korporacyjnych przedsiębiorstwa są zobowiązane do prowadzenia swojej działalności w sposób przejrzysty, aż do poziomu najniższych szczebli organizacyjnych. Taka transparentność działań wpływa na zaufanie inwestorów i klientów firm, co z kolei przyczynia się do zwiększenia konkurencyjności przedsiębiorstw i gospodarki jako całości.

Inną ważną rolę nadzoru korporacyjnego w modernizacji gospodarki jest zwiększenie efektywności przedsiębiorstw. Poprzez identyfikację nieprawidłowości i wprowadzenie odpowiednich zmian w procesach zarządzania nadzór korporacyjny pomaga unowocześniać organizację pracy i wprowadzać nowe technologie, co z kolei wiedzie do poprawy efektywności i produktywności przedsiębiorstw.

Wprowadzenie nadzoru korporacyjnego w Polsce niesie korzyści dla różnych grup zainteresowanych, w tym dla przedsiębiorstw, inwestorów,

konsumentów, pracowników oraz państwa. Oto niektóre z potencjalnych zalet (por. Tamowicz 2006):

1. Zwiększenie transparentności i odpowiedzialności przedsiębiorstw. Dzięki nadzorowi korporacyjnemu przedsiębiorstwa są zobowiązane do przestrzegania prawa i dobrych praktyk, co z kolei zapewnia większą rzetelność w obrocie.
2. Minimalizacja ryzyka nadużyć i korupcji. Nadzór korporacyjny pomaga w wykrywaniu nieprawidłowości i nadużyć, ograniczając potencjalne straty finansowe dla przedsiębiorstw oraz zwiększając zaufanie inwestorów i konsumentów.
3. Zwiększenie konkurencyjności polskich przedsiębiorstw. Dzięki odpowiednim standardom korporacyjnym przedsiębiorstwa są lepiej przygotowane do konkurowania na rynkach krajowych i międzynarodowych.
4. Zmniejszenie ryzyka dla inwestorów. Nadzór korporacyjny może pomóc inwestorom w dokonywaniu racjonalnych decyzji inwestycyjnych na podstawie spójnych i rzetelnych informacji finansowych.
5. Poprawa warunków pracy pracowników. Dzięki nadzorowi korporacyjnemu przedsiębiorstwa zobowiązane są do przestrzegania przepisów pracy oraz standardów społecznych, co z kolei wpływa na lepsze warunki zatrudnienia i większą satysfakcję pracowników.
6. Wprowadzenie nadzoru korporacyjnego w Polsce może przyczynić się do rozwoju gospodarczego różnych grup zainteresowanych, a jednocześnie zwiększyć zaufanie i poprawić wizerunek polskich przedsiębiorstw w oczach inwestorów i konsumentów.

Skonstruowanie efektywnych systemów nadzoru korporacyjnego w procesie transformacji gospodarki i związanych z tym reform gospodarczych wymagało (Mesjasz 2007: 43):

- wyboru podstawowego wzorca nadzoru korporacyjnego odzwierciedlającego ekonomiczne, polityczne, prawne i kulturowe uwarunkowania działalności gospodarczej,
- realizacji podstawowych celów reform w odniesieniu do działalności przedsiębiorstw: restrukturyzacji przedsiębiorstw państwowych i ich prywatyzacji, zmiany roli państwa w gospodarce, stworzenia rynku kapitałowego, zachęt dla inwestorów krajowych i zagranicznych,
- stworzenia metod wdrażania i egzekwowania norm prawnych zapewniających właściwe funkcjonowanie nadzoru korporacyjnego,
- zmiany zachowania interesariuszy w istniejących przedsiębiorstwach oraz wdrażania nowych wzorców zachowania interesariuszy w przedsiębiorstwach nowo tworzonych,
- stworzenia rynku kapitałowego pozwalającego na efektywną alokację kapitału,

– zapobiegania różnego rodzaju niewłaściwym zachowaniom podmiotów uczestniczących w procesach restrukturyzacji, prywatyzacji i zarządzania przedsiębiorstwami.

Warto zaznaczyć, że nadzór korporacyjny opiera swą działalność na standardach międzynarodowych, których celem jest zwiększenie przejrzystości, odpowiedzialności oraz ochrony interesów różnych grup interesariuszy. Wprowadzenie wysokich standardów nadzoru korporacyjnego jest niezbędne dla integracji z globalnymi rynkami kapitałowymi, a co za tym idzie, dla pozyskiwania źródeł finansowania i inwestycji potrzebnych do modernizacji gospodarki.

Należy zauważyć, że w Polsce oraz innych państwach Europy Wschodniej w korporacjach niemieckojęzycznych oraz holenderskich stosuje się niemiecki model nadzoru korporacyjnego. W ramach tego modelu wiodącą rolę pełnią kontrolerzy finansowi jako apolityczne „sumienie” organizacji znajdujący się w hierarchii organizacji bezpośrednio pod zarządem w centrali spółki (por. Möller 2019: 106–108). Wydaje się, że takie rozwiązanie sprawdza się między innymi w obszarze finansów spółki i usprawnia zarządzanie.

Podsumowując, warto zwrócić uwagę, że nadzór korporacyjny odgrywa kluczową rolę w modernizacji gospodarki poprzez zapewnianie stabilności finansowej, poprawę jakości zarządzania, zwiększenie efektywności przedsiębiorstw oraz wprowadzenie standardów międzynarodowych działalności gospodarczej. Jest to ważny element w procesie zmian, który prowadzi do zwiększenia konkurencyjności i osiągnięcia sukcesu gospodarczego.

3. Mechanizm nadzoru korporacyjnego w spółkach Skarbu Państwa

Spółki Skarbu Państwa (lub z udziałem Skarbu Państwa) w Polsce stanowią różnorodną grupę podmiotów powstałych z przekształcenia przedsiębiorstw państwowych¹¹ w spółki prawa handlowego. Oznacza to, że w wyniku procesów komercjalizacji przedmiotowe spółki nabyły atrybuty spółek prawa prywatnego, jednak ich własność w różnym stop-

---

¹¹ Warto zauważyć, że pojęcie: „przedsiębiorstwo państwowe” nie ma w teorii ekonomii jednoznacznej definicji, co jak zauważają M. Bałtowski i G. Kwiatkowski, rodzi wiele problemów metodologicznych. Por. M. Bałtowski, G. Kwiatkowski, *Przedsiębiorstwa państwowe we współczesnej gospodarce*, Warszawa 2018; M. Bałtowski, G. Kwiatkowski, *Miejsce przedsiębiorstw państwowych we współczesnej gospodarce – Polska na tle świata*, „*Ekonomista*” 2019, nr 1, s. 24.

niu należy do państwa (Kuciński, Byczkowska 2017: 174). W świetle definicji formalnoprawnej spółki Skarbu Państwa to spółki powstałe w wyniku procesu komercjalizacji, dokonywanej przez Ministra Skarbu Państwa na wniosek dyrektora i rady pracowniczej przedsiębiorstwa państwowego, z własnej inicjatywy organu założycielskiego¹². Jak zauważa M. Bałtowski (2015: 12), przedmiotowe spółki „są w Polsce najważniejszym elementem zbioru różnorodnych podmiotów gospodarczych o charakterze komercyjnym, których własność – w większym lub mniejszym stopniu – należy do państwa”.

Biorąc pod uwagę aspekt własności, wśród analizowanych spółek można wyróżnić (Bałtowski 2017: 31; Postuła 2013):

- jednoosobowe spółki SP, w których państwo posiada 100% udziałów lub akcji;
- spółki większościowe Skarbu Państwa, w których państwo posiada więcej niż 50% udziałów w kapitale zakładowym spółki lub akcji;
- spółki mniejszościowe Skarbu Państwa, w których państwo posiada mniej niż 50% udziałów w kapitale zakładowym spółki lub akcji.

W Polsce i Unii Europejskiej nadzór korporacyjny jest uregulowany przez szereg przepisów prawnych i kodeksów etycznych. Podstawową zasadą jest dbałość o „interesy” przedsiębiorstwa, udziałowców i innych zainteresowanych stron. W Unii Europejskiej istnieją dyrektywy oraz zalecenia ujmujące standardy korporacyjne, które dotyczą przede wszystkim członków spółek, zarządu oraz rad nadzorczych.

W Polsce nadzór korporacyjny opiera się na ustawie o rachunkowości, która reguluje zagadnienia związane z prowadzeniem rachunkowości, sprawozdawczości finansowej oraz audytu¹³, oraz kodeksie spółek handlowych¹⁴. Ponadto w 2005 r. uchwalono ustawę o nadzorze nad rynkiem kapitałowym, która wprowadziła zasady nadzoru nad emitentami papierów wartościowych oraz instytucjami finansowymi¹⁵. Podstawą działania nadzoru korporacyjnego w Polsce są też kodeksy etyczne, takie jak: Kodeks dobrych praktyk funduszy inwestycyjnych, Kodeks dywidendowy czy Kodeks spółek giełdowych¹⁶. Mają one na celu okre-

---

¹² Ustawa o komercjalizacji i niektórych uprawnieniach pracowników z dnia 30 sierpnia 1996 r., DzU 1996, nr 118, poz. 561.

¹³ Ustawa o rachunkowości z dnia 29 września 1994 r., DzU 2023, poz. 120, 295.

¹⁴ Ustawa Kodeks spółek handlowych z dnia 15 września 2000 r., DzU 2022, poz. 1467, 1488, 2280, 2436; 2023, poz. 739, 825.

¹⁵ Ustawa o nadzorze nad rynkiem kapitałowym z dnia 29 lipca 2005 r., DzU 2023, poz. 188.

¹⁶ Obecnie są to Dobre praktyki spółek notowanych na GPW z 2021 r., <https://www.gpw.pl/dobre-praktyki2021> (dostęp: 1.07.2023).

ślenie standardów i dobrych praktyk w prowadzeniu działalności przez przedsiębiorstwa, a ich przestrzeganie jest nie tylko dobrowolne, ale także w pełni transparentne dla klientów, udziałowców oraz inwestorów.

W Polsce i UE nadzór korporacyjny ma na celu zapewnienie transparentności i odpowiedzialności działania przedsiębiorstw, unikanie nadużyć oraz minimalizowanie ryzyka finansowego. Dzięki odpowiednim standardom i przepisom przedsiębiorstwa są zobowiązane do prowadzenia swojej działalności w sposób przejrzysty, co z kolei przyczynia się do zwiększenia zaufania inwestorów i konsumentów i wpływa na rozwój gospodarczy w skali krajowej i międzynarodowej.

W Polsce spółki Skarbu Państwa podlegają szczególnemu nadzorowi korporacyjnemu mającemu zapewnić ich stabilność finansową i dobre zarządzanie. W tym celu rząd polski wdrożył wiele nowych systemów i regulacji, które mają regulować działalność tych spółek w oparciu o zasady dobrych praktyk korporacyjnych. Spółki Skarbu Państwa są m.in. zobowiązane do posiadania niezależnej rady nadzorczej, która ma kontrolować działalność zarządu i dbać o interesy udziałowców. Ponadto organy nadzoru finansowego (takie jak Komisja Nadzoru Finansowego czy Bankowy Fundusz Gwarancyjny) szczególnie uważnie przyglądają się działalności tych spółek. Wprowadzono także specjalny system tzw. kodeksów spółek Skarbu Państwa, określających zasady tworzenia rad nadzorczych, wymagania etyczne i standardy zarządzania ryzykiem. Ponadto spółki Skarbu Państwa publikują raporty z działalności oraz informacje na temat swojego bilansu finansowego, by zapewnić transparentność swojej działalności i budować zaufanie wśród udziałowców oraz społeczeństwa.

Funkcjonowanie spółek Skarbu Państwa opiera się na modelu zarządzania korporacyjnego zmierzającym do zapewnienia im stabilności finansowej i odpowiedzialnego zarządzania majątkiem Skarbu Państwa. Spółki Skarbu Państwa są zobowiązane do osiągnięcia określonych celów, ale jednocześnie ich działalność rządzi się zasadami rynkowymi. W ten sposób państwo wykorzystuje efektywne mechanizmy rynkowe do zarządzania swoim majątkiem i osiągnięcia zysków, dzięki czemu zapewnia stabilność finansową spółek Skarbu Państwa oraz stały rozwój gospodarczy kraju.

Zadaniem organów państwowych, które sprawują nadzór nad spółkami Skarbu Państwa (takich jak np. Minister Aktywów Państwowych), jest monitorowanie ich działalności oraz gwarantowanie realizacji celów publicznych. Współcześnie spółki Skarbu Państwa mają specjalistyczne

struktury zarządzające, które zajmują się zarówno strategią rozwoju, jak i codziennym zarządzaniem biznesem. Ich rady nadzorcze dbają o interesy udziałowców, a także podejmują decyzje w sprawach kluczowych dla rozwoju spółki¹⁷.

Warto podkreślić, że nadzór korporacyjny odgrywa kluczową rolę w modernizacji gospodarki. Jest to system ścisłej kontroli procesów zarządzania, którego celem jest zapewnienie transparentności działań przedsiębiorstw oraz ochrona interesów jego udziałowców i inwestorów. Nadzór korporacyjny obejmuje katalog działań mających na celu zapobieganie nadmiernym ryzykom finansowym, nadużyciom w czasie podejmowania decyzji i nieprawidłowościom w zarządzaniu.

Obecnie w Polsce, według danych aktualnych na dzień 31 marca 2023, istnieją 422 spółki Skarbu Państwa, przy czym część z nich znajduje się w likwidacji bądź upadłości lub nie prowadzi działalności (jest to łącznie 79 spółek) (*Wykaz spółek z udziałem Skarbu Państwa*, [http](#))¹⁸. Jeśli chodzi o rozmiary działalności spółek ogółem (należące i nienależące do SP), na liście 10 największych spółek w 2022 r. znalazło się 9 należących do SP (*Top 10 największych...*, [http](#)). Autorki przyjęły, że szczegółowo skupią się na analizie nadzoru korporacyjnego (rad nadzorczych) w tychże spółkach.

W największych spółkach Skarbu Państwa struktura własnościowa jest bardzo zróżnicowana. Na 9 analizowanych spółek jedynie Totalizator Sportowy jest jednoosobową spółką Skarbu Państwa. Więcej niż 50% akcji SP posiadają natomiast w PGE S.A. oraz ENEA S.A.

Tabela 1. Największe spółki Skarbu Państwa w 2022 r.

Table 1. The largest SOEs in 2022

Lp.	Nazwa spółki	Siedziba	Udział % Skarbu Państwa w kapitale zakładowym	Organ reprezentujący Skarb Państwa
1	2	3	4	5
1.	Polski Koncern Naftowy ORLEN S.A.	Płock	49,90	Minister Aktywów Państwowych

¹⁷ Przedmiotem szczególnego zainteresowania autorek niniejszego opracowania jest funkcjonowanie rad nadzorczych w wybranych do analizy spółkach, które są najważniejszymi instytucjami formalnymi *corporate governance*.

¹⁸ *Wykaz spółek z udziałem...*

1	2	3	4	5
2.	PGE Polska Grupa Energetyczna S.A.	Warszawa	60,86	Minister Aktywów Państwowych
3.	Totalizator Sportowy Sp. z o.o.	Warszawa	100	Minister Aktywów Państwowych
4.	TAURON Polska Energia S.A.	Katowice	30,06	Minister Aktywów Państwowych
5.	KGHM Polska Miedź S.A.	Lubin	31,79	Minister Aktywów Państwowych
6.	ENEA S.A.	Poznań	52,29	Minister Aktywów Państwowych
7.	Powszechna Kasa Oszczędności Bank Polski S.A.	Warszawa	29,43	Minister Aktywów Państwowych
8.	GRUPA AZOTY S.A.	Tarnów	33,00	Minister Aktywów Państwowych
9.	Powszechny Zakład Ubezpieczeń Spółka Akcyjna	Warszawa	34,19	Minister Aktywów Państwowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Wykaz spółek z udziałem Skarbu Państwa*, https://dane.gov.pl/pl/dataset/1198,wyzkaz-spoek-z-udziaem-skarbu-panstwa/resource/48179/table?page=1&per_page=20&q=&sort= (dostęp: 15.07.2023).

W tabeli 2 zaprezentowano wybrane elementy nadzoru korporacyjnego w największych spółkach Skarbu Państwa.

Ład korporacyjny w analizowanych spółkach opiera się na uregulowaniach kodeksowych, statutach i regulaminach. Za kluczową instytucję formalną przedmiotowego ładu można uznać radę nadzorczą (jednak nie należy absolutnie pomijać istotnego znaczenia zarządu i walnego zgromadzenia / zgromadzenia wspólników). Sposób funkcjonowania rad nadzorczych jest uzależniony od przyjętych rozwiązań wewnątrz spółki (liczba członków ogółem, liczba członków niezależnych, powoływanie członka RN przez Skarb Państwa) ze względu na strukturę własnościową. W ramach rad nadzorczych powoływane są stałe komitety (obligatoryjnie lub fakultatywnie).

Na podstawie przedstawionych informacji na temat funkcjonowania elementów nadzoru korporacyjnego w wybranych spółkach Skarbu Państwa (tabela 2) oraz szczegółowej analizy dokumentów statutowych, regulaminów itp. można uznać, że badane podmioty (największe spółki Skarbu Państwa) posiadają dojrzałe instytucje formalne *corporate governance* (rozwinęły je w stopniu wystarczającym) i dobrze funkcjonują w globalnym świecie, o czym świadczą wyniki finansowe spółek. Nie można natomiast wniosków uogólniać na wszystkie spółki Skarbu Państwa, część z nich nie osiąga bowiem dobrych wyników finansowych, a nawet znajduje się w likwidacji.

Tabela 2. Wybrane elementy nadzoru korporacyjnego w spółkach Skarbu Państwa

Table 2. Selected elements of corporate governance in state-owned companies

Lp.	Nazwa spółki	Statut/umowa	Rada nadzorcza/ regulamin/statut	Dobre praktyki spółek notowanych na GPW 2021 (KDP)
1	2	3	4	5
1.	Polski Koncern Naftowy ORLEN S.A.	Statut (2023 r.): 1. Organami spółki są: Zarząd, Rada Nadzorcza, Walne Zgromadzenie. 2. RN liczy od 6 do 15 członków (jeden jest powoływany przez Skarb Państwa). 3. Co najmniej dwóch członków RN jest niezależnych.	Regulamin RN (2023 r.): 1. RN sprawuje stały nadzór nad działalnością spółki we wszystkich dziedzinach jej działalności. 2. W ramach RN działają komitety stałe: Komitet Audytu, Komitet ds. Strategii i Rozwoju, Komitet ds. Nominacji i Wynagrodzeń, Komitet ds. Ładu Korporacyjnego, Komitet ds. Odpowiedzialności Społecznej i Środowiskowej, Komitet ds. Sponsoringu Sportowego, Komitet ds. Bezpieczeństwa.	(spółka nie stosuje 4 zasad KDP: 2.1; 2.2; 2.11.6. 4.1) 2.1. Spółka powinna posiadać politykę różnorodności wobec zarządu oraz rady nad- zorczej (płeć, kierunek wykształcenia, specjalistyczna wiedza, wiek oraz doświadczenie zawodowe itd.) 2.2. Osoby podejmujące decyzje w sprawie wyboru członków zarządu lub rady nadzor- czej powinny zapewnić wszechstronność tych organów poprzez wybór do ich składu osób zapewniających różnorodność. 2.11.6. Sprawozdanie roczne RN zawiera informację na temat stopnia realizacji polityki różnorodności w odniesieniu do zarządu i rady nadzorczej. 4.1. Spółka powinna zapewnić akcjonariuszom udział w walnym zgromadzeniu przy wykorzystaniu środków komunikacji elektronicznej (e-walne).
2.	PGE Polska Grupa Energetyczna S.A.	Statut (2022 r.): 1. Organami spółki są: Zarząd, Rada Nadzorcza i Walne Zgromadzenie. 2. W skład RN wchodzi od 5 do 9 członków. RN wybierana w drodze głosowania grupami liczy 5 członków (jeden jest powoływany przez Skarb Państwa) 3. Członków RN powołuje i odwołuje WZ z zastrzeżeniem § 20 ust. 3 do 7. 4. RN to organ kontrolny w stosunku do zarządu spółki.	RN sprawuje stały nadzór nad działalnością spółki we wszystkich dziedzinach jej działalności (Statut).	* Stosowanie KDP

1	2	3	4	5
		5. W ramach RN PGE działają komitety stałe, takie jak: Komitet Audytu, Komitet Strategii i Rozwoju, Komitet Nominacji i Wynagrodzeń, Komitet Ładu Korporacyjnego.		
3.	Totalizator Sportowy Sp. z o.o.	Umowa Spółki Totalizator Sportowy z 2002 r.: 1. Spółka jest jednoosobową spółką SP utworzoną w celu wykonywania monopolu państwa w zakresie gier hazardowych. 2. Organami spółki są: Zarząd, Rada Nadzorcza i Zgromadzenie Wspólników. 3. Rada Nadzorcza składa się z 3 do 12 członków, powoływanych przez Zgromadzenie Wspólników.	Regulamin wyboru i odwołania członków Rady Nadzorczej Totalizatora Sportowego: 1. Rada Nadzorcza sprawuje stały nadzór nad działalnością Spółki. Indywidualna kontrola przez wspólników jest wyłączona.	(Totalizator Sportowy to spółka z o.o. – KDP nie ma zastosowania).
4.	TAURON Polska Energia S.A.	Statut (2021 r.): 1. Organami spółki są Zarząd, Rada Nadzorcza, Walne Zgromadzenie. 2. RN składa się z 5 do 9 członków powoływanych i odwoływanych przez Walne Zgromadzenie z zastrzeżeniem § 23. Skarb Państwa jest uprawniony do powoływania i odwoływania 4 członków RN.	RN sprawuje stały nadzór nad działalnością spółki we wszystkich dziedzinach jej działalności (Statut).	(spółka nie stosuje następujących 10 zasad: 1.4.2; 2.1; 2.2; 3.6; 3.7; 4.1; 4.14; 6.2; 6.3; 6.4.)
5.	KGHM Polska Miedź S.A.	Statut (2020 r.): 1. Założycielem Spółki jest Skarb Państwa. 2. Organami Spółki są: Zarząd, Rada Nadzorcza i Walne Zgromadzenie. 3. Rada Nadzorcza składa się z 7 do 10 członków. 4. Co najmniej 2 członków powinno być członkami niezależnymi. 5. Posiedzenia RN co najmniej raz na kwartał. 6. RN powołuje członków Zarządu i określa ich wynagrodzenia, nadzoruje działalność biznesową spółki, rozpatruje plany strategiczne spółki, roczny budżet, monitoruje wyniki operacyjne i finansowe spółki.	Rada Nadzorcza sprawuje stały nadzór nad działalnością spółki (Statut). Regulamin RN (2023 r.): 1. RN jest stałym organem nadzoru KGHM i powołuje co najmniej trzy stałe komitety: Komitet Audytu, Komitet Wynagrodzeń, Komitet ds. Strategii.	* Stosowanie KDP
6.	ENEA S.A.	Statut (2022 r.): 1. Organami Spółki są: Zarząd, Rada Nadzorcza, Walne Zgromadzenie.	RN sprawuje stały nadzór nad działalnością spółki we wszystkich dziedzinach	**Kodeksy Grupy Enea.

1	2	3	4	5
		2. Rada Nadzorcza składa się z 6 do 15 członków. 3. Co najmniej 2 członków powinno być członkami niezależnymi. 4. Skarb Państwa ma prawo do powoływania i odwoływania jednego członka RN.	jej działalności (Statut). Regulamin Rady Nadzorczej; 1. Obligatoryjnie: Komitet ds. Audytu, Komitet ds. Nominacji i Wynagrodzeń, Komitet ds. Strategii i Inwestycji.	
7.	Powszechna Kasa Oszczędności Bank Polski S.A.	Statut: 1. Organami Banku są: Walne Zgromadzenie, Rada Nadzorcza, Zarząd. 2. Rada Nadzorcza składa się z 5 do 13 członków.	Rada Nadzorcza sprawuje stały nadzór nad działalnością Banku we wszystkich obszarach jego działalności (Statut). RN może powoływać stałe komitety (Statut).	Bank przyjął do stosowania wszystkie zasady KDP.
8.	GRUPA AZOTY S.A.	Statut (2021 r.): 1. Organami Spółki są Zarząd, Rada Nadzorcza, Walne Zgromadzenie. 2. RN składa się z 5 do 9 członków powoływanych przez Walne Zgromadzenie z zastrzeżeniami. 3. Co najmniej 2 członków RN jest niezależnych.	Regulamin RN (2021 r.): 1. RN sprawuje stały nadzór nad Spółką we wszystkich dziedzinach jej działalności 2. Rada Nadzorcza powołuje Komitet Audytu.	(spółka nie stosuje 7 zasad: 2.1; 2.2; 2.4; 3.4; 3.7; 4.3; 6.4)
9.	Powszechny Zakład Ubezpieczeń Spółka Akcyjna	Statut (2022 r.): 1. Założycielem Spółki jest Skarb Państwa. 2. Organami Spółki są Zarząd, Rada Nadzorcza, Walne Zgromadzenie. 3. RN składa się z 7 do 11 członków. 4. Liczba członków jest zawsze nieparzysta. 4. Skarb Państwa ma prawo do powoływania 1 członka. 5. RN powołuje Komitet Audytu	RN sprawuje stały nadzór nad działalnością spółki we wszystkich dziedzinach jej działalności (Statut) Regulamin (2020 r.): 1. RN sprawuje stały nadzór nad działalnością bieżącą i rozwojem Spółki we wszystkich dziedzinach jej działalności 2. RN powołuje Komitet Audytu, może powołać Komitet Nominacji i Wynagrodzeń.	(spółka nie stosuje 3 zasad: 2.1; 2.2; 4.1)

* Autorki nie analizowały szczegółowego zakresu stosowania KDP 2021.

** Ład korporacyjny jest oparty m.in. na Kodeksie Grupy Enea.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Wykaz spółek z udziałem...*, statutów spółek oraz regulaminów rad nadzorczych.

Wnioski

Modernizacja w Polsce, która jest konsekwencją transformacji gospodarki, obejmuje katalog działań związanych z efektywnością, innowacyjnością i rozwijaniem konkurencyjności polskich przedsiębiorstw. Modernizacja ta ma na celu poprawę ciągłości i stabilności funkcjonowania przedsiębiorstw, a także rozwój ich innowacyjności i efektywności.

Modernizacja spółek Skarbu Państwa to proces długoterminowy obliczony na zwiększenie ich efektywności i wartości rynkowej. Wymaga on odpowiedniego podejścia zarówno ze strony rządu, jak i zarządu tych spółek, a także inwestycji w nowoczesne technologie i infrastrukturę. W ostatnich latach rząd RP wprowadził wiele działań zmierzających do modernizacji tych spółek. Ponadto od lat prowadzono wiele prywatyzacji spółek Skarbu Państwa, co przyczyniło się do zwiększenia ich wartości rynkowej oraz polepszenia efektywności ich działania.

Wprowadzenie nadzoru korporacyjnego w spółkach Skarbu Państwa w Polsce miało na celu poprawienie skuteczności zarządzania tymi firmami, zapobieganie korupcji i nieprawidłowościom finansowym, a także poprawienie ich wizerunku i zaufania wśród inwestorów. Charakterystyczne dla spółek Skarbu Państwa jest ich szczególne znaczenie dla polskiej gospodarki i bezpieczeństwa energetycznego oraz strategicznego. Wśród przedmiotowych spółek znajdują się m.in. PKN Orlen, PGE, ENEA czy KGHM. Spółki Skarbu Państwa są zobowiązane do osiągnięcia określonych celów, ale jednocześnie ich działalność rządzi się zasadami rynkowymi. W ten sposób państwo wykorzystuje efektywne mechanizmy rynkowe do zarządzania swoim majątkiem i osiągnięcia zysków, dzięki czemu zapewnia stabilność finansową spółek Skarbu Państwa oraz stały rozwój gospodarczy kraju. Współczesne spółki Skarbu Państwa mają specjalistyczne struktury zarządzające, które zajmują się strategią rozwoju, jak i codziennym zarządzaniem biznesem. Ich rady nadzorcze dbają o interesy udziałowców, a także podejmują decyzje w sprawach kluczowych dla dalszego rozwoju spółki.

W przekonaniu autorek analizowane spółki dysponują narzędziami prawnymi, finansowymi i instytucjonalnymi do realizacji nowoczesnego modelu nadzoru korporacyjnego, a zatem można uznać, że reprezentują udany aspekt procesów modernizacyjnych.

Literatura

- Aluchna M., Słomka A., 2001, *Geneza rozwoju koncepcji nadzoru korporacyjnego (II). System nadzoru korporacyjnego*, „Przegląd Organizacji”, nr 10.
- Bałtowski M., 2015, *Spółki Skarbu Państwa – próba typologii* [w:] *Spółki z udziałem Skarbu Państwa a Skarb Państwa*, red. A. Kidyba, Warszawa.

- Bałtowski M., 2017, *Więcej władzy niż własności – Skarb Państwa jako szczególny inwestor na GPW w Warszawie*, „Studia Ekonomiczne”, nr 1.
- Bałtowski M., Kwiatkowski G., 2014, *Modele funkcjonowania i nadzoru państwa nad przedsiębiorstwami państwowymi*, „Gospodarka Narodowa”, nr 4.
- Bałtowski M., Kwiatkowski G., 2018, *Przedsiębiorstwa państwowe we współczesnej gospodarce*, Warszawa.
- Bałtowski M., Kwiatkowski G., 2019, *Miejsce przedsiębiorstw państwowych we współczesnej gospodarce – Polska na tle świata*, „Ekonomista”, nr 1.
- Bałtowski M., Miszewski M., 2006, *Transformacja gospodarcza w Polsce*, Warszawa.
- Blokker P., 2005, *Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe*, “European Journal of Social Theory”, no. 8(4).
- Dobre Praktyki Spółek Notowanych na GPW z 2021 r.*, <https://www.gpw.pl/dobre-praktyki2021> (dostęp: 1.07.2023).
- Eisenstadt S.N., 1970, *Traditional and Modern Societies: A Comparative Look*, New York.
- Eyal G., Szelenyi I., Townsley E.R., 1998, *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*, London – New York.
- Fangjun C., 2009, *Modernization Theory and China's Road to Modernization*, „Chinese Studies in History”, vol. 43, iss. 1.
- Fiedor B., *Nowa Ekonomia Instytucjonalna jako podstawa teoretycznej refleksji nad procesem transformacji od gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej*, https://wiedzainfo.ue.wroc.pl/wyklady/138/nowa_ekonomia_instytucjonalna_jako_podstawa_teoretycznej_refleksji_nad_procesem_transformacji_od_gospodarki_centralnie_sterowanej_do_rynkowej.html?strona=2 (dostęp: 15.03.2023).
- Frentzel-Zagórska J., Wasilewski J., 2000, *Introduction [w:] The Second Generation of the Democratic Elites in Central and Eastern Europe*, ed. J. Frentzel-Zagórska, J. Wasilewski, Warszawa.
- Gomułka S., 2016, *Transformacja i rozwój. Teoria i polityka gospodarcza*, Warszawa.
- Hausner J., 2019, *Spoleczna czasoprzestrzeń gospodarowania. W kierunku ekonomii wartości*, Warszawa.
- Hockuba Z., 1995, *Droga do spontanicznego porządku. Transformacja ekonomiczna w świetle problemu regulacji*, Warszawa.
- Inglehart R., Welzel C., 2005, *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*, Cambridge.
- Kamińska K., 2021, *Systemic transformation in Poland and Eastern Germany: two versions of the Social Market Economy*, “Ekonomia i Prawo. Economics and Law”, no. 20(2).
- Khan H., 2011, *A Literature Review of Corporate Governance*, “Management and Economics”, vol. 25.
- Kowalik T., 2005, *Systemy gospodarcze. Efekty i defekty reform i zmian ustrojowych*, Warszawa.
- Krajewski S., 2022, *Polska transformacja gospodarcza 1989–2022. Przesłanki, dylematy, przebieg, skutki*, Warszawa.
- Kuciński A., Byczkowska M., 2017, *Mechanizmy wzmacniające nadzór korporacyjny w spółkach z udziałem skarbu państwa*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 6.
- Mesjasz C., 2007, *Problemy nadzoru korporacyjnego w Polsce w warunkach transformacji gospodarczej*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 727.

- Morawski W., 1998, *Zmiana instytucjonalna. Społeczeństwo, gospodarka, polityka*, Warszawa.
- Möller K. (red.), 2019, *Controlling Process Model 2.0. Wytyczne do opisu i projektowania procesów controllingowych*, Poznań.
- Postuła I., 2013, *Nadzór korporacyjny w spółkach Skarbu Państwa*, Warszawa.
- Report of the Committee on The Financial Aspects of Corporate Governance*, 1 December 1992, Burgess Science Press 1992, <https://www.icaew.com/-/media/corporate/files/library/subjects/corporate-governance/financial-aspects-of-corporate-governance.ashx?la=en> (dostęp: 20.07.2023).
- Roland G., 2000, *Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms*, Cambridge.
- Stark D., Bruszt L., 1998, *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*, Cambridge.
- Tamowicz P., 2006, *Corporate governance in Poland* [in:] *Handbook on International Corporate Governance. Country Analyses*, ed. by Ch. A. Mallin, Cheltenham, Northampton, http://www.untag-smid.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/CORPORATE%20GOVERNANCE%20Handbook%20On%20International%20Corporate%20Governance.%20Country%20Analyses.pdf (dostęp: 10.07.2023).
- Technische Universiteit Eindhoven, BETA <https://pure.tue.nl/ws/portalfiles/portal/434-1350/515631.pdf> (dostęp: 10.07.2023).
- Transformacja polska. Dokumenty i analizy 1990*, 2011, wybór S. Gomułka, T. Kowalik, Warszawa.
- Trompenaars F., Hampden-Turner C., *Riding the Waves of Culture: Understanding Diversity in Business*, London 2012.
- Trompenaars F., Hampden-Turner C., *Riding the Waves of Culture: Understanding Diversity in Business*, London 2012.
- Trompenaars F., Hampden-Turner C., *Siedem kultur kapitalizmu: USA, Japonia, Niemcy, Francja, Wielka Brytania, Szwecja, Holandia*, Warszawa 2012.
- Trompenaars F., Hampden-Turner C., *The Seven Cultures of Capitalism: Value Systems for Creating Wealth in the United States, Japan, Germany, France, Britain, Sweden, and the Netherlands*, 1st ed., London 1993.
- Top 10 największych firm w Polsce, Pełna dominacja państwowych spółek*, https://biznes.interia.pl/gospodarka/news-top-10-najwiekszych-firm-w-polsce-pelna-dominacja-panstwowyc.nId,6817355#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=firefox (dostęp: 15.07.2023).
- Ustawa Kodeks spółek handlowych z dnia 15 września 2000 r., DzU 2022, poz. 1467, 1488, 2280, 2436; 2023, poz. 739, 825.
- Ustawa o komercjalizacji i niektórych uprawnieniach pracowników z dnia 30 sierpnia 1996 r., DzU 1996, nr 118, poz. 561.
- Ustawa o nadzorze nad rynkiem kapitałowym z dnia 29 lipca 2005 r., t.j. DzU 2023, poz. 188.
- Ustawa o rachunkowości z dnia 29 września 1994 r., DzU 2023, poz. 120, 295.
- Weimer J., Pape J.C., 1998, *A taxonomy of systems of corporate governance*, BETA: preprints; vol. 23.
- Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/15404/terapia-szkowa> (dostęp: 10.04.2023).
- Wykaz spółek z udziałem Skarbu Państwa*, https://dane.gov.pl/pl/dataset/1198,wykaz-spoek-z-udziaem-skarbu-panstwa/resource/48179/table?page=1&per_page=20&q=&sort= (dostęp: 15.07.2023).

Corporate governance as a factor in the modernisation of enterprises on the basis of state-owned companies (in the context of system transition)

Abstract

The purpose of the article is to present the mechanisms of corporate governance in state-owned companies in Poland and their significance in the modernization processes of the group of enterprises in question. Corporate governance includes a number of systems, processes and procedures that, in particular, shape and regulate the relationship between management and shareholders, and in a general sense between the enterprise (company) and stakeholders. Despite the growing interest in the study of corporate governance, it is still an area that requires in-depth analysis, both in the field of economics and management. In the 21st century, corporate governance is particularly important in the studied group of companies, due to a variety of factors including the (unfinished) process of system transition, the need to carry out restructuring processes, etc., which affect the opportunities for economic development. Effective corporate governance can also improve the financial performance of companies, but the study of such a relationship requires in-depth analysis. The research is theoretical and empirical in nature. For the study, the authors used a descriptive method with elements of statistical data analysis and legal analysis.

Key words: corporate governance, supervisory board, state-owned companies, modernization, transformation of the economy

Arkadiusz Machniak¹

Sytuacja w Afganistanie w latach 2021–2023 po wycofaniu międzynarodowej koalicji antyterrorystycznej

Streszczenie

Po wycofaniu się międzynarodowej koalicji antyterrorystycznej w 2021 r. z Afganistanu sytuacja w tym kraju budzi poważny niepokój. Afgańczycy sceptycznie oceniają możliwość zaprowadzenia przez talibów porządku w wymiarze wewnętrznym oraz nawiązania pozytywnych stosunków ze społecznością międzynarodową. Zamrożenie przez USA aktywów Afganistanu i zawieszenie pomocy międzynarodowej skutkowało stopniowym pogarszaniem się sytuacji gospodarczej tego państwa. Początkowo talibowie nieudolnie próbowali połączyć oczekiwania swoich radykalnych przywódców z uzyskaniem poparcia ze strony globalnych mocarstw, licząc na ich pomoc finansową. W rzeczywistości można obserwować stopniowe ograniczanie w tym kraju praw i wolności obywatelskich oraz stosowanie represji wobec przeciwników politycznych. Jednoznacznie świadczy to o tym, iż pomimo wcześniejszych fikcyjnych gestów wobec opinii światowej talibowie nie dokonali istotnej zmiany kursu. Potwierdzają się obawy obrońców praw człowieka i ekspertów, że taka polityka uniemożliwi ustabilizowanie sytuacji w Afganistanie.

Słowa kluczowe: Afganistan, terroryzm, bezpieczeństwo, talibowie

Wprowadzenie

Konsekwencją opublikowanego raportu Rady Bezpieczeństwa ONZ była zorganizowana w Taszkencie w dniach 25–27 lipca 2022 r. konferencja poświęcona problematyce Afganistanu. Raport RB ONZ zawierał

---

¹ Dr Arkadiusz Machniak, Instytut Nauk o Polityce, Uniwersytet Rzeszowski, al. mjr. W. Kopisto 2a, 35-959 Rzeszów, e-mail: machniakarkadiusz@gmail.com, nr ORCID: 0000-0002-8092-9973.

istotne dla bezpieczeństwa międzynarodowego i wyjątkowo alarmujące informacje dotyczące aktywności ugrupowań terrorystycznych, w tym Al-Kaidy, korzystających z protekcji talibów w Afganistanie. Z raportu wyłania się obraz Afganistanu jako kraju, który powrócił do sytuacji sprzed 11 września 2001 r. (Centrum Prewencji Terrorystycznej ABW 2022).

Sytuacja w Afganistanie budzi niepokój co do dalszego biegu wydarzeń w tym kraju. Spektakularne i niespodziewane zwycięstwo talibów w 2021 r. zaskoczyło wszystkich, być może również ich samych. Wydarzenia na Ukrainie absorbują społeczności międzynarodowe, a tym samym odwracają uwagę od sytuacji wewnętrznej w Afganistanie, co w perspektywie czasu może okazać się strategicznym błędem nie tylko w wymiarze regionalnym, ale również globalnym. Po pierwszych miesiącach pozornych ruchów ze strony talibów ich poczynania w wymiarze wewnętrznym, i nie tylko, wskazują na regres polityki afgańskiej.

Na potrzeby niniejszego tekstu autor przyjął tezę: talibowie, którzy ponownie przejęli władzę w Afganistanie, są terrorystycznym ugrupowaniem, które utraciło ster rządów w 2001 r. i ponownie zaprowadza rządy szariat, łamiąc prawa człowieka oraz doprowadzając do zaostrzenia relacji ze społecznością międzynarodową. Przy opracowaniu artykułu wykorzystano publikacje naukowe i oceny ekspertów umożliwiające przeprowadzenie wyводу zgodnie z przyjętą tezą badawczą.

Afganistan w latach 2021–2023 jako państwo dysfunkcyjne na tle interesów mocarstw regionalnych

Słabością Afganistanu jest kwestia jego granic – szczególnie tej z Pakistanem. Afganistan nigdy nie został podbity w klasycznym tego słowa znaczeniu. Granica afgańsko-pakistańska, nazwana Linia Duranda, formalnie oddzielająca te dwa państwa, dla Pasztunów jako społeczności jest granicą faktycznie tylko „na papierze”. James Fergusson zauważa, że w przekonaniu Pasztunów „to tylko linia nakreślona na mapie dawno temu przez cudzoziemców, którzy nie pokwapili się, żeby skonsultować to z ludnością lokalną, dzieląc na pół ich ojczyznę i ich przodków” (Michnik 2014: 83).

Rzeczywistość wieloletnich wojen i konfliktów wewnętrznych wpływa na postrzeganie Afganistanu jako państwa dysfunkcyjnego, którego historia i współczesność jest również efektem wpływów państw ościennych i regionalnej różnorodności. Peter Bergen, pisząc o talibach, stwierdził, iż „przybyli znikąd w kolumnach pick-upów marki Toyota i zajęli większość Afganistanu, wprowadzając siłą swoją purystyczną i bezwzględną wersję islamu, który skutecznie uniemożliwił powstanie nowożytnego państwowości afgańskiej (Michnik 2014: 81–82).

Opuszczenie Afganistanu przez wojska amerykańskie i pozostałe siły koalicyjne sprowokowało debatę dotyczącą nie tylko pozycji Stanów Zjednoczonych jako mocarstwa międzynarodowego. Ponownie podjęto dyskusje o Afganistanie jako państwie, w którym na przestrzeni historii mocarstwa światowe wielokrotnie poniosły spektakularną klęskę militarną i polityczną (Mazurek 2022: 75).

Silną pozycję mocarstwową w regionie zajmuje Iran, dla którego Afganistan jest znaczącym państwem w polityce bezpieczeństwa. Zdaniem Emile'a Hokayema bezpieczeństwo Iranu jest zasadniczo uzależnione od sytuacji w Afganistanie, kraju „chronicznie słabym, faktycznie znajdującym się w stanie upadku, podatnym na zewnętrzne interwencje regionalnych i globalnych rywali Teheranu” (Mazurek 2022: 87).

Iran wyraził zadowolenie z przejścia przez talibów władzy w Afganistanie. Prezydent Iranu Ebrahim Raisi wycofanie USA z Afganistanu skomentował słowami: „Militarna porażka Ameryki i jej wycofanie muszą stać się okazją do odnowienia życia, bezpieczeństwa i trwałego pokoju w Afganistanie”. W kontekście historycznych i religijnych różnic sunniccy talibowie i szyi przywódcy Iranu pozostają stronnictwami co najmniej rywalizującymi, o ile nie wrogimi, jeśli wziąć pod uwagę zamordowania dyplomatów Iranu przez talibów w 1998 r. Incydent ten jednak nie był przeszkodą w nawiązaniu kilka lat temu wzajemnych kontaktów afgańsko-irańskich. Oficjalnie Teheran dążył i dąży nadal do przywrócenia stabilnej sytuacji w Afganistanie. Interesy Iranu sugerowały jednak utworzenie w Afganistanie rządu zgody narodowej na fundamencie różnych sił islamskich, a nie tylko samych talibów. Iran faktycznie zachował pewne wpływy w Afganistanie, nie ma jednak żadnego interesu w tym, aby pogłębiać destabilizację tego państwa. Priorytetem Iranu jest natomiast własny rozwój ekonomiczny i likwidacja sankcji wynikających z treści porozumienia nuklearnego (Joint Comprehensive Plan of Action – JCPOA). Stabilna sytuacja w Afganistanie może umożliwić Iranowi rozwinięcie gospodarczych kontaktów z Dalekim Wschodem (Dobosz-Dobrowolska 2021: 4–5).

Sytuacja w Afganistanie jest przedmiotem stałego zainteresowania Pakistanu i Indii. O ile w przypadku Pakistanu jest to uwarunkowane rywalizacją tego kraju z Indiami, o tyle dla tego drugiego państwa sytuacja w Afganistanie ma dużo większe znaczenie niż rywalizacja z Islamabadem. Stałe zainteresowanie Dehli lądowym szlakiem handlowym i wzmocnienie relacji gospodarczych z krajami Azji Środkowej i Zachodniej powoduje, że żywotnym interesem tego państwa jest ograniczenie radykalnego islamu w Afganistanie (Michnik 2014: 87).

Po ponownym przejściu władzy w Kabulu przez talibów rząd Pakistanu zadeklarował bezwzględne poparcie dla tego ugrupowania. Premier

rządu Pakistanu Imran Khan stwierdził, że talibowie „zerwali łańcuchy niewolnictwa”. Destrukcja prozachodniego rządu w Kabulu jest dla Pakistanu istotna również z geopolitycznego punktu widzenia, gdyż wskazuje na ograniczenie w tym regionie wpływów Indii. Ponadto poprzez współpracę z talibami Pakistan ma ogromną szansę do wzmocnienia swojej pozycji w relacjach z Indiami (Dobosz-Dobrowolska 2021: 3–4).

Ponowne pojawienie się u steru władzy talibów i ewakuacja z Afganistanu wojsk amerykańskich wywołały dyskusję na temat przejęcia po nich dominującej pozycji w regionie. Czy lukę tą wypełnią Chiny, które mogą wykorzystać Afganistan jako swoje zaplecze surowcowe? Warto jednak zaznaczyć, że analiza stosunków afgańsko-chińskich nie potwierdza takich przypuszczeń. Zakres inwestycji dokonanych przez Chiny w Afganistanie jest niewielki. Zainteresowanie Chin sytuacją w Afganistanie jest raczej związane z kwestią bezpieczeństwa, a w praktyce bezpieczeństwa wewnętrznego ChRL. Dlatego talibowie są dla Chin zaledwie potencjalnym, kolejnym partnerem w realizacji własnych celów wewnętrznych (Mazurek 2022: 81).

Chiny, mimo że wykazują zainteresowanie wzmocnieniem wpływów w Afganistanie, nie przejawiają jednak zamiarów przeprowadzenia jakiegokolwiek interwencji zbrojnej. Dla rządu w Pekinie Afganistan jest krajem bogatym w naturalne złoża „do zagospodarowania”, ale również ważną bramą do Bliskiego Wschodu (Iraku i Iranu) oraz Azji Centralnej (Uzbekistanu i Tadżykistanu). Potencjalne przyłączenie Afganistanu do chińskiej inicjatywy Pasa i Szlaku zneutralizowałoby pozycję Indii, bardzo sceptycznych wobec tego projektu. Dla Chin jest ważna stabilizacja sytuacji w Afganistanie w kontekście zagwarantowania sobie bezpieczeństwa od zamachów terrorystycznych (Dobosz-Dobrowolska 2021: 2–3).

Korzystając z ewakuacji sił NATO i USA z Afganistanu, Rosja planuje ugruntować swoje wpływy w tym państwie poprzez lepsze relacje z talibami. Ma to na celu uzyskanie pozycji jednego z głównych graczy w procesie pokojowym, który będzie mieć wpływ na jego uczestników, a także pozwoli Rosji kontrolować sytuację w Afganistanie i wykorzystać ten atut w stosunkach z państwami Azji Południowej. Może to pogorszyć sytuację w Afganistanie i zniweczyć działania NATO z lat 2001–2021. Celem polityki Rosji wobec Afganistanu jest uzyskanie potencjalnego wpływu na konflikt wewnątrz tego państwa oraz pewne ograniczenie działalności organizacji terrorystycznych zagrażających bezpieczeństwu Rosji. Rosja będzie kontynuować kontakty z talibami oraz z silnymi militarnie i politycznie regionalnymi przywódcami, gdyż jest zainteresowana m.in. zwiększeniem sprzedaży broni. Moskwa wykorzysta też możliwą destabilizację w Afganistanie do wzmocnienia

dominacji politycznej nad państwami Azji Centralnej, intensyfikując liczbę manewrów wojskowych realizowanych w ramach Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ), argumentując to koniecznością poprawy bezpieczeństwa w regionie Azji Południowej. Tym samym Rosja w relacjach z Pakistanem i Indiami uzyska silniejszą pozycję m.in. do neutralizowania regionalnych projektów transportowych i energetycznych zagrażających rosyjskim interesom, takim jak np. gazociąg TAPI (Turkmenistan–Afganistan–Pakistan–Indie) oraz będzie kontrolować procesy migracyjne (Dyner, Legieć 2021: 1–2).

Rosja jest na równi z Chinami, Iranem i Pakistanem krajem utrzymującym pozytywne stosunki z talibami. Władze na Kremlu, korzystając z wypracowanych od lat kontaktów z talibami, starają się ich skłonić do przestrzegania „czerwonych linii” wyznaczonych przez Moskwę. Rosja jest przekonana, że dobre relacje z talibami są możliwe i w zamian deklaruje swoje poparcie dla ich starań o uzyskanie międzynarodowej legitymizacji. Rosja w widoczny sposób nie podsyca również zbrojnego oporu przeciwko rządowi talibów w Dolinie Pandższiru. Rebelią tą dowodzi Ahmad Masud, syn legendarnego dowódcy antysowieckiej partyzantki Ahmada Szah Masuda, oraz były wiceprezydent Afganistanu Amrullahem Salehem, którzy swoją działalność prowadzą pod szyldem dawnego Sojuszu Północnego. Nie można jednak wykluczyć, że Rosja będzie wspierać Masuda w razie kontynuowania przez niego rebelii. Z drugiej strony Moskwa mimo optymistycznych ocen polityki rządu talibskiego oraz roztaczania perspektyw zawiązania z nim *modus vivendi* realizuje wraz z Uzbekistanem i Tadżykistanem zakrojone na dosyć dużą skalę przygotowania militarne. Rosja wzmacnia swoje siły dyslokowane w Tadżykistanie i przeprowadza z tym państwem wspólne ćwiczenia. Należy postrzegać to jako działania ostrzegawcze pokazujące, że pomimo dobrych oficjalnych roboczych kontaktów z talibami zachowuje wobec nich sporą dozę nieufności (Rodkiewicz 2021).

Sytuacja wewnętrzna w Afganistanie i jej uwarunkowania w latach 2021–2023

W czasie trwania operacji Międzynarodowych Sił Wsparcia Bezpieczeństwa w Afganistanie (*International Security Assistance Force* – ISAF) w kolejnych strategiach nie uwzględniano w sposób istotny negocjacji politycznych z przywódcami rebeliantów. Wychodzono z założenia, że taktyczne sukcesy koalicji i efektywniejsze zarządzanie państwem przez demokratyczny rząd Afganistanu wpłyną na skłonność

części bojowników (głównie tych mniej radykalnych) do współpracy. Ewidentne były inicjatywy prezydenta Hamida Karzaja (grudzień 2001 – wrzesień 2014) dotyczące zainicjowania procesu pojednania narodowego, o czym chociażby świadczyła propozycja z 2004 r. zakładająca włączenie byłych talibów do życia politycznego Afganistanu. W 2010 r. Karzaj powołał w tym zakresie Afgańską Wysoką Radę Pokoju (*Afghan High Peace Council* – AHPC), która jednak nie zrealizowała wiązanych z nią planów (Jureńczyk 2018: 116).

Talibowie również negatywnie reagowali na propozycje pokojowe prezydenta Aszrafa Ghaniego, gdyż postrzegali rząd Afganistanu jako nielegalny i sterowany z zewnątrz. Społeczeństwo Afganistanu nie do końca było przekonane o sile państwowej władzy i jej skutecznym działaniu na rzecz obywateli. Dostrzegało wszechobecną i powszechną korupcję oraz częste przypadki zaspokajania wyłącznie prywatnych interesów. Od dłuższego czasu panowało przekonanie, iż dla afgańskiego rządu oraz talibów optymalnym rozwiązaniem byłoby podjęcie dialogu. Skłonienie talibów do rozmów w istocie uzależnione było od skuteczności działania afgańskiego wojska i sił bezpieczeństwa, wojsk koalicji, jak również od teoretycznie przychylnego Stanom Zjednoczonym Ameryki Pakistanu, który jednak utrzymywał bliskie relacje z talibami (Jureńczyk 2018: 121).

Własna historia nauczyła Afgańczyków, aby nie ufać cudzoziemcom. Afgańczycy cechują się lojalnością głównie wobec swego rodu, klanu czy plemienia, ale nie w stosunku do kraju, rządu czy społeczeństwa. Większość Afgańczyków wiąże swe interesy przeważnie z interesami grup, a dopiero potem narodu i państwa. Afgańczycy cenią niezależność, są hardzi i dumni oraz impulsywni. Takie cechy i styl życia wyróżniają ich z grona innych państw tego regionu (Piekarowicz 1984: 10–11).

Jak słusznie zauważa Kamil Kłyszajko, „Spektakularna klęska, jaką Zachód, a zwłaszcza Stany Zjednoczone doznały w Afganistanie, nie może być wytłumaczona bez uwzględnienia specyficznego położenia geostrategicznego kraju. Swoje wpływy starają się tam zachować mocarstwa zachodnie, ale również Chiny, Rosja, jak również sąsiedzi: Pakistan, Indie i Iran. Oddziaływania ze strony tych państw w połączeniu z rozbudowanymi w afgańskiej kulturze tradycjami plemiennymi udaremniły wysiłki mające na celu ustanowienie spójnego i stabilnego państwa” (Kłyszajko 2022: 104).

Sekretarz obrony w administracji Geорга W. Busha Donald Rumsfeld twierdził: „nigdy nie wycofamy wojska z Afganistanu, dopóki nie zapewnimy stabilizacji”. W 2009 r. prezydent Barack Obama zapewniał, że USA opracują klarowne i przejrzyste zasady polityki wobec Afganistanu (Stróżyk 2022: 405). Operacja w Afganistanie była głównym kie-

runkiem amerykańskiej wojny z terroryzmem, a sam Barack Obama w ciągu pierwszych 18 miesięcy swojej administracji dwukrotnie wzmacniał kontyngent afgański (Collins 2021: 89).

Prezydent Donald Trump, negując szanse na szybkie zakończenie konfliktu w Afganistanie, szukając również oszczędności w wydatkach państwa oraz proklamując odpowiedzialność rządu w Kabulu za sytuację w kraju, podjął decyzję o tzw. strategicznym odwróceniu. Była to jednak forma przyznania się do porażki i dlatego USA rozpoczęły negocjacje z talibami. D. Trump podpisał porozumienie z talibami mówiące, iż USA wycofają się z Afganistanu przed 1 maja 2021 r. (Wojciechowski 2021: 2).

Prezydent Joe Biden podtrzymał i zrealizował w praktyce decyzję prezydenta Trumpa o zakończeniu wojny w Afganistanie. Wykazał się w tym konsekwencją, gdyż jako wiceprezydent był przeciwnikiem powiększania liczebności kontyngentu amerykańskiego w Afganistanie (Stróżyk 2021: 410).

Sytuacja w Afganistanie jest jedną z najistotniejszych porażek amerykańskiej dyplomacji w XXI w. Pomimo ogromnych inwestycji finansowych Afganistan skapitulował przed talibami w ciągu paru tygodni po wycofaniu wojsk koalicji. Amerykanie zlekceważyli odmienności kulturowe pomiędzy słabo rozwiniętym, hierarchicznie klanowym społeczeństwem tego kraju a demokratycznym światem (Kłyszajko 2022: 116–117).

Z tą opinią polemizuje analityk Center for Strategic & International Studies w Waszyngtonie Anthony Cordesman, który twierdzi, że porażka USA będzie miała ograniczony wpływ na reputację tego kraju. Argumentuje również, że głównymi przyczynami tej porażki były niepowodzenia afgańskiego rządu i uwarunkowania tamtejszej kultury politycznej (Cordesman 2022).

Błędne okazały się informacje i analizy amerykańskich służb wywiadowczych. Analitycy z agencji wywiadowczych USA wyrażali sceptycyzm w zakresie zdolności rządu w Kabulu do powstrzymania talibów. Wywiad amerykański prognozował, że rząd afgański jest w stanie utrzymać się dwa lata po wycofaniu sił sojusznicznych (Portal InfoSecurity24, 2021).

Podobne błędy w zakresie oceny sytuacji w Afganistanie popełniły brytyjskie służby specjalne zajmujące się wywiadem oraz analizą spraw międzynarodowych. Angielski wywiad jeszcze w lipcu 2021 r. oceniał, iż zdobycie Kabulu przez talibów i upadek rządu w Afganistanie w tym roku są mało realne (Raubo 2021).

Można się zastanawiać, czy talibowie w 2021 r. są tym samym ugrupowaniem, którym byli 20 lat wcześniej, ze względu na oczywistą

konsekwencję wymiany pokoleniowej oraz zdolność dopasowania się do sytuacji politycznej. Uwarunkowania przynależności klanowych i oddziaływania terytorialnego wpływają na stosunek do kontrowersyjnych tradycji pasztuńskich (Brudnicka-Żółtaniecka 2021: 13–14).

Po zajęciu Kabulu w sierpniu 2021 r. talibowie skonsolidowali władzę, odtwarzając Islamski Emirat Afganistanu z lat 90. XX w. Ponownie ograniczono prawa człowieka, zwłaszcza kobiet, a powiązania talibów z organizacjami terrorystycznymi osłabiają obecnie szanse na uznanie rządu talibów przez społeczność międzynarodową. Po przejęciu władzy w Afganistanie ich rząd nie został uznany przez żadne państwo, nie spełnili bowiem istotnych warunków z rezolucji ONZ z 17 września 2021r., tj. utworzenia demokratycznego rządu, akceptowania praw kobiet i zaprzestania udzielania na swoim terytorium azylu terrorystom. Talibowie odrzucili demokratyczną konstytucję i reaktywowali państwo umocowane na prawach szariat. Najwyższą władzę dzierży tam obecnie przywódca duchowy emir Hibatullah Achundzada rezydujący w Kandaharze, a rząd w Kabulu, kierowany przez mułłę Hasana Achunda, zajmuje się zarządzaniem krajem. Międzynarodowe apele o powołanie rządu inkluzywnego i reprezentatywnego dla wieloetnicznego państwa zostały zignorowane, a władzę trzymają w swoich rękach niemal wyłącznie Pasztuni, marginalizując mniejszości Tadżyków czy Uzbeków, jak również zasadniczo pomijając kobiety. Pomimo amnestii z 17 sierpnia 2021 r. dla osób z poprzedniego systemu dokonywane były akty zemsty, zabójstwa oraz represje wobec dawnych przedstawicieli sił bezpieczeństwa i administracji. ONZ uzyskała informacje o m.in. 160 zabójstwach pozasądowych, 178 bezprawnych aresztowaniach i zatrzymaniach oraz 56 przypadkach tortur i znęcania się nad osobami powiązanych z byłym obozem władzy. Na przestrzeni ostatnich miesięcy sukcesywnie ograniczono prawa kobiet do edukacji, pracy i przemieszczania się. Zabroniono nauki dziewczynkom powyżej szóstej klasy. W grudniu 2021 r. wprowadzono nakaz asysty mężczyzny dla kobiet udających się w dłuższą podróż (ponad 78 km). W maju 2021 r. wprowadzono nakaz całkowitego zakrywania ciała przez kobiety poza rodzinnym domem (Kugiel 2020).

Hibatullah Achundzada wydał w 2022 r. dekret zobowiązujący kobiety do noszenia burki w miejscach publicznych. W myśl jego zapisów kobiety powinny nosić przykrycie całego ciała „zgodnie z tradycją”. Dekret stanowi, że ojciec lub najbliższy męski krewny kobiety, która go nie przestrzega, zostanie upomniany, a być może też uwięziony lub usunięty ze służby w administracji państwa. Przedmiotowy dekret jest analogiczny do restrykcji obowiązujących Afganki w trakcie rządów talibów w latach 1996–2001. „Chcemy, aby nasze siostry żyły godnie

i bezpiecznie. Zasady i ideologia islamu są dla nas ważniejsze niż wszystko inne” – powiedział Khalid Hanafi, p.o. ministra talibskiego Ministerstwa Cnoty. Afganki noszą chusty ze względów religijnych, ale w aglomeracjach miejskich niektóre z nich nie zasłaniają twarzy. Dane ONZ wskazują, że około 23 milionów ludzi w Afganistanie cierpi z powodu braku żywności. Znaczna część społeczeństwa egzystuje na granicy ubóstwa. Pomoc rozwojowa została wstrzymana, a rezerwy afgańskiego banku centralnego w kwocie ok. 8,2 mld euro zamrożone. Efektem jest katastrofa finansowa Afganistanu. Gospodarka państwa znajduje się w stanie permanentnej recesji (Portal euroislam.pl, 2022).

W grudniu 2022 r. talibowie zakazali kobietom studiowania na uniwersytetach. Ta decyzja wskazuje na coraz większy wpływ tradycyjnie konserwatywnych przywódców tej grupy oraz ich niechęć lub niezdolność reprezentowania bardziej pragmatycznych poglądów służących rozwojowi tego kraju (Clayton 2023: 9).

Specjalni wysłannicy ONZ ds. praw człowieka w Afganistanie Richard Bennet i przewodnicząca grupy roboczej ds. dyskryminacji kobiet i dziewcząt Dorothy Estrada-Tanck stwierdzili w maju 2023 r.: „Jesteśmy zaniepokojeni powszechnymi problemami ze zdrowiem psychicznym i doniesieniami o fali samobójstw wśród kobiet i dziewcząt. Ta ekstremalna sytuacja zinstytucjonalizowanej dyskryminacji ze względu na płeć w Afganistanie nie ma sobie równych nigdzie na świecie” (Ślusarczyk 2023).

15 sierpnia 2022 r. w Kabulu miał miejsce protest, w którym demonstrujące Afganki niosły transparenty z napisami dotyczącymi rocznicy przejęcia władzy przez talibów np. o treści: „15 sierpnia to czarny dzień”. Protest nie spotkał się z aprobatą talibów, którzy rozproszyli demonstrację, zerwali transparenty oraz zabrali protestującym kobietom telefony. Społeczność międzynarodowa nie propagowała w Afganistanie zachodniej kultury, jednak wiele zrobiono dla sporej części populacji, w tym dla afgańskich kobiet. Po 2021 r. stały się one jednym z głównych celów polityki wewnętrznej talibów. Afgańskie kobiety rozpaczliwie pragną ewakuacji z kraju i upragnionej wolności. Jedna z bardziej znanych afgańskich dziennikarek ukrywa się teraz przed talibami, regularnie zmieniając miejsce pobytu. Dawniej demaskowała ich działalność w mediach i współorganizowała demonstracje przeciwko temu ugrupowaniu do chwili przejęcia przez nie ponownie władzy. Po jednym z zatrzymań została brutalnie pobita i ostrzeżona przed dalszymi konsekwencjami swojego postępowania. Mimo że jest kobietą wykształconą, posiadającą dwa uniwersyteckie dyplomy, zmuszona jest do ukrywania się (Chesler 2023).

Ograniczenie edukacji kobiet uniemożliwia zatrudnianie ich w zawodach nauczycielek, lekarek, prawniczek. Jednocześnie talibowie nie realizują ustaleń zawartych z USA w 2020 r., co negatywnie odbija się na stanie gospodarki Afganistanu i nie gwarantuje obywatelom godnego życia (Szurc 2022).

Kryzys humanitarny w Afganistanie pogłębia się, pomimo że tylko w okresie od stycznia do czerwca 2023 r. państwo to otrzymało 4,45 miliarda dolarów z programów pomocy humanitarnej. Największym darczyńcą w tym okresie były Stany Zjednoczone, które przekazały organizacjom humanitarnym 1,34 miliarda dolarów na programy pomocowe (SIGAR 2023).

Human Rights Watch (HRW), zajmująca się monitoringiem przestrzegania praw człowieka, przygotowała raport, z którego można się dowiedzieć, że talibowie przeprowadzili zbiorowe egzekucje oraz wprowadzili około 47 byłych funkcjonariuszy służb bezpieczeństwa, którzy poddali się im lub zostali przez nich aresztowani pomiędzy 15 sierpnia a 31 października 2021 r. Według HRW do tych incydentów dochodziło głównie w prowincjach Kunduz, Ghazni, Kandahar, Helmand. Istnieje prawdopodobieństwo analogicznych zbrodni w innych regionach Afganistanu. Do masowych egzekucji i porwań dochodzi pomimo ogłoszonej przez talibów amnestii dla byłych wojskowych i cywilnych pracowników administracji Afganistanu oraz wbrew deklaracjom kierownictwa talibskiego, że bezwzględnie będą karać przypadki naruszania warunków amnestii. Wywiad talibów zidentyfikował żołnierzy i funkcjonariuszy afgańskiego wojska oraz służb bezpieczeństwa dzięki czynnościom operacyjnym i na podstawie analizy akt osobowych porzuconych przez poprzedni rząd. Talibowie wydali nakaz rejestracji byłych funkcjonariuszy *Afgan National Security Forces* (ANSF) w kontrolowanych przez siebie urzędach. Na podstawie amnestii rejestrujący się funkcjonariusze ANSF byli weryfikowani pod kątem powiązań z konkretnymi jednostkami sił zbrojnych Afganistanu, Policji, służb specjalnych i władz prowincji. W małych miastach i wioskach Afganistanu mieszkańcy dobrze się znają, co wykorzystali talibowie, aby typować osoby lojalne wobec poprzednich władz (Ślusarczyk 2021a).

Od jesieni 2021 r. pogarsza się również sytuacja społeczności Hazarów. Ostatnie działania talibów wskazują na prześladowania tej grupy etnicznej, co ma niemal historyczne uwarunkowania w realiach Afganistanu. O dramatycznym położeniu Hazarów informuje na bieżąco ich polityczny przywódca Mohammad Mohaqeq, który został zmuszony do ucieczki z Afganistanu po przejściu władzy przez talibów. Talibowie wbrew deklaracjom nie planują współpracy politycznej ze społecznością

Hazarów. Zamierzają zmusić ich do masowej ucieczki z terenu Afganistanu. Należy się zastanowić, czy nad Hazarami nie ciąży widmo zbliżającego się ludobójstwa (Ślusarczyk 2021b).

Jakub Gajda twierdzi, że: „Uznanie talibów to uznanie okrutnego reżimu – takiego poglądu nie udało się przywódcom Ruchu Talibów zmienić. Interesującym scenariuszem mógłby wydawać się taki, w którym jako pierwszy decyzję o uznaniu władzy talibów w Afganistanie podejmuje Waszyngton. Wówczas proces akceptowania rządu talibów ruszyłby zapewne lawinowo. W kontekście powyższych okoliczności i wspomnianych wyżej warunków należy jednak, póki co, postrzegać ten scenariusz jako nieprawdopodobny” (Gajda 2022: 1). Nie sposób nie zgodzić się z powyższymi uwagami, gdyż w świetle polityki talibów prawdopodobieństwo uznania ich rządów przez społeczność międzynarodową wydaje się obecnie bliskie zeru.

Rządy talibów w Afganistanie są już w zasadzie ponowną dyktaturą, przed którą próbują uciekać ludzie zagrożeni represjami. Jest to też kraj ogarnięty skrajną biedą. Dla mieszkańców Afganistanu opuszczenie ich kraju przez społeczność międzynarodową okazało się kolejną krwawą dyktaturą i ekonomiczną nędzą. Regres stabilizacji w Afganistanie dotyczyć może nie tylko ludności tego kraju. W nieodległej perspektywie świat może zapłacić za to wysoką cenę. Stacjonowanie międzynarodowej koalicji w Afganistanie dawało bowiem pewną gwarancję spokoju od zamachów terrorystycznych Al-Kaidy i powstrzymania fali imigrantów z Afganistanu do Europy (Lindenberg 2021).

W 2021 r. szefowie amerykańskich i niemieckich służb specjalnych wyrazili opinię, iż afgańscy terroryści mogą ponownie zacząć wysyłać do Europy grupy zamachowców. W gremiach politycznych w Niemczech pokutuje obecnie przekonanie o istotnym zagrożeniu ze strony terroryzmu pravicowego, jednak w obliczu sytuacji w Afganistanie nie milkną opinie, że radykalizm islamski jest nadal istotnym zagrożeniem dla bezpieczeństwa Niemiec. Szef Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji (BfV) Thomas Haldenwang wyraził obawę, że terroryści islamscy mogą ponownie wysyłać do Europy swoich zamachowców. W tym duchu wypowiadał się też szef Federalnej Służby Wywiadu (BND) Bruno Kahl, odnosząc się do obecnej sytuacji w Afganistanie. Informacje niemieckich służb specjalnych potwierdzili dziennikarze z Holandii, którzy w 2021 r. donieśli o ewentualnej możliwości pobytu w Europie terrorystów islamskich, w tym dżihadystów z ISIS-Khorasan. Zwolnienie z więzień sporej liczby osób związanych ISIS-K, lokalnego odłamu tzw. Państwa Islamskiego, jest zagrożeniem dla Afganistanu. Wariant sytuacji z Syrii, do której przybywali dżihadyści z całego świata, oraz możliwość

ponownego dostania się religijnych fanatyków terrorystycznych do Europy to zagrożenie bardzo realne. O takiej możliwości zeznawał podczas przesłuchań jeden z aresztowanych terrorystów z Tadżykistanu, będący wcześniej instruktorem w obozie w Pakistanie. Raporty ONZ sugerowały już w 2018 r. możliwość pobytu w Afganistanie około 10 tysięcy zagranicznych terrorystów. Szef Kolegium Połączonych Szefów Sztabów USA generał Mark Milley ocenił, jakie jest realne zagrożenie zamachami terrorystycznymi dla międzynarodowej społeczności. W listopadzie 2021 r., dyskutując z Senacką Komisją Sił Zbrojnych, stwierdził, że do roku czasu islamscy terroryści z Afganistanu będą gotowi do przeprowadzania kolejnych ataków poza granicami tego państwa. Amerykańskie służby specjalne dysponują informacjami, iż terroryści w Afganistanie mają takie plany. Służby amerykańskie twierdzą, że obiektem ataków terrorystycznych może być ponownie Zachód Europy (Wójcik 2021). O roli terrorystów z ISIS-K destabilizujących sytuację w Afganistanie pisze również Arkadiusz Legeć: „Odłam tzw. Państwa Islamskiego (ISIS)-Prowincja Chorasán (ISIS-K) wykorzystuje wewnętrzną destabilizację Afganistanu do rozwoju swoich struktur w regionie. Będzie mobilizował zwolenników z państw ościennych, aby osłabić talibów i sprzymierzoną z nimi Al-Kaidę. ISIS-K jest od nich znacznie słabsze, ale aspiruje do odgrywania większej roli, eskalując użycie przemocy” (Legeć 2021: 1).

Załamaniem władz i sił bezpieczeństwa Afganistanu, a w konsekwencji przejęcie władzy przez talibów może skutkować większym zagrożeniem terrorystycznym dla Europy i USA. Państwa Zachodu i USA w znacznym stopniu utraciły wiarygodność wśród młodszego pokolenia Afgańczyków, co w perspektywie czasu może skomplikować planowanie działań lub operacji antyterrorystycznych w tym państwie. Dodatkowo trudno weryfikować, jaki podmiot spoza NATO w formie sprzed 2021 r. może skutecznie interweniować w tym kraju. Stanowi to istotne wyzwanie dla służb wywiadowczych oraz bezpieczeństwa państw UE oraz NATO (Piotrowski 2021: *passim*).

W 2022 r. naiwnie przewidywano, że w Afganistanie zapanuje łagodniejsza wersja afgańskiego emiratu. Tymczasem talibowie wprowadzili drakońskie przepisy prawa szariatu, takie jak kamienowanie czy obcinanie rąk. Najwyższy przywódca Afganistanu Haibatullah Akhundzada ogłosił swój rozkaz: „Uważnie sprawdzajcie sprawy złodziei, porywaczy i buntowników. W tych sprawach, w których wszystkie warunki szariatu hudud i qisas zostały spełnione, jesteście zobowiązani wypełnić je. To jest wyrok szariatu i mój rozkaz, który jest obowiązujący” (Portal euroislam.pl, 2022).

Skomplikowana sytuacja bezpieczeństwa w Afganistanie generuje procesy, które w nieodległej perspektywie zadecydują, czy dwudziestoletnia kampania koalicji międzynarodowej oceniana będzie jako strategiczna klęska. Uwaga dotyczy odbudowy w Afganistanie struktur i wpływów Al-Kaidy, która zawsze postrzegała ten kraj jako swój matecznik i popierała talibów. Al-Kaida była obecna cały czas w Afganistanie, dostarczając bojowników islamskiej „świętej wojnie”, wspierając talibów finansowo i ideologicznie. Obecnie zaś sukcesywnie odbudowuje tam swoje zaplecze operacyjne i logistyczne (Otłowski 2021: 7).

W Afganistanie w okresie interwencji sił koalicyjnych wielokrotnie podejmowano wysiłki zmierzające do poprawy warunków życia lokalnej ludności, co miało być strategią wspierającą samorządy lokalne i przeciwdziałającą korupcji. Wypracowano lepsze warunki życia, dostęp do usług zdrowotnych i placówek oświatowych. Inwestowano w rozwój infrastruktury, szkolenie afgańskiej policji, stworzono programy stabilizacyjne i stymulowano rozwój społeczności (Connah 2021: 81).

USA zamroziły dostęp Afganistanu do swoich rezerw narodowych o wartości prawie 10 miliardów dolarów. Jeśli Zachód zaakceptuje talibów jako organ zarządzający w Afganistanie, dostęp do tych rezerw będzie uzależniony od wykorzystania ich do celów stabilizacji gospodarki Afganistanu. Afgańska waluta już straciła na wartości i może kontynuować tę tendencję, jeśli nie zostaną podjęte interwencje makroekonomiczne. Konsekwencje sankcji ekonomicznych mogą mieć dalekosiężne skutki dla zwykłych obywateli. Afganistan jest w dużym stopniu uzależniony od pomocy zagranicznej, a jego gospodarka upadnie, jeśli społeczność międzynarodowa zdecyduje się całkowicie zawiesić to wsparcie. Może to skutkować pogłębieniem się migracji i kryzysem gospodarczym, w wyniku którego miliony ludzi wyemigrują do krajów sąsiednich (Yousaf, Jabarkhail 2021: 13).

Podsumowanie

Pomimo różnych koncepcji i strategii postępowania w Afganistanie podczas misji *Enduring Freedom*, ISAF czy też *Resolute Support*, jak również pewnych konfliktów wśród koalicji na tym tle interwencja międzynarodowa w Afganistanie była w pełni zasadna. W okresie dwóch dekad pobytu koalicji w tym kraju wyrosły tam młode pokolenia osób gotowych do udziału w życiu państwa w wariantach innych niż proponowane przez talibów sprzed 2021 r. To pokolenie wykształcone

w innych realiach edukacji, ciekawe świata i „zachodniego” stylu życia. Niestety, to również sami Afgańcy, a w zasadzie ci, którzy odpowiedzialni byli za bezpieczeństwo tego państwa, pomimo wielomilionowych nakładów finansowych na struktury sił zbrojnych i służb bezpieczeństwa nie podjęli zasadniczego wyzwania w 2021 r., jakim było stawienie czoła mniejszym przecież siłom talibów, i w haniebnym sposobie poddali państwo.

Analiza polityki wewnętrznej talibów z lat 2021–2023 jednoznacznie wskazuje na represyjny charakter ich rządów i regres kraju zbliżający go ponownie do sytuacji sprzed 2001 r. Charakter rządów talibów i ich współpraca z międzynarodowymi organizacjami terrorystycznymi widoczna w okresie dwóch ostatnich lat będzie generować ujemne skutki nie tylko dla tego państwa i jego obywateli, ale również dla społeczności międzynarodowej.

Literatura

- Brudnicka-Żółtaniecka J., 2021, *Afganistan – bieżące problemy i przyszłe wyzwania*, „Przegląd Geopolityczny”, nr 38.
- Centrum Prewencji Terrorystycznej ABW, 2022, *Bezpieczeństwo i rozwój gospodarczy Afganistanu*, <https://tpcoe.gov.pl/cpt/aktualnosci/2085,Bezpieczenstwo-i-rozwoj-gospodarczy-Afganistanu.html> (dostęp: 26.04.2023).
- Chesler P., 2023, *Zima nadeszła do Afganistanu*, <https://euroislam.pl/zima-nadeszla-do-afganistanu/> (dostęp: 14.06.2023).
- Cordesman H.A., 2022, *Afghanistan and the World The Regional and Global Impact*, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/220126_Cordesman_Afghanistan_Impact.pdf?jo96RwbKooSqnpivwh9wqv8kSzSHda2 (dostęp: 6.10.2023).
- Clayton T., 2023, *Afghanistan: Background and U.S. Policy*, „Congressional Research Service”, Washington.
- Collins J.J., 2021, *Understanding War in Afghanistan*, Washington, D.C.
- Connah L., 2021, *US Intervention in Afghanistan: Justifying the Unjustifiable?*, „South Asia Research”, vol. 1.
- Dobosz-Dobrowolska J., 2021, *Interesy Rosji, Chin, Pakistanu i Iranu w Afganistanie a bezpieczeństwo Europy*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego”, nr 16.
- Dyner A.M., Legieć A., 2021, *Perspektywy polityki Rosji wobec Afganistanu*, „Biuletyn PISM”, nr 100.
- Gajda J., 2022, *Afganistan 2022 – rok konsekwencji*, „Pulaski Policy Paper”, nr 1.
- Jureńczyk Ł., 2018, *Pojednanie narodowe pod presją zamachów – złudne nadzieje na przełom w Afganistanie w pierwszym kwartale 2018 r.*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego”, vol. 12, nr 2.
- Kłyszajko K., 2022, *Przyczyny niepowodzenia polityki amerykańskiej w Afganistanie*, „Przegląd Geopolityczny”, nr 41.
- Kugiel P., 2020, *Afganistan rok po przejściu władzy przez talibów*, <https://www.pism.pl/publikacje/afganistan-rok-po-przejeciu-wladzy-przez-talibow> (dostęp: 14.03.2023).

- Lindenberg G., 2021, *Afganistan – przegrany sukces*, <https://euroislam.pl/afganistan-przegrany-sukces/> (dostęp: 14.06.2023).
- Legeć A., 2021, *Perspektywy rozwoju tzw. Państwa Islamskiego w Afganistanie*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych”, nr 173.
- Mazurek P., 2022, *Relacje chińsko-afgańskie*, „Kwartalnik Boyma”, nr 1.
- Michnik W., 2014, *Problem dysfunkcyjności państw w rejonie Azji Południowej i Bliższego Wschodu. Analiza wybranych przypadków Afganistanu, Pakistanu, Iraku i Jemenu* [w:] *Państwa dysfunkcyjne i międzynarodowe wysiłki zmierzające do ich naprawy*, red. R. Kłosowicz, Kraków.
- Otłowski T., 2021, *Afganistan 2021 – anatomia klęski*, „Pulaski Policy Paper”, nr 9.
- Piekarowicz R., 1984, *Cień Amanuallaha*, Warszawa.
- Piotrowski M.A., 2021, *Potencjalne zagrożenia na tle związków afgańskich talibów z siatką Al-Kaidy*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych”, nr 152.
- Portal euroislam.pl, 2022, *Afganistan: szariat w praktyce*, <https://euroislam.pl/afganistan-szariat-w-praktyce/> (dostęp: 19.03.2023).
- Portal euroislam.pl, 2022, *Talibowie ponownie wprowadzają szariat*, <https://euroislam.pl/talibowie-ponownie-wprowadzaja-szariat/> (dostęp: 9.07.2023).
- Portal InfoSecurity24, 2021, <https://infosecurity24.pl/sluzby-specjalne/porazka-wywiadu-usa-w-afganistanie> (dostęp: 29.09.2023).
- Raubo M.J., 2021, *Wielka Brytania: wszyscy pomylili się w swych ocenach wobec Afganistanu*, <https://defence24.pl/wielka-brytania-wszyscy-pomylili-sie-w-swych-ocenach-wokol-afganistanu> (dostęp: 29.09.2023).
- Rodkiewicz W., 2021, *Rosja wobec przejęcia władzy w Afganistanie przez talibów*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-08-24/rosja-wobec-przejecia-wladzy-w-afganistanie-przez-talibow> (dostęp: 7.06.2023).
- SIGAR. Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction, 2023, *Quarterly report to the United States Congress*, <https://www.sigar.mil/pdf/quarterlyreports/2023-07-30qr.pdf> (dostęp: 04.10.2023).
- Ślusarczyk P., 2021a, *Afganistan: talibowie przeprowadzają egzekucje*, <https://euroislam.pl/afganistan-talibowie-przeprowadzaja-egzekucje/> (dostęp: 19.03.2022).
- Ślusarczyk P., 2021b, *Afganistan: talibowie prześladują Hazarów*, <https://euroislam.pl/przesladowania-hazarow-przybieraja-na-sile/> (dostęp: 14.06.2023).
- Ślusarczyk P., 2023, *Piekło kobiet w Afganistanie*, <https://euroislam.pl/pieklo-kobiet-w-afganistanie> (dostęp: 14.06.2023).
- Stróżyk J., 2021/2022, *Strategiczne implikacje wycofania USA z Afganistanu. Porażka czy katastrofa?*, „Rocznik Strategiczny”, T. 27.
- Szurc K., 2022, *Rok po przejściu władzy przez Talibów w Afganistanie*, <https://warsaw-institute.org/pl/rok-po-przejeciu-wladzy-przez-talibow-w-afganistanie> (dostęp: 14.03.2022).
- Wojciechowski S., 2021, *NATO wobec sytuacji w Afganistanie. Analiza wybranych uwarunkowań wewnętrznych*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego”, nr 27.
- Wójcik J., 2021, *Terrorysty z Afganistanu mogą zagrozić Europie*, <https://euroislam.pl/czy-z-afganistanu-beda-planowane-zamachy-w-europie/> (dostęp: 20.03.2022).
- Yousaf F., Moheb Jabarkhail M., 2021, *Afghanistan's future under the Taliban regime: engagement or isolation?*, „Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism”, T. 17.

The situation in Afghanistan in 2021–2023 following the withdrawal of the international anti-terrorist coalition

Abstract

Following the withdrawal of the international counter-terrorist coalition from Afghanistan in 2021, the situation in the country is of grave concern. Afghans are skeptical about the Taliban's ability to bring internal order and establish positive relations with the international community. The US freezing Afghanistan's assets and suspending international aid resulted in a gradual deterioration of the country's economic situation. Initially, the Taliban unsuccessfully and ineptly tried to combine the expectations of their radical leaders with gaining support from global powers, hoping for financial help. In fact, one can currently observe a gradual reduction of civil rights and freedoms and the use of repression against political opponents. This clearly shows that, despite earlier fictitious gestures towards world opinion, the Taliban did not make a significant change of course. This confirms the fears of human rights defenders and experts that such a policy will significantly undermine the stabilization of the situation in Afghanistan.

Key words: Afghanistan, terrorism, security, Taliban

Agnieszka Kawalec¹

Międzynarodowa konferencja naukowa „Galicyjski tygiel. Inteligencja w zaborze austriackim (1772–1918)”, Rzeszów 21–22 września 2023 r.

W dniach 21–22 września 2023 r. odbyła się w Rzeszowie międzynarodowa konferencja naukowa „Galicyjski tygiel. Inteligencja w zaborze austriackim (1772–1918)” zorganizowana przez Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego przy współpracy Towarzystwa Historiograficznego, dofinansowana w ramach programu Ministerstwa Edukacji i Nauki RP „Doskonała nauka – wsparcie konferencji naukowych” (numer umowy: DNK/SP/548241/2022).

Celem konferencji były badania nad wielonarodową inteligencją (polską, ukraińską, ormiańską, żydowską, niemiecką, węgierską) zamieszkującą tereny zaboru austriackiego. Obrady koncentrowały się wokół kilku problemów badawczych. Były to: stan badań, problemy metodologiczne, potrzeby badawcze; kształtowanie się inteligencji w Galicji (aspekty polityczne, ekonomiczne, społeczne, kulturowe, narodowościowe); struktura społeczna, zawodowa, narodowościowa; życie codzienne, mentalność, etos; inteligencja wobec procesów modernizacyjnych; kluczowe problemy społeczne, oświatowe, gospodarcze, polityczne, więzy środowiskowe; inteligencja a instytucje; inteligencja w Galicji na tle inteligencji pozostałych zaborów i krajów koronnych wchodzących w skład monarchii austro-węgierskiej; kontakty międzyzaborowe i międzynarodowe.

---

¹ Dr Agnieszka Kawalec, Instytut Historii, Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: agkawalec@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-3144-3184.

Konferencja spotkała się z dużym zainteresowaniem zarówno w kraju, jak i za granicą. Uczestniczyło w niej 74 badaczy, w tym 47 z Polski (Białystok, Gdańsk, Jarosław, Kielce, Kraków, Łódź, Poznań, Rzeszów, Tarnów, Warszawa) i 27 z zagranicy (Budapeszt, Drohobycz, Kijów, Linz, Lwów, Ostróg, Tarnopol, Wiedeń, Żytomierz). Obrady miały charakter interdyscyplinarny. Wzięli w nich udział, poza historykami, językoznawcy, historycy literatury, historycy sztuki, historycy muzyki. Szczegółowo oddaje to program konferencji, który zamieszczony był m.in. na stronie czasopisma naukowego „Galicja. Studia i materiały”. Dodatkowym walorem tej konferencji była integracja środowisk naukowych z Europy Środkowo-Wschodniej oraz aktywne uczestnictwo w tym ważnym wydarzeniu młodych adeptów nauki (studentów, doktorantów) u boku uznanych autorytetów naukowych.

Ze względu na bogaty program obrady zaplanowano na dwa dni i toczyły się równolegle w czterech sekcjach.

Konferencję uroczystie otworzył JM Rektor Uniwersytetu Rzeszowskiego prof. dr hab. Sylwester Czopek. Jako że profesor rektor jest archeologiem, w swym wystąpieniu nawiązał do dziewiętnastowiecznych archeologów stanowiących przykład środowiska inteligencji galicyjskiej. Rektor przywołał badaczy pracujących na uniwersytetach we Lwowie i Krakowie, pionierów tej dyscypliny naukowej, ale też osoby niezwiązane ze środowiskiem akademickim, a posiadające znaczący dorobek w tej dziedzinie.

Wątki podjęte przez rektora kontynuowano w części plenarnej konferencji. Dominowały wystąpienia o charakterze wprowadzającym, podsumowujące dotychczasowy stan badań, wyznaczające postulaty badawcze na przyszłość. W tej części wystąpili profesorowie: Witold Molik z Poznania (UAM), który mówił „O potrzebie badań nad historią społeczną polskiej inteligencji w Galicji”, Maciej Janowski z Warszawy (IH PAN), który wygłosił referat na temat „Tradycyjnych konserwatystów w nowoczesnym społeczeństwie (Galicja przed I wojną światową)”, Jerzy Zdrada opisujący rolę ideowo-społeczną emigrantów postyczniowych w Galicji (w latach 1864–1918). Interesujące były wystąpienia profesorów z Austrii, Ukrainy i Węgier. Prof. Alois Woldan (Uniwersytet Wiedeński) zaprezentował tłumaczy dzieł Mickiewicza w Galicji, prof. Christoph Augustynowicz i dr Klemens Kaps (Uniwersytet Wiedeński, Uniwersytet w Linz) przywołali postać i zasługi ukraińskiego historyka Romana Rozdolskiego w Galicji. Prof. István Kovács z Budapesztu przypomniał zaangażowanie polskich legionistów i hordów na rzecz niepodległości Węgrów i ich późniejszą działalność w Galicji. Perspektywę ukraińską przedstawił prof. Leonid Zaszkiłniak z Uniwersytetu Lwowskiego, który scharakteryzował relacje ukraińskiej inteligencji Galicji i Ukrainy Naddnieprzańskiej w drugiej połowie XIX w.

Dalsze obrady odbywały się w czterech sekcjach tematycznych, w trakcie których podejmowano zróżnicowaną tematykę. O relacjach inteligencji polskiej i węgierskiej traktowały wystąpienia prof. dr. hab. Zoltána Tefnera i Zbigniewa Ungeheuera. Związki inteligencji polskiej z ukraińską i żydowską w Galicji przedstawiły dr hab. prof. Olga Biłobrowiec i doc dr Natalia Mysak. Dr hab. prof. UP Isabel Röska-Rydel swe wystąpienie poświęciła niemieckim duchownym ewangelickim ze Stanisławowa. Podobnie dr Iwona Dadej skupiła uwagę na inteligencji niemieckiej i jej wpływie na Polaków. Kilka wystąpień dotyczyło inteligencji żydowskiej (dr hab. prof. AT Anna Pachowicz, prof. dr hab. Łukasz T. Sroka) i ormiańskiej (dr hab. prof. UAM Mariusz Bryl, dr Franciszek Wasyl).

Licznie reprezentowane były wystąpienia poświęcone inteligencji ukraińskiej, a ich tematyka była niezwykle różnorodna. Interesujące analizy na temat kształtowania się tożsamości narodowej Ukraińców i roli w tym procesie inteligencji ukraińskiej zaprezentowała prof. dr hab. Wiktoria Więherska; o kształtowaniu się języka ukraińskiego oraz o sporach natury politycznej towarzyszących temu procesowi mówili prof. dr hab. Jarosław Moklak i dr Walentyna Szandra. Kilka referatów dotyczyło przedstawicieli inteligencji ukraińskiej uczestniczących aktywnie w życiu politycznym (doc. dr Olena Arkusza, prof. Ihor Hyrycz, prof. Andriy Klish, doc. dr Marian Mudryj, doc. dr Olech Pavlyshyn), prezentowano status społeczny inteligencji ukraińskiej (dr Olena Hanusyn, dr Iryna Orlewicz), charakteryzowano inteligencję przez pryzmat różnych grup zawodowych, m.in. duchowieństwo greckokatolickie (dr Natalia Kolb, dr hab. prof. UG Magdalena Nowak, dr Olga Wojtiuk), literatów (dr hab. Alla Szwets, doc. dr Wiktoria Wołoszenko), środowisko akademickie (prof. prof. Lidia Łazurko, Witalij Telwak).

Bardzo różnorodna była też tematyka dotycząca polskiej inteligencji w Galicji. Dyskusja toczyła się wokół roli inteligencji w procesie rozwoju edukacji na różnych poziomach kształcenia, w tym uniwersyteckim (dr Ewa Barnaś-Baran, dr Witold Bobryk, dr Julia Kurdyna, prof. dr hab. Maria Stinia, prof. dr hab. Andrzej Szwarec, dr hab. Jan Wnęk), roli inteligencji w rozwoju społeczno-gospodarczym Galicji (asp. Marta Horokhovianko, dr hab. prof. UP Konrad Meus, mgr Krzysztof Ziomek), w rozwoju nauki, kultury i sztuki (dr hab. prof. UR Mariusz Chrostek, dr Kinga Fink, mgr Paweł Garbacik, dr Katarzyna Górowska, dr hab. prof. UJ Tomasz Kargol, dr Ewelina Kostrzewska, dr hab. prof. UAM Sebastian Paczos). Z zainteresowaniem referentów spotkały się różne grupy zawodowe, w tym duchowieństwo (ks. prof. dr hab. Stanisław Nabywaniec), środowisko pisarzy i dziennikarzy (dr Tomasz Nakonecz-

ny, dr hab. prof. UR Tadeusz Pólchłopek, dr Adam Świątek), historyków i archiwistów (dr hab. prof. UR Mariola Hoszowska, dr Agnieszka Kawalec, dr Andrzej Kobak, mgr Damian Kozłowski, dr hab. prof. UR Paweł Sierżęga, dr Arkadiusz Więch), nauczycieli (dr Julia Kurdyna, dr hab. prof. UAM Klaudia Święcicka), szeroko rozumianej inteligencji ekonomicznej i technicznej (dr hab. prof. em. Krzysztof Broński, dr hab. prof. UW Stefan Ciara, prof. dr hab. Piotr Franaszek, dr Łukasz Jewuła), inteligencji urzędniczej (dr hab. prof. UR Sabina Rejman, dr hab. Krzysztof Ślusarek), a także środowisko oficerów c.k. armii w Galicji (prof. dr hab. Michał Baczkowski) i oczywiście politycy (prof. dr hab. Alicja Kulecka, prof. dr hab. Waldemar Łazuga, dr Mariusz Menz).

Pojawiła się też próba charakterystyki strategii „misji cywilizacyjnej” rządu Habsburgów w Galicji po I rozbiórce Polski, której podjęła się mgr Oleksandra Krushynska z Uniwersytetu Wiedeńskiego. Z kolei dr hab. Katarzyna Błachowska z Uniwersytetu Warszawskiego omówiła poglądy dziewiętnastowiecznych polskich i ukraińskich historyków na temat korzeni i tożsamości Królestwa Galicji i Lodomerii. Kilku referentów przedstawiło też badania na temat życia codziennego inteligencji w Galicji (dr Oksana Hodovanska, dr Jacek Hołub, dr Dariusz Opaliński).

Zaprezentowane referaty zostaną opublikowane w roku 2024 na łamach pisma „Galicja. Studia i materiały”.

Wykaz recenzentów nr 1(26)/2023–4(29)/2023

Jędrzej Chumiński

Karol Chylak

Małgorzata Duda

Maciej Franz

Jerzy Gapys

Bogdan Gębski

Wojciech Gizicki

Ewa Godlewska

Waldemar Graczyk

Dariusz Grała

Ryszard Gryz

Joanna Grzybek

Dariusz Iwaneczko

Joanna Jaroszyk

Janusz Kaliński

Sławomir Kamosiński

Andrij Kharuk

Mirosław Klusek

Kamil Kowalski

Krzysztof Koźbiał

Mariusz Krzysztofiński

Cezary Kuklo

Zbigniew Kurcz

Bohuslav Kuzyšin

Cecylia Leszczyńska

Beata Lorens

Edyta Majcher-Ociesa

Paulina Matera

Rafał Matera

Adriana Merta-Staszczak

Beata Molo

Henrietta Nagy

Piotr Olechowski

Grzegorz Ostasz

Andrzej Pieczewski

Robert Skobelski

Elżbieta Słabińska

Damian Szymczak

Beata Wojciechowska

Marian Zalesko

Grzegorz Zamoyski

Andrzej Zawistowski

